

EGZISZTENCIÁLIS TUDOMÁNY

INTERJÚ SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGGYEL – I. RÉSZ*

*Készült az 1956-os Intézet Oral History Archívuma részére 2003. március 11. és április 8. között a Szépművészeti Múzeumban, Szilágyi János György¹ dolgozószobájában. OHA 774. sz., 8 ív. Készítette: Litván György² és Molnár Adrienne.³ A magnetofon-felvételről leírta: Róth Jánosné
L.: Litván György. – M.: Molnár Adrienne. – Sz.: Szilágyi János György.*

M.: Beszéljen az eredetükről, a családjáról, a környezetéről, ahol felnőtt.

Sz.: Az eredetről nem sokat tudok mondani. Néhány adatot: apám⁴ Selmecebányán

* Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Komoróczy Géza, munkatárs: Bardoly István. Szerkesztette: Markója Csilla. Köszönettel tartozunk az 1956-os Intézet Oral History Archívum vezetőinek, valamint Litván Györgyné Gál Évának, Molnár Adrienne-nek, és Szilágyi János György leányának, Szilágyi Ágnesnek, hogy hozzájárultak a beszélgetés közzétételéhez és segítettek munkánkat. Köszönjük dr. Mikó Árpádnak lektori munkáját és megszívlelendő észrevételeit. Köszönjük a Forster Központ Tudományos Irattárának, továbbá Szilágyi Ágnesnek, hogy a tulajdonukban lévő fényképeket rendelkezésünkre bocsájtották.

Gyakrabban idézett könyvek: Szilágyi 2005. Szilágyi János György: *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*. Budapest, 2005.

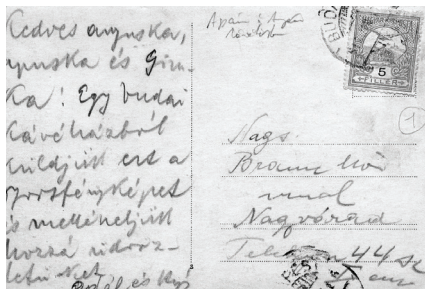
Szilágyi 2011. Szilágyi János György: *A tenger fölött. Írások az ókori görög és itáliai kultúrákról*. Budapest, 2011.

¹ Szilágyi János György (1918. július 16. – 2016. január 7.) (barátainak: „Jancsi”, „János”, „János György”) ókortudató.

² Litván György (1929–2006) történétíró. 1946–1950 történelem-politikai gazdaságtan szakos a budapesti tudományegyetemen, majd sorkatona, azután tanár. A Nagy Imre körül csoportosuló pártellenzék tagja. 1959-ben, az úgynevezett Mérei-perben 6 év börtönre ítélték, 1962-ben szabadult. Rövid átmenet után az MTA Történettudományi Intézet munkatársa. Alapító tagja a Történelmi Igazságtétel Bizottságnak. 1991-ben egyik alapítója és nyugdíjazásáig igazgatója az 1956-os Intézetnek.

³ Molnár Adrienne (1947–) szociológus, 1999–2010 az Oral History Archívum munkatársa, 1999-től vezetője.

⁴ Szilágyi Hugó (1883–1927) jogász, újságíró. – SzJGy hagyatékában eredetiben fennmaradt apjának és felmenőinek több okmánya: apja, Steiner Hugó születési anyakönyvi kivonata (Selmecebánya, 1885); gimnáziumi érettségi bizonyítványa (Selmecebánya, 1903); Militärschein – Katonai igazolványi lapja (Komárom, 1909); névváltoztatási okirata (1915. július 22.); értesítés esküvőjéről és házassági anyakönyvi kivonata (~ Braun Adél, Nagyvárad, 1915. augusztus 11.); keresztlevele (r. kath., Budapest Lipótvárosi plébánia, 1919. június 16.) – vele egyidejűleg keresztelték meg mindkét fiát (Endre

1. Szilágyi János György szülei, Budapest, 1916. VII. 14.
(Nagyváradra, a szülőknek írt képeslap) © A család tulajdonában

született, anyám Kiskunfélegyházán, Nagyváradon találkoztak össze, apám jogot végzett,⁵ a disszertációja a házasságon kívül született gyerekekre vonatkozó törvényekről szólt,⁶ de tudományos pályáját nem folytatta, mert nyilván hamar rájött arra, hogy ebből nem lehet megélni, újságíró lett, mégpedig elsősorban a budapesti várospolitikát foglalkoztatta, és Bárczy István polgármesternek⁷ volt lelkes híve és – mondjuk – újságírója.

M.: Ó Selmecbányáról korán elkerült? Tanulni került el, vagy már gyerekkorában?

és János György); halotti anyakönyvi kivonata (Budapest, 1927). Hírlapi gyászjelentése: *Pesti Napló*, 1927. november 8. 26. – SzJGy apa-apai nagyapjának fennmaradt iratai: Steiner Bernát / Berczi kereskedő szül. anyakv.-i kiv. (Nemes-Ludrova / Rózsahegy, 1849); házassági anyakönyvi kivonata (~ Janovitz Kornélia, Ružomberok / Rózsahegy, 1883); halotti anyakönyvi kivonata (Budapest, 1932). – Apa-nagyapai dédapja, Steiner Joachim Jakab, igazolás születésének időpontjáról, a *Conscriptio popularis Judaeorum gremialium pro anno 1848* alapján, a liptószentmiklósi rabbitól (Rózsahegy, 1813, másolat: 1925 és 1941); másolat, házassági anyakönyvi kivonata (~ Scheimann Fáni, szül. 1829, esketés 1840 k.). – Apa-apai nagyanyjának (Janovitz Kornélia) szül. anyakönyvi kivonata (Liptószentmiklós, 1858). – Igazolás e nagyanyja apjának, SzJGy dédapjának (Janovitz Simon) születéséről, ugyancsak az említett Conscriptio alapján (Liptószentmiklós, 1816); házasságkötéséről (~ Glasner Rozália / Terézia / Rézi, szül. 1823, esketés 1843 előtt). – A dédmama, Glasner Terézia halotti anyakönyvi kivonata (Liptószentmiklós, 1909).

⁵ SzJGy hagyatékában fennmaradt az apa, Steiner Hugó egyetemi indexe; a Budapesti Kir. Magyar Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte tanulmányait 1903 és 1907 között.

⁶ Steiner Hugó: *A házasságon kívül született gyermek jogvédelme, különös tekintettel az apasági perre*. Bevezető: Bosnyák Zoltán. Budapest, 1910. – Hivatkozásokban gyakran a kötet másik tanulmányának szerzőjét, Engel Zsigmond (1880-?) árvaszéki tisztviselő, gyermekvédelmi szakíróként tüntetik fel szerzőként. A bevezetés szerzője, Bosnyák Zoltán (1861-1948) író, akkor a Belügyminisztérium Gyermekvédelmi főosztályának vezetője volt; nem azonos a hírhedt fajvédő, antiszemita szerző Bosnyák Zoltánnal (1905-1952).

⁷ Bárczy István (1866-1943) jogász, 1906-1918 között fővárosi polgármester, 1918-1919-ben főpolgármester. 1920-tól 1931-ig nemzet-, illetve országgyűlési képviselő, előbb Vázsonyi Vilmos Nemzeti Demokrata Polgári Pártja színeiben, utóbb független liberális.

2. Szilágyi János György édesanyja
Szilágyi Endrével, 1916 Siófok.
Fotográfia. © A család tulajdonában

nagyváradai kulturális életbe, nem mint aktív, hanem egyszerűen mint passzív

Sz.: Nem, már itt végzett, tudom, hogy már Budapesten végezte a jogot, és aztán volt egy *Városi Ujság* című várospolitikai hetilapja,⁸ amelyiknek szerkesztője és jórészt írója is volt.

M.: Saját tulajdonú hetilapja?

Sz.: Igen. A szüleim Nagyváradon ismerkedtek meg. Anyám⁹ a családjával Kiskunfélegyházáról Nagyváradra költözött, mert az apja¹⁰ lelkes Kossuth-párti volt, és szenvedélyes politikus, ennek következtében mint fűszerkereskedő tönkrement. (1. kép) Hogy aztán miért éppen Nagyváradra költöztek, azt nem tudom, tény az, hogy ez az 1900-as években volt. Apám 1883-ban, anyám 1896-ban született, és anyám teljesen belekerült az Ady körüli és Ady utáni

⁸ *Városi Ujság*. Várospolitikai és közgazdasági hetilap (1925–1938).

⁹ Szül. Braun Adél (1896–1960). – SzJGy hagyatékában eredetiben fennmaradt anyjának és felmenőinek több okmánya. Anyja, Braun Adél szül. anyakönyvi kivonata (Kiskunfélegyháza, 1896); keresztlevele (r. kath., Budapest, Szent István Bazilika, 1937. november 28); állampolgársági és helybenlakási bizonyítványai (1938). – Anyai nagyapja, Braun Moritz / Mór vegyeskereskedő szül. anyakönyvi kivonata (Új-Kécske, 1851); értesítés esküvőjéről és házassági anyakönyvi kivonata (– Kepes Regina, esketés Nagyvárad, „a mátka lakásán”). – SzJGy anya-apai nagyanyja, Kepes Regina születési anyakönyvi kivonata (Nagyvárad, 1864); nép- (elemi-) iskolai tanítónői oklevele („három évi tanfolyam”) (Nagyvárad, Orsolya-szűzek tanintézete, 1882). – SzJGy anya-apai dédapja, Braun Simon és felesége, Eckstein Hani, igazolás, hogy szerepelnek az 1844. évi kecskeméti Izraélita összeírásban (1941); házassági anyakönyvi kivonata, igazolás (Új-Kétske, 1850 e. / 1940); Braun Simon megh. Új-Kétske, 1867; Eckstein Hani halotti anyakönyvi kivonata, igazolás (Új-Kétske, 1870 / 1940). – SzJGy anya-anyai nagyanyja, Kepes Regina apjának, Kepes Jónásnak (?–1900) házassági anyakönyvi kivonata (– Wallerstein Eleonora, esketés Nagyvárad, 1857). A nagyváradai *Napló* 1940-ben (augusztus 18.) cikket közölt a Kepes család ősi magyar (kazár) eredetéről (!). – Wallerstein Eleonora szül. anyakönyvi kivonata (Nagyvárad, 1834); halotti anyakönyvi kivonata (Nagyvárad, 1915).

¹⁰ SzJGy megőrizte anyai nagyanyja kis verseskönyvét, amelynek lapjaira gyönyörű, kiírt írással kedves verseit másolta le. A költők: Kiss József (*Simon Judit, A csók, Az én imádságom* stb.), Lévy József (*A hivatlan vendég*), Reviczky Gyula (*Pán halála*), Ábrányi Emil (*Királyok násza*), Csengey Gusztáv (*Héber dalok*), Arany (*Ráchel siralma*), Jakab Ödön (*Márczius 15.*), *Rouget de l'Isle* [!] – Szász Károly (*A marseillaise*), Vörösmarty (*Az élő szobor*) és mások, más versek is. – A ma már elfeledett Csengey verséből néhány sor idézhető a család vallási és társadalmi beállítottságának jellemzésére: „az én népem / Idegenek közé vegyül; / Óh Juda büszke szép leánya! / Te nem vagy most sem egyedül. / Körülzajonganak... / Az én lánykám / Somrón fiának nyújt kezét...”

szereplő. A féltve őrzött Ady első kiadások, a verseskötetek mindig a kedves könyvei voltak,¹¹ és rengeteget tudott kívülről ezekből. Apámat ezek a dolgok nem nagyon érdekelték, apámat a pénz érdekelt és – mármost sajnos vagy nem sajnos – a kártya. A kártyaasztal engem megvigasztal – írta Heltai Jenő¹² –, és ez valószínűleg apámra is vonatkozott. Ilyenformán soha nem lettünk gazdagok (ezt minden nosztalgia nélkül mondom), mert apámnak ugyan nagyon komoly jövedelme volt ennek a lapnak a révén, de ez esténként elfogyott. Ugyanott, ahol Esti Kornél tétjét minden feltűnés nélkül besöpörték,¹³ vagyis az Esterházy utcai Írók és Hírlapírók Körében, ahol a portás be volt tanítva arra, hogy amikor anyám este elküldött, hogy apámat hozzam haza, azt mondja, hogy „most ment el, ha szaladsz, a sarkon még utoléred”. Ez, mint később megtudtam, állandó szöveg volt. De oda föl nem engedtek senkit. **M.:** Mert ő ugye akkor még ott volt.

Sz. Hát persze.

M.: Ez az Otthon Kör?

Sz.: Ez az Otthon. Pontosabban az Otthon Írók és Hírlapírók Köre.¹⁴ Utólag, már jóval apám halála után egy kollégája mondta, hogy biztosíthatlak, apád a legtehetségtelebb alsós-játékos volt a Körben. Ilyenformán nem csoda, hogy én tízéves koromban, vagyis egy évvel apám halála után laktam először utcai lakásban, előbb a Falk Miksa utca 17-ben, és aztán később onnan a Lónyay utcába költöztünk, ott laktunk. Bátyám¹⁵ két évvel idősebb volt nálam. (2. és 3. kép) Apám kilencéves koromban meghalt. Előzőleg

¹¹ SzJGy könyvtárában, anyja hagyatékából, Ady, Babits, Kosztolányi, Szép Ernő több első kiadása verseskötete maradt fenn.

¹² Heltai Jenő (1871–1957) író. – A sort nem sikerült azonosítani.

¹³ Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél* [1933]. Budapest, 1981. 89.

¹⁴ 1891-ben alakult Solder Hugó hírlapíró kezdeményezésére. Állandó székhelye 1896-tól Dohány u. 76-ban volt, ahol 1948-ig működött.

¹⁵ Szilágyi Endre (1916–1935) („Bandi”). – Cikkei, bírálatai jelentek meg az *Egyetemes Philológiai Közlönyben* (60. 1936. 76–77.), a *Nyugatban* (27. 1934. I.: 233.; 28. 1935. II.: 207–208.); ugyanitt nekrológ róla (29. 1936. I.: 157.). Devecseri Gábor tollából: „Sokan vagyunk, hasonlókorú fiatalok, akiket az ő lelkesége ragadott meg és terelt biztos irányba. [...] Bármilyen és bármennyi döntő fordulata legyen majd életünknek, nem felejti el a vele folytatott beszélgetéseket, az első kalandot, első igazi lépést a szellem területére.” Nekrológ a *Városi Ujságban* is (1935. december 14.). A Lónyay utcai Református Gimnáziumban Benedek István és ő 1932–1933-ban önképzőkori folyóiratot adtak ki *Hangszóró* címmel, alcím: Irodalmi és kritikai félhavi szemle (1932), Irodalmi és kritikai folyóirat (1933; ekkor a címlapon: Megjelenik évente tízszer). A szerzők között volt Benedek András, Benedek István, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc, Karinthy Gábor, Sárkány Géza, Szendrő József és a szerkesztő Szilágyi Endre; közölték Babits kiadatlan Horatius-fordítását (Ep. 14.). A lapról Illés Endre írt a Baumgarten Ferencz Irodalmi Alapítvány levelepapírján „Nagyságos Szilágyi Endre úrnak” részletes bírálatot (1933. november 22.). 1933-ban a gimnázium 8. osztályának karácsonyi ünnepségét Soltész János és Szilágyi Endre szervezték, versösszeállítással (székely népballadák, kuruc dalok stb.). – SzJGy élete végéig gondosan őrizte szeretett bátyja irodalmi jegyzeteit, önképzőkori pályadíjainak iratait (7. o.: verspályázat: 15.- P; 8. o.: 10.- P; novellapályázat: 20.- P stb.), születési anyakönyvi kivonatát, iskolai intőkönyvét (késés miatt sok osztályfőnöki intő).

3. Szilágyi János György édesanyja Szilágyi Endrével, 1918 körül. Fotográfia.
© A család tulajdonában

valamilyen családi konfliktus volt, vagyis anyám kidobta apámat, hogy egész egyszerűen fogalmazzak, mert megcsalta valamelyik barátnőjével. De ekkor apám már súlyos beteg volt, úgyhogy először a Gellért Szállóba költözött, rövid időre, és aztán a Park Szanatóriumba, ahol rövidesen vesezsugorban meg is halt.

M.: 41–42 éves lehetett, ha jól számolom, nem?

Sz.: 44 éves volt, igen. Mondom, az írás meg a publikálás nem nagyon érdekelte, de a bátyám születése előtt pénzre volt szükség, természetesen, és akkor írta meg a *Budapest újkora* c. könyvét,¹⁶ amely ma is forrásmunkának számít. Bárczy polgármesterségének tíz évéről szól, tehát 1906-tól 1916-ig, ha jól emlékszem, és ebből azért kiderül, hogy ha ambicionálta volna, akkor tudott volna hasonló jó dolgokat csinálni, de egyáltalán nem törődött ilyesmikkel.

M.: Hogy hívták az édesapját?

Sz.: Szilágyi Hugónak.

L.: Ő magyarosított?

Sz.: Ő magyarosított, igen. A disszertációja még Steiner néven jelent meg, de a könyv már Szilágyi néven. (4. kép) Apám, ahogy az előbb mondtam, sok pénzt keresett, és még többet veszített el esténként. Eredetileg két újsága volt. Mind a kettő várospolitikai és közgazdasági lap. A másikat a sógorának ajándékozta, tehát anyám testvére férjének, egy bizonyos Fodor Oszkárnak,¹⁷ aki kevésbé bohém természetű volt, úgyhogy milliomos lett a másik lapból, és már a '20-as években két autója volt,

4. Szilágyi Hugó, 1919. január.
Fotográfia. © A család tulajdonában

¹⁶ Szilágyi Hugó: *Budapest újkora 1906–1916*. Budapest, A »Pénzvilág« kiadása, 1916. – A könyvről Krúdy Gyula is írt a *Pesti levelek* sorozatában: Budapest újkora. *Magyarország*, 1916. július 9. 9–10.

¹⁷ Fodor Oszkár (1886–1968) újságíró, műgyűjtő; felesége Braun Kornélia, SzJGy nagynénje; Tihanyi Lajos róla készült ceruzaportrójáról (1915) ld.: Bajkay, Éva: Lajos Tihanyi. *In arte venustus. Studies on Drawings in Honour of Teréz Gerszi. Presented on Her Eightieth Birthday*. Ed. by Andrea Czére. Budapest, 2007. 230. A képnek tudunk olaj változatáról is, mindkettő a Magyar Nemzeti Galériában. – Fodor könyve: *Magyarország és a közép-európai vámunió*. Budapest, 1915. Pénzügyi stb. adattárát adott ki, változó címmel, *Fodor Oszkár-féle magyar tőzsde-kompassz (1920–1924)*; ... tőzsdei és pénzügyi kompassz (1926 skk.); a 29. köt. (1944): *Fodor Oszkár-féle tőzsdei, pénzügyi és ipari kompassz*; de még 1947-ben is: *Fodor Oszkár-féle magyar közgazdasági kompassz*. Később, az új világban: *Szamuely Tibor ismeretlen cikkei*. Budapest, 1962. (A *Pénzvilág* 1912–1914. évfolyamaiból).

ami akkor még különlegesen nagy dolog volt, de hát apám egyáltalán nem bánta, neki ajándékozta a lapot, csináljon vele, amit akar, neki kettő úgysisok. Miután meghalt, anyám vette át az újság szerkesztését, és tulajdonképpen ebből éltünk 1938-ig, amikor a laptörvény betiltotta a *Városi Újság*ot is.¹⁸

L.: Tehát ezt ő maga szerkesztette?

Sz.: Anyám maga szerkesztette, de valójában inkább névleg, vagyis a tulajdonosa volt. (5. kép) Volt mellette egy szerkesztő, aki ténylegesen csinálta a lapot. De persze meg kell mondani, hogy amennyire én visszaemlékszem, ez a lap csak ürügy volt. Ennek a lapnak akkor, apám halála után, nem volt komolyabb súlya, de ilyen várospolitikai lap még kettő vagy három volt akkoriban, és a dolog úgy volt megszervezve, hogy minden vállalat, amelyik adott magára valamit, rendszeresen évi finanszírozást adott azoknak a lapoknak, amelyekről feltehető volt, hogy közgyűléséről vagy esetleg korrupcióiról be fognak számolni. Ez a sajtórovat volt a költségvetésükben. Ezen a címen támogatták az ilyen lapokat, és apám ezzel tudott valamit kezdeni, anyám persze semmit, mert ő polgárit végzett, nem értett ehhez, és nem is nagyon akart érteni. Megelégedett azzal, ha éppen hogy meg tudunk élni ebből, mert ilyen minimális juttatásokat mindegyik lapnak adtak. De apámnak tekintélye volt, és félték az írásaitól, úgyhogy ő jobban föl tudta ezt használni. Meg hát neki volt politikai iránya, Bárczy István támogatása, anyám pedig nem avatkozott bele ilyesmikbe. Mindenesetre tízéves koromtól az életünk sokkal rendezettebb lett anyagilag, az előbbi okokból, mert régebben, jól emlékszem, előfordult, hogy valahogy anyám nagyon dühös volt, mert nem volt ebédre pénz, és olyankor kakaó volt ebédre, és anyám azt mondta – miután leszidta apámat –, hogy na, most elmész apu-

5. Szilágyi János György édesanyja, 1934. április 2. Abbáziában egy tengeri hajóúton. Fotográfia. © A család tulajdonában

¹⁸ SzJGy hagyatékában fennmaradt a *Városi Újság* lapengedélye dr. Szilágyi Hugó (Budapest I., Gellért Szálló) nevére (1927); a lapengedély megújítása özv. dr. Szilágyi Hugóné számára (1932), korlátozásokkal (csak íves nyomópapíron, számonként legfeljebb fél ív); a lapengedély megvonása, vitéz Kolosváry-Borcsa Mihály aláírásával (1938. november 9.); a fellebbezés elutasítása (1938. november 23.).

6. Szilágyi Endre és Szilágyi János
György 1922 körül. Fotográfia.
© A család tulajdonában

7. Szilágyi Endre és Szilágyi János
György. Fotográfia.
© A család tulajdonában

kával, és csak akkor jössz vissza, amikor pénzt adott neked. És akkor apám kézen fogott, lementünk a Lónyay utcába, egészen a következő sarokig, a Kinizsi utca sarkáig, és akkor apám azt mondta, Jánoskám, te most szépen visszamész anyukádhoz. És akkor én szépen visszamentem. (6. kép, 7. kép, 8. kép) Így végződtek természetesen ezek a dolgok.

L.: A bátyád nem kapott ilyen feladatokat?

Sz.: A bátyám beteg volt kétéves korától kezdve, ezt utólag úgy rekonstruálták az orvosok, hogy valószínűleg a spanyolnátha járvány során kapott szívbillentyű-elégtelenséget, úgyhogy őneki sportolni egyáltalán nem volt szabad, keveset volt szabad mozognia. Ennek az én életemben nagyon nagy jelentősége volt, mert a bátyám egész kis korától szenvedélyes olvasó volt. Tulajdonképpen az életem első része ökörlötte zajlott. Ő 11-12 éves korában megtanult angolul, németül, és 1929-ben, amikor én 11 éves voltam, akkor beszélt nekem először Kafkáról. Na most, ha jól emlékszem, '28 körül publikálta először Max Brod Kafkának a fő műveit, de ő azonnal felismerte és tudta a jelentőségüket. Műfordítással, versírással, mindennel foglalkozott, és körülötte nagyon hamar egy kis baráti kör alakult.¹⁹ Főleg az ő negyedik és az én második koromban (8 osztályos gimnáziumban). (9. és 10. kép)

M.: A Lónyayban?

¹⁹ Minderről ír Devecseri Gábor: *Kamaszköltők krónikája. Uő.: Lágymányosi istenek. Ősszegyűjtött esszék és tanulmányok.* Budapest, 1979. 13-21. – és a kötet több más írásában.

8. Szilágyi János György és Szilágyi Endre. Fotográfia.

© A család tulajdonában

Sz.: Igen. Másodikos koromban Devecseri²⁰ beiratkozott a Lónyay utcai Református Gimnáziumba, és osztálytársa lett a bátyámnak. Na, ettől kezdve fölpezsdült az élet; a harmadik részese ennek a fölpezsdült életnek Karinthy Gábor²¹ volt, aki szintén a Református Gimnáziumba járt, csak egy osztállyal fölöttük. Eggyel alattuk járt viszont Kertész Tamás,²² aki Karinthy második feleségének első házasságából való gyereke volt, és még eggyel alatta jöttem aztán én.

Karinthy Gábor akkor még nem volt elborult agyú, hanem friss, isteni humorú, finom költő volt (nem akarok most óróra történeteket mesélni). A Református Gimnáziumban történtek ezek, de tulajdonképpen a gimnázium ennek a baráti társaságnak csak a háttere volt, mert ennek nem sok köze volt

²⁰ Devecseri Gábor (1917–1971) („Gabi”) költő. SzJGy egyik legkorábbi és legközelebbi barátja. Homérosz-fordításai első teljes, egykötetes kiadásának (1960) utószavában Devecseri így írt: „az Odüsszeia [...] egészében maga a ráéneklés. Ilyen ráéneklésnek szántam én is az egész magyar Odüsszeiát, hogy kedves barátomat, Szilágyi János Györgyöt a maga odüsszejából hazaénekeljem vele.” Amikor az *Odüsszeia* fordítása elkészült, közös barátaik, mint nagy eseményről tudósítottak róla SzJGy-nek, aki hadifogságban volt. Marcsi (947. III. 4): „Odyssea fordítás neked ajánlva megjelent.” S ebben az első kiadásban (1947), és a továbbiakban is, az *Odüsszeia* ajánlása ez: „Szilágyi János Györgynek / *pepnyemenó andri dikaió*”. SzJGy egész életében valóban „az igazságnak élő férfit” volt. Devecseri kis könyve, *Az élő Kosztolányi*, akkortájt jelent meg az Officina Könyvtárban, amikor SzJGy hazajött a fogságból; így dedikálta neki: „Jancsinak, / nehogy visszamenjen / Gabi”. Az *Odüsszeia* egy újabb kiadásában (1957) Devecseri nyugtázta SzJGy közreműködését a fordítás tovább-csiszolásában: „Szilágyi János György, aki e kiadásnak nemcsak külső díszül, hanem lényegéhez tartozóan válogatta ki és látta el megvilágító szöveggel a homéroszi jeleneteket ábrázoló görög vázaképeket, most már az *Odüsszeia* szövegét is szerető gondossággal olvasta el kéziratban és írta rá a tetsző helyeken kedves, másutt azonban némileg rusztikus megjegyzéseit. Az utóbbiaknak láttam nagyobb hasznát.” – SzJGy-nek Devecseri sírjánál elmondott beszéde és egy emlékbeszéde újra kiadva: Szilágyi 2011. 348–354. Devecseri posztumusz életmű-sorozatában sajtó alá rendezte a Plautus-fordításokat és több tanulmánykötetét.

²¹ Karinthy Gábor (1914–1974) költő, Karinthy Frigyes és első felesége, Judik Etel színésznő (1885–1918) fia. Gimnazista kora óta, de az 1940-es években már egyre erősebben szenvedett szorongásos fóbiáitól (így nevezte: „ördögörcs”). Életéről: Karinthy Márton: *Ördögörcs*. I–II. Budapest, 2003.

²² Kertész Tamás (1914 körül – 1980. után) („Tomi”) mérnök, Kertész Tivadar orvos és Böhm Aranka (1893–1944) fia, Karinthy Frigyes nevelt fia. Kalandos és ellentmondásos életéről ld.: Karinthy Márton:

a gimnáziumhoz. Talán akkor lett valami kapcsolat a gimnázium és a baráti kör között, amikor Áprily Lajos²³ jött a gimnáziumba, és ő lett az önképzőkör elnöke. Akkor ő értékelte azt, amit ezek csináltak, és kapcsolatban állt velük. Nagyszerű tanár volt Áprily, és bölcs önképzőkör-vezető, akitől én is nagyon sokat tanultam. Jól emlékszem egy önképzőköri ülésre, amikor Kertész Tamás egy novelláját olvasta föl, amely lesújtó bírálatot kapott a résztvevőktől, és aztán egy másik novella következett, amely után Kertész Tamás felállt, és elkezdett egy ugyancsak lesújtó bírálatba, de akkor Áprily tanár úr azt mondta, hogy „Kertész, maga most ne szóljon hozzá, mert úgysem hiszi el senki, hogy nem sértődött indulatból beszél”. Ilyeneket lehetett Áprily tanár úrtól tanulni, aki a bátyáméknak tanára volt, nekem nem, és aki nagy derűtségünkre a magyar irodalomtörténeti tankönyvben is benne volt. A Református Gimnáziumban ugyanis bizonyos tantárgyakból külön református tankönyvet tanítottak, így magyar irodalomból és történelemből. Matematikából, fizikából, azt hiszem, nem volt külön református tankönyv, meg latinból sem, de ezekből volt külön református tankönyv, amelyik a magyar irodalomból természetesen a református értékeket domborította ki. Úgyhogy az új magyar irodalomban külön kiemelte Áprily Lajost, mint – szó szerint idézem – „akinek lírája acélos, és nem tűr salakot”. Általános népszerűséget kapott ez a megfogalmazás, és el is képzeltük, hogy amikor az év vége felé az új magyar irodalomra kerül a sor, akkor Áprily tanár úr azt mondja, hogy most a következő órára hozzon mindenki jegyzetfüzetet és ceruzát, mert egy rendkívüli jelenségről egy kicsit hosszabban kell beszélnem, és akkor ugye fölkészülnek, és Áprily tanár úr akkor azt mondja, hogy hát, ma a lírámról lesz szó. A lírámat talán két vonással jellemezhetném, egyfelől acélos, másfelől nem tűr salakot. Kovács, milyen a lírámm? És akkor Kovács felpat-

9. Szilágyi Endre, 1935.

Fotográfia. © A család tulajdonában

Ördögörcs. Budapest, 2003. II.: 149–154.

²³ Áprily Lajos (1887–1976) költő, tanár. 1929–1934 között a Budapesti Református (Lónyay) Gimnázium tanára, majd 1935-től 1941-ig a Baár–Madas Református Leánynevelő Intézet igazgatója volt. *in tenebris*. Szerk. Bor István, Ritoók Zsigmond. Budapest, 2006. 80–88. A kötetben az iskola több más alumnusának írása megerősíti vagy kiegészíti SzJGy visszaemlékezését.

10. Szilágyi Endre. Fotográfia.

© A család tulajdonában

Lónyay utcai Református Gimnázium volt. Na most, amikor én elsőbe beiratkoztam, vagyis beíratk, még azon a nyáron átköltöztünk a város másik végére, a Pozsonyi útra.²⁶ De anyám azt mondta, hogy rendes gyerek nem vált iskolát, s ezért a Pozsonyi útról nyolc éven keresztül jártam a Lónyay utcai Református Gimnáziumba.²⁷ Ennek részünkről semmiféle ideológiai hátere nem volt, de volt a gimnázium

tanva: a tanár úr lírája acélos, és nem tűr salakot. Úgyhogy természetes volt, hogy amikor híre ment, hogy Áprily tanár úr a nyarat Svédországban tölti, akkor mindnyájan azt mondtuk, hogy nyilván mégsem volt elég acélos, s ezért volt kénytelen a nyarat Svédországban tölteni. Sajnos, aztán az utolsó évben átment a Baár-Madas Gimnáziumba.

L.: Ó lett az igazgató?

Sz.: Ó lett az igazgatója a Baár-Madasnak.

L.: Nálatok nem igazgató volt?

Sz.: Nem, nálunk ő magyartanár volt, s az önképzőkör elnöke. Mihozzánk nem a költő, Jékely Zoltán,²⁴ hanem a másik fia járt, akivel aztán nem tudom, mi lett.²⁵ Kedves fiú volt, de nem lett belőle neves ember. A Református Gimnázium akkor nagyon jó iskola volt, de az, hogy mi oda jártunk, az ettől teljesen független; ez anyám racionális elképzeléseinek felelt meg, ugyanis, mint mondtam, tízéves koromig a Lónyay utcában laktunk. És anyám azt mondta, hogy a legközelebbi gimnáziumba kell beiratkozni, ez pedig a

²⁴ Jékely Zoltán (1913–1982) költő, Áprily (Jékely) Lajos fia.

²⁵ Jékely Endre (1914–1994) (az iskolában is, mint a családban: „Patyi”), jogász, író.

²⁶ Pozsonyi út 4/c., V. em. 28.

²⁷ A Református Gimnáziumba (I–VIII. osztály) 1928–1936 járt; színjeles érettségi bizonyítványa 1936. június 27-én kelt. – Ír róla, mint az iskola volt diákjáról Szilágyi Erzsébet [csak névroken], „Szilágyi János György, Dr.” *A Lónyay utcai Református Gimnázium és Kollégium története. I.: Diákok, 1859–1952, 1993–2009.* Budapest, 2009. 342–343. Maga SzjGy „Alma Mater” címmel írta meg, részben a jelen interjú alapján, de sokkal részletesebben, gimnáziumi emlékeit. Ld. *A Lónyay legendája. Lux in tenebris.* Szerk. Bor István, Ritoók Zsigmond. Budapest, 2006. 80–88. Az iskola több más alumnusának írása megerősíti vagy kiegészíti SzjGy visszaemlékezését.

részéről. Én később jóban lettem a gimnázium néhány tanárával, főleg már az érettségi után, és tőlük hallottam, de magam is tapasztaltam, a Református Gimnáziumban akkor alapelv volt az, hogy minden osztályban egy-két, maximum három más vallású is legyen, tehát katolikus, evangélikus, zsidó, és a gazdagok, arisztokraták mellett a szegények is körülbelül arányosan oszoljanak meg. Ez a gimnáziumnak alapelve volt akkor, és kifejezetten azért, hogy nyíltságra és toleranciára nevelje a diákokat. Én katolikus voltam.²⁸ És apám, aki nem hiszem, hogy vallásos volt, legalábbis semmi nyomát nem láttam, időnként elvitt minket a Bakáts téri templomba misét hallgatni, máig is rejtély számomra, hogy ez hogy jutott eszébe. Tehát mi katolikus hittanra jártunk, ennek következtében a református hittanórákon szenvedélyes gomb-futballcsatákat vívtunk egymással, mert akkor nekünk nem kellett ott lenni. De a Református Gimnázium ilyen volt, mármint akkor, amikor én oda jártam, ezt hangsúlyoznom kell, mert most már egyáltalán nem ilyen; ez már nem az a Református Gimnázium, az '51-ben vagy '52-ben megszűnt. Akkor nyílt és rendkívül felvilágosultan vezetett, kitűnő tanárokkal rendelkező gimnázium volt, amelyeknek előnyös tulajdonságai közül azt említeném meg, hogy a sportot semmire nem becsülte. Tehát a többi gimnáziummal ellentétben nálunk nem voltak sportolók, és nem volt divat sportolni.

Két igazán divatos dolog volt a Református Gimnáziumban, a klasszika-filológia és a gyorsírás. Ez a két dolog volt fontos. Persze, inkább gyorsírás, mint klasszika-filológia, mert azért több gyorsíróra volt szüksége a nemzetnek, mint klasszika-filológusra. Tény azonban az, hogy a '30-as évektől kezdve a magyar klasszika-filológusok jelentős része a Református Gimnáziumból került ki. Kezdvé még korábban Alföldi András,²⁹ folytatva – időrendben megyek – Szabó Árpád,³⁰ Borzsák,³¹ aztán a következő pár év múlva a háborúban eltűnt Soltész,³² Devecseri és a bátyám, aki szintén klasszika-filológus volt, aztán Muraközy,³³ akinek a fordításai ismertek, közben voltam én, azután Herman József,³⁴ aki a késői latinsággal foglalkozik és

²⁸ A „vallás”-ról SzJGy döntő szava, Cicero és Kerényi nyomán, *Religio Academici* c. tanulmánya. Ld.: *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 37–45.

²⁹ Alföldi András (1895–1981) régész, epigráfus, ókortörténész. Személyéről, pályájáról, tudományos felfogásáról ld. SzJGy tanulmányát: Alföldi András és a magyar ókortudomány. [1995] – újra kiadva: Szilágyi 2005. 405–414.

³⁰ Szabó Árpád (1913–2001) klasszika-filológus, ókortörténész, matematika-történész, egyetemi tanár, az MTA tagja. – SzJGy nekrológia: Szabó Árpádról – búcsú és emlékezet. [2003] – újra kiadva: Szilágyi 2011. 337–341. – ld. még: Albert Zsuzsa: *Irodalmi legendák, legendás irodalom*. IV. Budapest, 2005. 138–164.

³¹ Borzsák István (1914–2007) klasszika-filológus, Eötvös collegista, egyetemi tanár, az MTA tagja.

³² Soltész János (1916–1944?) klasszika-filológus, a Református Gimnáziumban Szilágyi Endre osztálytársa, Eötvös collegista. Könyve: *Tanulmányok a görög tragédia hellenisztikus műelméletéhez*. Budapest, 1939. (Magyar–görög tanulmányok, 10.). Nekrológia: Harmatta János, *Antik Tanulmányok*, 1. 1954. 152.

³³ (Ifj.) Muraközy Gyula (1929–1991) klasszika-filológus, műfordító.

³⁴ Herman József (1924–2005) késő latin és francia nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

Rítóók Zsigmond.³⁵ Ők voltak az utolsók. És még ezeken kívül is volt mindig egy pár – nem ennyire kiemelkedő – klasszika-filológus, ez egy fő érdeklődési kör volt az iskolában. A tanárookra elég jellemzőképpen elmondani, hogy Szabó Árpádot latintanárunk³⁶ tanította meg szanszkritre hatodikos korában, mert rájött arra, hogy ez egy tehetséges ember, és a tanár tudott szanszkritül. De soha nem publikált, mert ezek olyan emberek voltak, hogy a tanárság volt a hivatásuk, ezt csinálták, nem akartak tudósok lenni. Persze, meg tudtak élni a fizetésükből. Ezt még hozzá kell tenni. Én egyébként a gimnáziumi osztálytársaimmal jóformán semmiféle kapcsolatban nem voltam, a gimnáziumhoz engem elsősorban a gyorsíró-kör kötött.³⁷ Szenvedélyesen csináltam ezt, és tulajdonképpen a Református Gimnáziumban elérhető legmagasabb csúcsra jutottam akkor, amikor nyolcadikos koromban a gyorsíró-kör ifjúsági elnöke és házi bajnoka lettem. Mert akkor már elment Áprily tanár úr, mit számított az önképzőkör, meg az egyéb dolgok, ami számított, az a gyorsíró-kör volt. Mondanom sem kell, hogy egész életemben semmi hasznát nem vettem a gyorsírásnak, ezt nyomatékosan le kell szögezmem.

M.: Adott egy-két nagy gyorsírót a nemzetnek ez a gyorsíró-kör?

Sz.: Hát, nem az összeset, nem annyit, mint klasszika-filológust, de sok parlamenti gyorsíró került ki a Református Gimnáziumból, és amikor én voltam az elnök, abban az évben mi nyertük az országos gyorsíró versenyt, megelőzve a Radnai Gyorsíró Szakiskolát, pedig Radnai,³⁸ az igazgatója volt az új gyorsírás feltalálója. De mi akkor megvertük a Radnai iskolát. Úgyhogy ez is a büszkeségeim közé tartozik. Serlegeimet otthon máig őrzöm, amiket különböző versenyeken nyertem.³⁹

L.: Osztálytársaiddal a mai napig is összejársz?

Sz.: Azt mondtad, hogy a mai napig is. De ez 1960 körül kezdődött; véletlenül találkoztam az utcán az egyik osztálytársammal, vagyis negyedszázaddal azután, hogy

³⁵ Rítóók Zsigmond (1929-) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja.

³⁶ Az itt említett tanár Nyusztay Antal (1880–1933) volt. – SzJGy osztályát latinra először Pethő István tanította, ezután Nyusztay, aki Endre bátyjának is latintanára volt, és Kerényire is felhívta a figyelmét, majd rövid átmeneti idő után végül Máthé Elek vette át a latint és tanította az osztályt egészen az érettségig. Gimnáziumi *Tanulmányi Értesítője* szerint a VIII. osztályban (1935/36) Máthé az osztályfőnöke is volt, érettségi bizonyítványában is ő a latintanára. – A jeles műfordító, nagyszerű ember Máthé Elekkel (1895–1968) SzJGy később is szívélyes, azonban az egykori tanár iránti tiszteletet nem lazító, baráti és kollegiális kapcsolatban állt (ahogy az „Alma Mater” című írásában megírta, nem tudott áttérni arra, hogy Máthé tanár urat visszategezze). Ld. még: Devecseri Gábor: Ókortudós meseterek. 1. Máthé Elek. Uő.: *Antik tanulmányok*. Sajtó alá rend. Steinert Ágota, Szilágyi János György. Budapest, 1981. II.: 329–335.

³⁷ SzJGy gimnáziumi Tanulmányi Értesítőjében a gyorsírás mint tárgy a IV–VI. osztályban (1931/32–1933/34) jelenik meg, mindig jeles érdemjeggyel.

³⁸ Radnai Béla (1891–1962) a Radnai-féle egységes magyar gyorsírás rendszer kidolgozója, az általa alapított gyorsíró és gépiró iskola igazgatója (1922–1961), neves műgyűjtő.

³⁹ SzJGy hagyatékában fennmaradt egy serleg: „Országos gyorsíró verseny 250’ I. díj” felirattal; a szám a percenként leírt szótagszámot jelenti.

11. Lengyel Balázs (balra). Fotográfia. © A család tulajdonában

leérettségiztünk, és mondta, hogy mi összejövünk, gyere le. És attól kezdve aztán havonként összejöttünk. Most is rendszeresen találkozunk, pedig már alig vannak.

L.: Köztük Lengyel Balázs.⁴⁰

Sz.: Lengyel Balázs. (11. kép) Vele szenvedélyes irodalmi vitáink voltak, de érdekes módon – azt hiszem, hogy nem egyedülálló a világtörténelemben – Lengyel Balázs erre a kapcsolatra úgy emlékezett, mint egy mély, forró barátságra, valahol meg is írta, hogy mi mindent köszönhet nekem, hogy én ajánlottam neki, hogy menjen el egy Babits-estre, ahol Babits a *Jónás könyvét* elszavalta.⁴¹ Ezt mindig meg is említi, úgyhogy ő úgy emlékszik erre, hogy mély és harmonikus barátságban voltunk egymással.

L.: Lengyel Dénes⁴² nem?

⁴⁰ Lengyel Balázs (1918–2007) irodalomkritikus, író.

⁴¹ „De előbb más történt: láttam és hallottam felolvasni magát Babitsot. Hetedik gimnazista koromban történt, valószínűleg ’35 elején. Hiába voltam Nyugat-olvasó, hiába éltem akkor éppen Ady-lázban, hogy nyomban a lázas Kosztolányi-imádás kövesse, nem tartoztam a református gimnázium hetedik osztályának szellemi elitjéhez. De ennek az elitnek velem szemben tartózkodó és irodalmi kompetenciámat ironikus hangsúlyaival mindig is kétségbe vonó szellemi vezetője, Szilágyi János György, a későbbi nagyszerű klasszika-filológus megszánhatótt, és nagylelkűen értésemre adta, hogy a Fővárosi Népművelés keretében Babits felolvas verseiből. És csakugyan, még aznap délután tanúja lehettem, hogy az egyetem egy sivár tantermében, nem túl számos közönség előtt Babits fölolvasta, rossz lélegzetével küzdve elzihálta a *Mint különös hírmondó-t*.” Lengyel Balázs: A Babits-élmény nyomában. *Jelenkor*, 26. 1983. 967.

⁴² Lengyel Dénes (1910–1987) író, irodalomtörténész; magyar–latin szakos bölcsészhallgató volt, Kerényi-körének tagja, SzJGy barátja. Emlékiratai: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. és *Emlékezések 1947–1980*. Kolozsvár, 2011.

Sz.: Nem, Dénes nem oda járt,⁴³ és ő jóval idősebb volt.

L.: Lengyel László⁴⁴ apja?

Sz.: Lengyel Laci apja, igen. A Kerényi-körből⁴⁵ ismertem meg Lengyel Dénest. Ez egy másik ága a Lengyel családnak. Lengyel Dénes Benedek Elek⁴⁶ unokája volt. Tehát a gimnáziumi osztálytársak, és tulajdonképpen a gimnáziumi tanulás is nagyon kevés hatással volt rám, kivéve egy-két kitűnő latintanáromat.

M.: Jó tanuló volt?

Sz.: Én ötödikig rossz tanuló voltam, és ötödiktől jó tanuló.⁴⁷ Ez elég gyakori jelenség. Körülbelül az osztálynak legalább a fele, de lehet, hogy a kétharmada ebben a 14–15 éves korban megváltozott. Ki pozitív, ki negatív irányban. Tény az, hogy a nyolcadikban az elsős jelesek közül már nemigen akadt jeles, de az elsős elégséges rendűek közül nagyon sok jeles rendű lett. Ez egy biológiai tény. Ami igazán fontos volt a számomra, az nem a gimnáziumon belül, hanem otthon volt, a bátyám körében. Én eleinte csak hallgatója voltam ennek a körnek, és az sem túl lelkesen. Ugyancsak negyedikes, ötödikes koromig a *Nemzeti Sporton* és a hetenként megjelenő *Indiánus Történetek* című füzeteken kívül nemigen olvastam mást.⁴⁸ Akkor volt egy év, amikor a *Pesti Hírlap* sárga detektívregényeit olvastam. Aztán ötödikes korom után ezt mind hirtelen abbahagytam, és elkezdtem latinul tanulni. Ez független volt a gimnáziumi latin-tanulástól, szenvedéllyé vált. Akkor minden olyasmit abbahagy-

⁴³ A Tavaszmező utcai iskolába járt.

⁴⁴ Lengyel László (1950–) közgazdász.

⁴⁵ Kerényi Károly (1897–1973) klasszika-filológus, ókortudós, az MTA tagja (lev. tag: 1946; tanácskozó taggá vizsgáztatva: 1949; lev. tagsága visszaállítva: 1989). 1919-ben a budapesti egyetemen bölcsészdoktori, 1920-ban görög–latin szakos tanári oklevelet szerzett, majd a greifswaldi, heidelbergi és tübingeni egyetemen tanult. 1926-tól a budapesti egyetem görög–római vallástörténet tárgykör magántanára. 1934-től a pécsi egyetemen a klasszika-filológia nyilvános rendkívüli, 1936-tól nyilvános rendes tanára. 1939/1940–1943 között a szegedi egyetem professzora. 1943-tól Svájcban élt. 1944-től 1947-ig a baseli egyetem magyar nyelv és irodalom vendégtanára. 1948-tól 1966-ig a zürichi C. G. Jung Intézet kutatásvezetője, közben a bonni, oslói, genovai, római egyetem vendég-professzora.

⁴⁶ Benedek Elek (1859–1929) író.

⁴⁷ SzJGy gimnáziumi Tanulmányi Értesítője szerint ez csak részben igaz. Rossz jegye (elégséges) az I. osztálytól (1928/29) kezdve csak természetrajz-, rajz-, testnevelésből volt, s ez végig így maradt, magaviselete a II. osztálytól kezdve példás, az érdemi tárgyakból szinte mindig jelest kapott, latinból (!) és mennyiségtanból egyszer-kétszer jót.

⁴⁸ SzJGy 1927-ben, kistűjszállási nyaralásukról édesapjának írt levelében: „Engem Gazember, Csirkefogó, Ottokár, János, és Bandit Kesztyűnfütyülő Bandinak hívnak. [...] Szerető fiad WINETTOU.” Egy másik levélben: „Én már tudok máriásolni is. Mióta itt vagyunk, már 15 könyvet kaptunk.” 1930. júliusban, Budapestről: „Én a napot evéssel, alvással, labdázással, amint tapasztaltatok már nagyon ritkán levélírással és tanulással, azonkívül szaladgálással és ugrálással töltöm, sőt újabban lepkéket is gyűjtök. Tegnap fogtam az elsőt, s már van két gubóm, melyekből éjjeli pávaszem fog kikelni. [...] Kérdezd meg (Pétertől), hogy mit szól a Ferencváros–Slaviához”.

tam, ami korábban lekötött, elkezdtem klasszikus zenét hallgatni, ami azelőtt eszem ágában sem volt, szóval, teljesen megváltoztam, és teljesen átalakultam, hogy úgy mondjam, értelmiségivé. És akkor aztán már rengeteget jelentett nekem a bátyám baráti köre, amely rendszeresen jött össze, főleg nálunk, mert a bátyám kicsit nehezen mozgott, ez nem azt jelenti, hogy nem tudott járni, hanem mindig kímélni kellett. Devecserin kívül sok mindenki más is volt ott, a fő barátság, mint mondtam, Devecserivel és Karinthy Gáborral volt. Devecseri megírta a *Lágymányosi istenek* című emlékezéseiben, hogy a bátyám mindennap egy új angol költőt fedezett föl a számukra, és fejükre olvasta, hogy ezt sem ismeritek, meg azt sem ismeritek. És ami persze főleg az angolul jól tudó Devecserit arra ösztönözte, hogy ő is találjon egy olyan költőt, akit a bátyám nem ismer; és szenvedélyes viták bontakoztak ki, természetesen az új magyar irodalomról is.⁴⁹ (12. kép)

M.: Ezeket hol szerezték be, folyóiratok, könyvtár, iskolakönyvtár?

Sz.: Az iskolakönyvtár teljesen jelentéktelen volt. Egymástól.⁵⁰ A baráti körbe tarto-

12. Szilágyi Endre érettségije évében.

Brunhuber Béla udvari és kamarai fényképész. VIII. Baross u. 61. Fotográfia. © A család tulajdonában

⁴⁹ „Ilyen volt Szilágyi Endre is, világi beosztása szerint iskolabeli osztálytársam, valójában a Sors Embere, világirodalom iránti érdeklődésünk gunyoros élesztgetője, aki mielőtt a Ferenc József-híd pesti hídfőjénél elvált volna tőlünk, budaiaktól, hogy villamosra szálljon a messzi Pozsonyi út irányába, naponta négy-öt költő, író nevét vetette társalgásunkba, külföldiekét, leginkább a közelmúlt klasszikusaiét, és azután még a villamosról is kaján szánakozással nézett utánunk, hogy ezeket mi még nem ismerjük, nem olvastuk. De ismertük, és olvastuk volt őket már a következő héten – mindhiába. Mert Bandi addigra már újabb féltucat nevet szórt elébünk, s az arcán látszott, hogy tapintatosan elhallgatja, hogy milyen szörnyűség e lángelméket nem ismernünk, csak azután szállt villamosra.” Devecseri Gábor: *Kamaszköltők krónikája*. Uő.: *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék és tanulmányok*. Budapest, 1979. 13–14.

⁵⁰ NB: vásároltak is, zsebpénzükből. 1934 nyarán SzJGy, aki rokonoknál nyaralt Losoncon, levelezőlapon írja bátyjának Lillafüredre: „Leveled némi kielégülést is hozott, mikor láttam, hogy a vásárolt könyvek nagy részét az általam ajánlott könyvkereskedésekben vetted meg.” – Azaz SzJGy 16 éves korában otthonosan mozgott a könyvesboltokban.

zott a későbbi színházigazgató, Szendrő József⁵¹ is, akivel úgy ismerkedtek meg, hogy egy Bartók Béla, akkor Horthy Miklós úti antikváriumban egy József Attila kötetért kézi párbajt vívott Devecseri és Szendrő József, hogy melyiküké lesz, és ettől kezdődött a barátság Szendrővel.⁵² Úgy valahogy jöttek az emberek. És ennek aztán később szervezett formája lett akkor, amikor Devecseri a Baumgarten Könyvtár könyvtárosa lett. De ez már a bátyám halála⁵³ után történt. A bátyám másodéves egyetemi hallgató korában, húszéves korában halt meg ebben az említett szívbetegségben. (13. kép) Akkor én úgy éreztem, hogy most rám szakadt ez az örökség, vagyis hogy amit a bátyám csinált, és amit a bátyám tudott, azt most nekem kell. Mert addig könnyű helyzetben voltam, csak megkérdeztem tőle, amit tudni akartam, és akkor ő megmondta, hogy mi hogy van. Például emlékszem, hogy 17 éves koromtól kezdve, a latin mellett szenvedélyes regényolvasó voltam. Ez a szenvedély ma sem szűnt meg, pihenésképpen egy regényt szoktam elolvasni, mindig egyfolytában.⁵⁴ Na, a bátyám, amikor ezt látta, azt mondta, hogy ne olvass össze-vissza, fölírom neked a világirodalom száz legfontosabb regényét, ezeket tessék elolvasni. Ezt a listát én máig is őrzöm valahol egy füzetben az ő kézírásával.⁵⁵ Ezt végigolvastam, és aztán persze tovább is mentem, mert ebből következett, hogy szerelmeim lettek, Dosztojevszkij például. Aztán később sem hagytam abba a regényolvasást, ami nem jelenti azt, hogy a versolvasást elhanyagoltam volna. Elég jó memóriám volt a versekhez.⁵⁶ Ennek a hadifogságban volt nagy jelentősége, erről talán még beszélni fogok. Tehát a bátyám halála után felelősséget éreztem (persze nem hivatalosan), hogy most

⁵¹ Szendrő József („Pufi”) (1914–1971) színész, rendező, író.

⁵² Devecseri visszaemlékezése szerint, nem sokkal megismerkedésük után, 1932-ben, elvitte magával Szendrő lakására a *Nincsen apám se anyám* kötetét. „S éppen ebből támadt a baj. Szendrő fölfedezte a könyv végén a figyelmeztetést: »A 901–1000 számú példányok a költő kezéből köztulajdonba mentek át Senki a közösséget meg ne károsítsa!« Jóska szerint már elég régóta károsítottam a közösséget azzal, hogy a kötetet magamnál tartottam; ideje, mondta, hogy átadjam a közösségnek, vagyis neki. Bizonyára tovább akartam bitorolni a könyvet, mert tettelegességre került sor. Ma is előttem a kép: a félhomályos Szendrő-lakásban, az ablakredőnyön át ferdén beszűrődő napsugárban három [a harmadik ti. Karinthy Gábor volt] kamaszköltő csatája fölött kavarognak a *Nincsen apám, se anyám*-kötet széthulló lapjai, mint valami mesebeli madár fehér tollai.” Devecseri Gábor: Emléksorok az ifjúságról és az ifjúsághoz. [1955] – Uó.: *Lágymányosi istenek. Összevűjtött esszék és tanulmányok*. Budapest, 1979. 377–378.

⁵³ 1936. – Devecseri 1939–1942 között volt a Baumgarten Könyvtár könyvtárosa. A kinevezésre Radnóti Miklós is számított, akit nagyon levert annak elmaradása. Radnótiné igen felindultan kommentálta Devecseri kinevezésének körülményeit. Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946*. Sajtó alá rend. Ferencz Győző. Budapest, 2014. I.: 465.; a könyvtárról ld. még: Illés Endre: *Krétarajzok*. Budapest, 1970. 260–263.

⁵⁴ Értsd: egy nap alatt (!).

⁵⁵ A listáról SzJGy élőszóban is sokszor beszélt, tételeit is sorolta, 25–30 címet, fejből, de maga a lista a hagyatékból egyelőre nem került elő.

⁵⁶ Az „elég jó” kifejezés messze kevesebb, mint a valóság: SzJGy bámulatosan sok verset tudott fejből, bámulatosan széles köréből a költőknek, hosszú verseket is.

már a saját lábamra kell állni, most már nekem kell tájékozódni mindenben, ami történik. Örökölttem a bátyám barátaikat, elsősorban Devecserit. Az természetes volt, hogy akkor most mi leszünk jóban, és Devecseri haláláig tartott ez a kapcsolat. Minden fordítását énelem nézette át, és goromba megjegyzéseimet, amiket versben is megörökített – mármint a gorombaságot –, először örjögő visszautasítással hallgatta, aztán vagy megfogadta másnap, vagy nem.

L.: Idézd már az ő hexameterét!

Sz.: Ja, igen, ezt Alföldy Géza⁵⁷ szereti: „...az edző / (becsmérlő szavait ki sosem tompítja) Szilágyi / János György.”⁵⁸ Hát, ezt Alföldy Géza is megtapasztalta. Épp múltkor este, az előadása után beültünk egy kávéházba, és ott mesélte el, nagyon jól emlékszik rá, mert nálunk, a Szépművészeti Múzeumban kezdte gyakoronkként a pályáját. Akkor gyakorlatilag, azt hiszem, egyedül voltam itt. Minden-

esetre, én foglalkoztam vele, és mondtam neki, hogy tanulja meg az antik kiállítás anyagát, és olvassa el az összes rá vonatkozó tanulmányt. És figyelmeztettem, hogy ki fogom kérdezni. Egy hónapot adtam neki erre (három vagy négy hónapos volt a gyakorlat ideje), s ahogy ő most elmesélte – én már nem emlékeztem ilyen jól a dologra –, egy hónap múlva kikérdeztem, két órán keresztül faggattam, s a végén azt mondtam, hogy jó, látom, hogy mindent elolvastál, kivéve az én műveimet. Mire Alföldy Géza azt mondta, hogy azokat olvastam legelőször, éppen ezért azokat már elfelejtettem. Mire én azt mondtam neki, hogy jó, akkor most meghívlak vacsorázni. Ez volt a barátságunk kezdete Alföldy Gézával.

M.: Ez hányban volt?

Sz.: 1956 júniusában, persze, közvetlenül az események előtt. '56 első félévében; erre is Géza emlékeztetett, de én is jól emlékszem, mert '56 júniusában volt Rákosi leváltása. Castiglione⁵⁹ itt volt még a múzeumban. Ő lelkes párttag volt, és megmond-

13. Szilágyi Endre utolsó képe.
Fotográfia. © A család tulajdonában

⁵⁷ Alföldy Géza (1935–2011) ókortörténész, epigráfus, egyetemi tanár. Az ELTE Ókori Történelmi Tanszékén tanított, 1965-ben Nyugat-Németországba távozott. Előbb a Rheinisches Landesmuseum munkatársa, majd 1968–1970-ben a bonni, 1970–1974-ben a bochumi, s 1975–2002 a heidelbergi egyetem professzora volt. A rendszerváltás után rendszeresen járt Magyarországra, előadásokat tartott, az ELTE, a pécsi és a debreceni egyetem díszdoktorrá avatta (1992, 1995).

⁵⁸ Devecseri Gábor: Utószó. *Quintus Horatius Flaccus összes versei*. Budapest, 1961. 622.

⁵⁹ Castiglione László (1927–1984) régész, művészettörténész. – SzJGy nekrológia: *Antik Tanulmányok*,

ta nekünk, hogy nagy változások vannak, de nem beszélhetek, majd holnap úgyis nyilvánosságra kerül. Na most, ahol feljöttetek,⁶⁰ a lépcsőn, a portásfülke helyén egy nagy gipsz Rákosi-mellszobor volt, és másnap reggel olvastuk az újságban, hogy Rákosit leváltották. Mind a ketten – mármint Alföldy Gézával – izgatottan figyeltük, hogy most mi lesz. Nem történt semmi, viszont másnap, mikor bejöttünk, a Rákosi-szobor arccal a falnak volt állítva (*nevetés*), ami felejthetetlen látvány volt mindkettőnk számára. Aztán harmadik nap eltűnt a szobor.

L.: Az első nap még nem merték...

Sz.: Az első nap még nem tudták, hogy mi lesz.

* * *

L.: Hát akkor jöjjenek az egyetemi évek.

M.: Az egyértelmű volt, hogy mit akar tanulni?

Sz.: Egyértelmű lett, amikor a bátyám meghalt. Én bölcsésznek akartam persze menni, de amikor a bátyám latin–görög szakra iratkozott be, a családnak az volt a véleménye, hogy azért két bölcsész sok egy családban, ezért én csak menjek jogásznak. Akkor én még hetedikes voltam, de amikor a bátyám meghalt, akkor egyértelmű volt, hogy persze hogy bölcsésznek megyek.

M.: A család az édesanyját jelentette, vagy volt még valaki?

Sz.: Gyakorlatilag az édesanyám sem szólt bele. Olyan, aki beleszólt volna, olyan nem volt. Anyám apámat *damnatio memoriae*re ítélte, de minket minden vasárnap elküldött apai nagyszüleimhez és az apám testvéreihez, akik együtt laktak, úgyhogy azt méltányolta, hogy mi egyik ágon mégiscsak oda tartozunk. Ezekkel mi jóban voltunk, de a nevelésünkbe nem szóltak bele. Ezt anyám intézte. Bár neki az volt a véleménye, hogy minket nem kell nevelni, majd mi megcsináljuk, amit kell, főleg a bátyám, úgys jobban tudja. S legfőljebb időnként bement az iskolába megkérdezni, hogy állunk, de az is csak formális volt. Erről egy inkább derűs, mint rossz, de kellemetlen utóhatású emlékem van. Én rossz matematikus voltam, legalábbis alsóban. Negyedikben, amikor éppen bukásra álltam matematikából, anyám azt kérdezte, hogy lehet ez, és mondtam, hogy a tanár rosszul magyarázott, az osztályban senki nem értette. Erre anyám másnap bement az igazgatóhoz, aki Ravasz Lászlónak⁶¹ a testvére, a nagyszerű és bölcs Ravasz Árpád⁶² volt, és elpanaszolta, hogy Ábrahám⁶³ tanár úr rosszul magyaráz, senki nem érti. Abban a félévben még tizennégyezer felel-

31. 1984. 285–289. – újra kiadva: Szilágyi 2011. 318–324.

⁶⁰ Ti. a Szépművészeti Múzeum Dózsa György úti szolgálati bejáratánál.

⁶¹ Ravasz László (1882–1975) teológus. 1921-től Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke és a Kálvin téri református templom lelkésze, a Felsőház és az MTA tagja.

⁶² Ravasz Árpád (1874–1939) latin–magyar szakos tanár, 1903-tól a Budapesti Református Gimnázium tanára, 1909–1935 között igazgatója, 1924-től tankerületi kir. főigazgató.

⁶³ Ábrahám János István (1863–1937) matematikus, bencés áldozó pap. 1897-ben áttért a református hitre. 1899–1932 között a Budapesti Református Gimnázium tanára volt („Kocka Ábris”).

tem matematikából. Az eredmény: elégséges.⁶⁴ De egyébként anyám soha nem kérdezte meg délután, hogy tanulunk-e vagy nem tanulunk. Azt gondolta, hogy ezt mi tudjuk, hogy mikor kell tanulni és mikor nem, és ezeket mind magánügynek tekintette. És nemigen szólt bele semmi ilyen dologba. Éppen elég volt neki, hogy két gyerek eltartásáról anyagilag gondoskodni tudjon.

Úgyhogy a bátyám halála után egyértelmű volt, hogy én bölcész leszek. Bátyám volt az, aki megismerkedett Kerényivel.⁶⁵ De az első ösztönzés Németh Lászlótól jött. Németh Lászlónak és akkori, egyedül írt folyóiratának, a *Tanunak* szenvedélyes olvasói voltunk.⁶⁶ Én elsősorban – mint mondtam – a bátyámon keresztül. Vártuk az új füzeteket, és egyszerre csak megjelent egy füzet, ahol Németh László fölfedezte a görögöket. Tudjuk, hogy ő meg is tanult görögül, még le is érettségizett belőle. A *Tanuban* írt Kerényiről, Frobeniusról,⁶⁷ Walter F. Ottóról⁶⁸ és az egész dologról, hogy ez milyen fontos, alapvető. Na, ez keltette fel igazán a figyelmünket, Kerényi és az egész klasszika-filológia iránt is. Ez körülbelül akkor volt, vagy nem sokkal azelőtt (34 körül jelent meg ez a szám), amikor én elkezdtem – de azt nem mondom, hogy ennek a közvetlen hatására – latinul tanulni.

L.: Görögül is tanultál az iskolában?

Sz.: Görögül, az iskolában, de rendkívüli tantárgyként. Ott érettségiztem belőle, kitűnőre.⁶⁹

L.: Az egyetemre kerülve már tudtál.

Sz.: Tudtam, igen, hogyan, és az egyetemen rendszeresen jártam görögre, de nem

⁶⁴ SzJGy rosszul emlékezett: a IV. osztályban az I. félévben, és év végén is, mennyiségtanból jó áll a bizonyítványában.

⁶⁵ Erről ír Devecseri Gábor: Ókortudós mesterek. 1. Az első találkozás Kerényi Károllyal. Uő.: *Antik tanulmányok*. Sajtó alá rend. Steinert Ágota, Szilágyi János György. Budapest, 1981. II.: 326–329.

⁶⁶ Németh Lászlónak két írása jelent meg a *Sziget* I. kötetében (1935): *Sziget és alkotás*. 28–33.; és a III. kötetében (1939): *A mítosz emlőin* (Ars poetica helyett). 28–34. Kerényivel életük végéig tartották a kapcsolatot. A *Tanu* számai fennmaradtak SzJGy könyvtárában, és ezekről mindig nagy elismeréssel, egykori élményének érzékeltetésével beszélt, annak ellenére, hogy Németh eszmevilágával szemben erős fenntartásai voltak. Ld. még: Ritoók Zsigmond: Németh László és a görögység. *Irodalomtörténet*, 82. 2001. 397–411.

⁶⁷ Leo Frobenius (1873–1938) német etnológus. Afrikai gyűjtései alapján írt könyvei és kultúrtörténeti eszméi nagy hatással voltak Kerényire és tanítványaira. – SzJGy könyvtárában fennmaradt Frobenius több könyve és az általa szerkesztett afrikai népmese-sorozat (*Atlantis. Volksmärchen und Volksdichtungen Afrikas*. Jena, 1921–1928.) mind a 12 kötete.

⁶⁸ Walter F. Otto (1874–1958) német klasszika-filológus, vallástörténész, 1934-től Frankfurt am Mainban egyetemi tanár. Nietzscheánus nézetei, különösen a *Die Götter Griechenlands. Das Bild des Göttlichen im Spiegel des griechischen Geistes*. Bonn, 1929. és a *Dionysos. Mythos und Kultus*. Frankfurt am Main, 1933. c. könyvei, a „megragadottság” eszméje, jelentős hatással voltak Kerényire – aki személyes kapcsolatban állt vele –, és több tanítványára.

⁶⁹ Görögül az iskolában Fuxhoffer Dezsőnél tanult, nála tette le a kiegészítő érettségit is; bizonyítványa: 1937. június 25.

14. Szilágyi János György egyetemi indexe.
Kiállítás kelte: 1936. © A család tulajdonában

voltam görög szakos, latin–magyar szakos voltam,⁷⁰ viszont görögből doktoráltam. (14. kép)

L.: De nem voltál görög szakos.

Sz.: Nem voltam görög szakos. Mert volt egy ilyen hülye rendelkezés, hogy aki nem rendes tantárgyként tanulta a gimnáziumban a görögöt, az nem lehetett görög szakos. Ezt ma ugye abszolút hülyeségnek tartják, és akkor is az volt. A latin szakosoknak elő volt írva, bizonyos görög tudás, amiről a szakvizsga alkalmából be kellett számolni, ezt senki nem vette komolyan, ki voltak jelölve görög auctor-részek, Homérosból, Platónból, meg másból.

L.: Még nekem is kellett alapfokon a görög.

Sz.: Igen, de hát a görög érettségét sem vették olyan nagyon szigorúan, amennyire én emlékszem. Ezt az egyetemen sem vették szigorúan. Moravcsiknál⁷¹ vizsgáztam, és Homérost fordítottam. Moravcsikot meglepte, hogy milyen jól fordítottam, még kérdezett egy-két nyelvtani részt, hogy lássa, tényleg tudok-e görögül, vagy pedig egyszerűen megtanultam magyarul. Mikor látta, hogy tudom, akkor mondta, hogy nézzük Platónt, és mikor kiderült, hogy azt is tudom, azt mondta, hogy kolléga úr, miért nem lett görög szakos? Elmondtam neki, hogy azért, mert nem rendes tantárgyként tanultam a görögöt. Moravcsik a fejét fogta: „Hát miért nem szólt nekem, egy perc alatt elintéztem volna.” Na, akkor elhatároztam, hogy beiratkozom görög szakra, de abban az időben, ’40-ben, nem vettek fel, mint a *numerus clausustól* érin-

⁷⁰ Mindenkit hallgatott, aki abban az időben a bölcsészkaron számított: Alföldi András, Alszegehy Zsolt, Domanovszky Sándor, Hekler Antal, Horváth János, Huszti József, Kerényi Károly, Kornis Gyula, Melich János, Moravcsik Gyula, Németh Gyula, Pais Dezső, Prohászka Lajos, Zlinszky Aladár, Zsirai Miklós. Egyetemi Leckekönyvében csak jeles kollokviumok szerepelnek, kivéve Koszorús Ferenc (vezérkari) őrnagy Korszerű honvédelmi kérdések c. tárgyát (1938/39), amelyből csak „jó”-t kapott, de „igen szorgalmas” megjegyzéssel (az előadó ugyanaz a Koszorús, aki 1944. júliusban a csendőrpucscot megakadályozta). A rendes tanulmányokon kívül szabályosan felvette a Tanárképző Intézet által előírt órákat is, itt – Jelentkezőkönyve szerint – többek között Horváth Endrét (görög), Szabó Miklóst (Platón), (id.) Vayer Lajost (leíró latin nyelvtan), Zibolen Endrét (aki a Trefort utcai Budapesti Magyar Királyi Középiskolai Tanárképző-Intézet Gyakorló-Gimnáziuma igazgatója volt) stb. Középiskolai tanári oklevelét (magyar: dicséretes, latin: kitűnő) Melich János üv. alelnök írta alá (1940. május 25.). Gyakorlóévét a Gyakorló-gimnáziumban az 1940/41. tanévben Kerecsényi Dezső, Alszegehy Zsolt (magyar) és Péter Gyula (latin) vezető tanárok mellett töltötte, „kiváló buzgósággal”. – Ehhez hozzá kell tenni, hogy SzjGy soha nem akart tanár lenni, és a tanárképzőben szerzett okleveléről sem beszélt soha.

⁷¹ Moravcsik Gyula (1892–1972) bizantinológus, Eötvös collegista. 1915–1920 között orosz hadifogóságban megtanulta az újgörög és a török nyelvet, itthon gimnáziumi, majd az Eötvös Collegium tanára volt, 1924-ben egyetemi magántanár, majd 1932-ben címzetes, 1936-ban nyilvános rendkívüli tanár; 1950-től tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA tagja. Bizantinológiai tudományos kutatásai külföldön is nagy elismerést kaptak. Főműve a bizánci források turkológiai adatainak feldolgozása (*Byzantinoturcica*. I–II. Budapest, 1942–1943. – németül: Berlin, 1958., és Konstantinos Porphyrogenetos császár *De administrando imperio* c. művének kritikai kiadása: Budapest, 1949. és London, 1962.).

tettet. Huszti⁷² – egyébként nagyon jogosan – azt mondta, hogy nézze, három embert vehettünk föl klasszika-filológiára, gondoltam, inkább azokat vesszük föl, akik még nem járnak egyetemre. Ezek sajnos mind a hárman meghaltak a munkaszolgálatban, de kétségtelenül igaza volt ebben Husztinak.

Az egyetem. Mint mondtam, először a bátyám került Kerényivel kapcsolatba, és már csak az ő halála után Devecseri, aki először nem tudott beiratkozni, mert nem volt pénzük. Valami vasgyárban volt tisztviselő, és mindig a fiókban tartotta az olvasmányait, azt pedig gyorsan be kellett csukni, amikor jött a főnök, de a bátyámtól – ezt is megírta – meghallotta, hogy van az egyetemen egy különleges ember – ez Kerényi volt –, akinek az órai élményt jelentenek, és a vallástörténet, itt valami nagy élményről van szó.⁷³ Devecseri azt mondta, hogy ezt az embert nekem meg kell ismerem, és (jellemző rá egyébként) keresztfelévesként, másfél év múlva beiratkozott az egyetemre, úgy, hogy csak egy fél év választott el minket. Nagyjából együtt tanultunk Devecserivel. Közben Devecserit a Baumgarten Alapítvány könyvtárosává választották.⁷⁴ Ez a Baumgarten-díj egy formája volt, egyfajta ösztöndíj. Három évre megbízták azzal, hogy a Baumgarten Könyvtár könyvtárosa legyen, ez heti három alkalommal, egy délelőtti és két délutáni elfoglaltságot jelentett. A Baumgarten Könyvtár, azt te talán tudod, a Sas utca első háza volt, és lebombázták, az egész könyvtárral együtt. L.: A ház megvan, csak kiégett.

Sz.: Kiégett, igen; szóval, a könyvtár elpusztult. Benne volt Tóth Árpád könyvtára, és odakerült Kosztolányi könyvtára. És akkor történt, az adományozás alkalmából, az emlékezetes fénykép-történet Kosztolányi Ádámmal.⁷⁵ Kérte Devecseri, hogy adjon valami fényképet az apjáról, amelyet ki akarunk akasztani, de kiderült, hogy valamennyit megsemmisítette. „Egy kis ellenszenv az öreg iránt” – mondta.

L.: Én úgy emlékeztem, hogy volt egy pár, amelynek ki volt szúrva szeme.

Sz.: Azt nem tudom. Na, Kosztolányi könyvtára ott volt. Maga a könyvtár is nagyon érdekes volt, például ott volt a Friedländer-féle *Sittengeschichte Roms* utolsó kiadásának négy kötete,⁷⁶ amelyet Kosztolányi egész részletesen áttanulmányozott, és széljegyzeteivel látott el, mert a Nero-regényéhez ezt használta.

⁷² Huszti József (1887–1954) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja.

⁷³ Kerényi egyetemi előadásairól írta néhány évvel később Szerb Antal: „Kerényi az újszerű szín, az eleven gesztus, a teremtő nyugtalanság. Nemcsak a legkülönbözőbb szakokra járó egyetemi hallgatók látogatják előadásait, hanem olyanok is nagyszámban, akiknek egyetemmel semmi kimutatható összefüggésük nincsen, akiket kizárólag Kerényi személyisége, romantikus páthosza, szavainak felemelő és kathartikus hatása vonz oda.” Szerb Antal: „A mítosz mítosza”. *Magyar Csillag*, 1. 1941. 210–211.; Vagy, ahogy Borzsák István fogalmazott évtizedek távlatából előadásairól: „és nemcsak mondta, hanem élte is” – igaz, kételyeit sem hallgatva el: Borzsák István: Kerényi Károly filológiája és a magyar föld antik emlékei. *Antik Tanulmányok*, 41. 1997. 222. és 223–224.

⁷⁴ Ld. még: Devecseri Gábor: Egy könyvtár emléke. [1946] – Uő.: *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék és tanulmányok*. Budapest, 1979. 359–374.

⁷⁵ Kosztolányi Ádám (1915–1980) író, Kosztolányi Dezső fia, a baráti társaság tagja.

⁷⁶ Ludwig Heinrich Friedländer (1824–1909) klasszika-filológus, egyetemi tanár (Königsberg); könyve:

Friedländer '22-ben jelent meg, a *Nero* meg '24-ben.⁷⁷ Ma is alapvető ez a négy kötetes *Sittengeschichte Roms*. Ezt ő megvette, végigtanulmányozta, és szerencsémre a margón gyorsírással jegyzeteket készített, amelyeket én persze el tudtam olvasni. Sajnos ez mind megsemmisült.

A könyvekben benne volt egy levelezés néhány darabja – amelyek ugyancsak megsemmisültek – egy Mario Untersteiner⁷⁸ nevű olasz filozófussal, klasszika-filológussal, akiről a Kerényi-émlékkönyvben meg is emlékeztem, és megírtam ott ezt a történetet. Ez az Untersteiner antifasiszta volt, és ezért csak középiskolában taníthatott '45-ig. Aztán később a milánói egyetemre került, és nagy hatású antik filozófia- és irodalomtörténész volt. Kosztolányi valahol Velencében ismerkedett meg vele,⁷⁹ és elbeszélgettek, a '20-as években. Egy levelezőlapját találtam Mario Untersteinernek betéve az egyik könyvbe – akkor még nem tudtam, hogy ki volt Untersteiner –, hogy emlékezve azokra a gyönyörű beszélgetéseinkre, amiket Velencében folytattunk a vízparton, szeretettel üdvözlöm. Na, a levelek, a Kosztolányihoz írt levelek egy része fennmaradt, de Réz Pál nem tudta azonosítani a szerzőt,⁸⁰ mert nem tudta, hogy ki volt az az Untersteiner. Kerényi is levelezett Untersteinerrel. És az első levelében Untersteinernek Kerényihez az volt a kérdése, hogy mi van Kosztolányival. Ennek a történetnek itt vége.

De a Baumgarten Könyvtárnak nemcsak az volt a jelentősége számomra, és valamennyiünk számára, hogy minden irodalmi folyóiratot el lehetett olvasni ott, hanem hogy mindenki oda járt. Tehát írók, a fiatal generáció írói és költői, úgy, hogy én ott mindenkivel személyesen megismerkedtem. Volt, akivel jóban lettem, volt, akivel kevésbé, de az egy ilyen irodalmi kör volt, és irodalmi események voltak már a fiatal generációban a Baumgarten Könyvtár nyitvatartási napjai.

Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine. I–III. Leipzig, 1862–1871; a SzJGy által említett, addig utolsó kiadás, négy kötetben: Leipzig, 1919–1921. – Az első világháború után a magyar könyvtárak nehezen szerezték be az új tudományos irodalmat, ez a máig alapműnek számító könyv SzJGy nemzedéke számára különösen hasznos volt.

⁷⁷ Kosztolányi Dezső: *Nero a véres költő*. Budapest, 1922.

⁷⁸ Mario Untersteiner (1899–1981) trentinói (Rovereto) születésű olasz klasszika-filológus, görög filozófia-történész.

⁷⁹ SzJGy szerint 1924-ben.

⁸⁰ „A Lidón egész nap a parton voltunk, egy milánói tanárral laktunk együtt egy capanában” – írta édesapjának 1924. augusztus 30-án, már Budapestről. Ld.: Kosztolányi Dezső: *Levelek, naplók*. Sajtó alá rend. Réz Pál. Budapest, 1996. 500. Megjegyzendő, hogy a kiadvány a Kosztolányihoz írt leveleket nem közli, továbbá, hogy egy Juhász Gyulának, 1923. június 3-án írt Kosztolányi levélben említett: „Olasz barátommal közöltem címét, s kérem keresse fel soraival.” megjegyzés kapcsán Réz Pál azonosította az említett személyt: „Mario Untersteiner milánói filozófus”. Uo.: 483., 962.; Szilágyi János György, a fenti Kosztolányi kiadásban, „Ismeretlenek” szólóként közölt „1093. és 1131. sz.” levelek címzettjét is feltételeesen Untersteinerrel azonosítja. (Az 1131. sz. levél címzettje azonban Vidéky Richárdné.) *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 87.

15. Devecseri Gábor esküvője után Vajda Ernő teraszán, Budán a Tigris utcában. (1941). Ülnek (balról-jobbra): Devecseri Emilné, Huszár Klára, Devecseri Gábor, Huszár Imréné. Mögöttük álló sor (balról-jobbra): Devecseri Emil, Dobrovits Aladár, Dömötör Tekla, Zolnay Vilmos, Szalay Karola, Devecseri Panni, Koch Jutka, Benyovits Miksáné, Barna Gyula, Csécsy Magda Mögöttük (jobbról-balra): Kochné, Benyovits Miksa, Vajda Miklós, mögötte: Pogány Ödön Gábor, Faludy István (meghalt a háborúban), Somlyó György, Rényi Alfréd, Szilágyi János György, Vajna János, Karinthy Ferenc. Fotográfia. © A család tulajdonában

Úgyhogy akkor megjelenés előtt első kézből ismerkedtem meg sok költőnek és íróknak a műveivel, akik ott felolvastak és szenvedélyes viták folytak, olykor tettelegességig fajuló véleménykülönbségek K. Havas Géza⁸¹ és Hollós Korvin Lajos⁸² között például, közgazdasági kérdésekről. Rengetegen jártak oda, lényegében a *Nyugat* körének az írói, vagy ahhoz közel álló írók és költők mind rendszeresen jártak oda.

L.: Babits bejárt?

Sz.: Babits nem járt be. Nem, ő fölötte volt ennek, meg hát beteg is volt már, ez a '39-'40-es években volt.⁸³ A bátyám nagyon jóban volt Babitscsal. Volt egy könyv,

⁸¹ K. Havas Géza (1905–1945) újságíró, műfordító, a *Népszava*, *Szép Szó*, *Századunk* munkatársa.

⁸² Hollós Korvin Lajos (1905–1971) író.

⁸³ Ha nem is rendszeresen, de felkereste a könyvtárat; egy látogatását megörökítette: Devecseri Gábor: Egy könyvtár emléke. [1946] – Uő.: *Lágymányosi istenek. Összegyűjtött esszék és tanulmányok*. Budapest, 1979. 369–370.

az *Oidipusz király és egyéb műfordítások* című kötete, amelyet azzal a dedikációval adott a bátyámnak, hogy a fiatal generáció legtehetségesebb műfordítójának. Ez sajnos, annyi mással együtt elveszett a háborúban, ugyanúgy, mint egy dedikált Kosztolányi-kötet, amelyiknek a dedikációja az volt, hogy Szilágyi Bandinak második születésnapjára. Apámék jóban voltak Kosztolányiékkal, meg Karinthyékkal is. Bátyám műfordításai meg is jelentek, de nagyon kevés, mert hát kevés ideje volt. De nyolcadikban, tehát amikor Áprily tanár úr bírálta el az irodalmi pályázatokat, akkor a vers-pályázatot megosztva nyerte meg Devecseri és a bátyám, amiről mindenki tudta, hogy ez csak tisztelet Devecserinek, mert nem lehet az, hogy ő legyen a második. És aztán ez a barátság és ez a kör később is megmaradt. Ebből alakultak ki nagyon hamar, talán '38-ban azok a szombat esték, amiknek lényegében a maiak a folytatásai.⁸⁴ Csak sajnos, erősen kicserélődött és megfogyatkozott résztvevőkkel.

Na, az egyetem, folytassuk? Amikor Devecseri beiratkozott az egyetemre, természetesen Kerényi miatt, rögtön őhöz ment, és az index-aláírásnál Kerényi ránézett, és azt mondta, hogy maga nagyon hasonlít valakire, aki már nincs köztünk. Ez a bátyám volt, akire Devecseri nagyon hasonlított, és persze azonnal jóban lettek. Kerényi boldog volt, hogy talált egy költőt, aki görögül és latinul is tud, és már Devecseri másodéves korában – tehát húszéves korában – kezdődött az együttműködés, tudniillik Kerényi biztatására húszéves korában egy nyáron lefordította Catullus összes verseit, ez aztán megjelent⁸⁵ a Kerényi-féle Kétnyelvű Klasszikusok

⁸⁴ A Kerényi-kör, a pénteki előadások, vasárnapi kirándulások és főként a hétfői Stemma, illetve a „szombati” társaság, majd emellett a később kialakult „pénteki”, SzJGy számára, aki politikai párthoz, vallási közösséghez és hasonlókhöz soha nem tartozott, életének évtizedeken át a tudományos munkán kívül legfontosabb baráti és társadalmi közege volt. A „szombati” társaságban a Kerényi-körhöz szorosabban vagy lazán tartozó fiatalok vettek részt, de maga Kerényi nem. Eredete egy „szombati »elő«-társaság” volt (a Ledovszky-lányok, legfőképpen Trudi körül). Ennek a társaságnak tagja, Huszár Klára, és Devecseri, aki udvarolt neki, s akivel később össze is házasodtak, vitte be néhányukat Kerényi óráira. A szűkebb baráti kör Kerényi hallgatóiból alakult ki 1936/37-ben, maradványok a szombati összejövetelek mellett. – Amint Karinthy Ferenc, írta 1944-ben *Szellemidézés* c. kulcsregényében: A „szombati” társaságban „Alapító tagnak lenni, akkoriban úgy képeltük, ez a világ teteje, a legirigyeltebb és legközpontibb kiváltság, de erre csak születési vagy hagyományozott jog predesztinálható”. Az alapító tagokon kívül voltak a társaságban külső pártoló és női tagok, esetenként meghívhattak vendéget is: „kültag: ez volt az elérhető legmagasabb méltóság szemünkben minden rajtunk kívül álló halandó számára. A kiválasztott csodálatos tehetségek vasszorgalommal – esetleg – felvihették eddig.” Karinthy Ferenc: *Szellemidézés*. Budapest, 1946. 77., 78. A „szombati” társaság-ból elágazó „pénteki”-t a Szépművészeti Múzeum három munkatársa alakította ki 1953 körül, Gerszi Teréz, Lajta Edit és SzJGy, abban az időben, amikor a „szombati” társaság vasárnaponként találkozott. Utóbb, lassan, férjek, barátok, feleségek, barát nők csatlakoztak hozzá: Stoll Béla, Bánó Endre, Bánó (Pajor) Anna és többen mások; a lelke SzJGy volt, és élete végéig a középpontja maradt.

⁸⁵ *Catullus összes költeményei latinul és magyarul*, Devecseri Gábor fordításában, Kerényi Károly bevezetésével. Budapest, 1938.

sorozatban.⁸⁶ (15. kép) Ezek után természetes volt, amikor – egy fél év múlva, ’36 őszén – én beiratkoztam az egyetemre, akkor Devecseri azonnal elvitt Kerényihez, és mintegy a bátyám örökébe lépve, azonnal a Stemmának, Kerényi szűkebb tudományos körének is tagja lettem, és szenvedélyes olvasója a műveinek, s hallgatója, főleg a legendás péntek esti Kerényi-előadásoknak.⁸⁷ Nem tudom, hogy érdemes-e belemenni Kerényi szerepébe a ’30-as évek nacionalista vitáiban, mert Lackó Miklós⁸⁸ ezeket elég részletesen megírta.

L.: Kerényi itt magántanár volt?

Sz.: Ő Budapesten magántanár volt, mert eltávolították Budapestről, viszont a magántanári, vallástörténeti magántanári előadási jogát nem vonták vissza. Így volt ez megszervezve. Nyilvános rendes tanár Péccsett volt,⁸⁹ s helyette ’34-ben Huszti lett Pesten a tanár, aki azután ’43-ban a nagy Klebelsberg monográfiát⁹⁰ írta meg hálából.

L.: Kerényi már professzor volt?

Sz.: Kerényi megbízott tanár volt, amikor meghalt Némethy Géza,⁹¹ átmenetileg nem volt tanár, és megbízták Kerényit, aki akkor frissen habilitált Németországban,

⁸⁶ Kerényi a *Kétnyelvű klasszikusok* sorozatban 1938 és 1943 között összesen 10 kétnyelvű ókori kötetet adott ki, ezeket A. Szövegek jelzéssel látta el, és római számokkal sorszámozta. A sorozat alcíme az előzéklapon: „Megindította Kerényi Károly”. Az Officina akkor Löbl (később: Landy) Ödön (1904–1966) és Löbl (később: Landy) Dezső (1908–1990) vállalata volt, a Nagymező utcában, Löbl Dávid 19. századi nyomdai vállalkozását (1875) folytatta, igényes, bibliofil jellegű könyveket adott ki. Kerényi az antik sorozatot szerkesztette. Az üldözések idején Löbl Dobrovits Aladáréknál talált menedékre, ahol az általa készített hamis igazolmányokkal sok sorstársa életét mentette meg. Ld.: Kolozsvári Grandpierre Emil: *Hullámtörők*. Budapest, 1978. 339.

⁸⁷ Az előadásokat Kerényi az egyetem Múzeum körüli Főépületében, a II. emeleti előadóteremben tartotta, péntek este fél 6-kor.

⁸⁸ Lackó Miklós (1921–2010) történétíró. Idevágó tanulmánya: Sziget és külvilág. Kerényi Károly és a magyar szellemi élet. [1978] Uő.: *Szerep és mű. Kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 1981. 248–297. – SzJGy szoros barátságban állt vele, Lackó tagja volt a „szombati” társaságnak. Idézett tanulmányát eredetileg az Ókortudományi Társaságban mutatta be 1978-ban, SzJGy felkérésére.

⁸⁹ Kerényi a pécsi egyetemen 1932–1940 között volt a klasszika-filológiai tanszék professzora, az 1938/39. tanévben bölcsészkaros dékán. Ld.: Havasréti József: Kerényi Károly és a pécsi egyetem. *Jelenkor*, 40. 1997. 901–905.

⁹⁰ Huszti József: *Gróf Klebelsberg Kunó életműve*. Budapest, 1942. – Ld. még: Borzsák István: Huszti József emlékezete (1887–1954). *Antik Tanulmányok*, 34. 1989. 89. – Ő volt, aki még a legteljesebb forrásanyag alapján dolgozhatott, ugyanis „Kosáry sem tudta, hová lett Huszti kezéből a hatalmas terjedelmű Klebelsberg-hagyaték, amelyet filológusi akribiával idéz a monográfiában, pedig Kosáry – mivel 1940-ben elveszi Huszti professzor lányát, a mindenki által csodált és, évtizedek múltán is, amikor mi megismertük, elragadóan kedves, okos Klárikát – tudta, hogy Huszti otthon, a Fátra téri villalakásban használta a Klebelsberg-gyűjteményt.” Glatz Ferenc: Kosáry Domokos, a történész életútja. *Magyar Tudomány*, 174, 2013, 12. 1415–1416.

⁹¹ Némethy Geyza (1865–1937) klasszika-filológus, egyetemi tanár. A pesti egyetemen 1933-ban ment nyugdíjba, tanszékét, mint mb. egyetemi tanár Kerényi vette át.

hogy megbízottként ő adjon elő az egyetemen. Ő lett akkor – ez 1927–28-ban volt – a Philologiai Társaság főtájkára, a *Philologiai Közöny* főszerkesztője, szóval minden ő volt. És akkor jött, '30-ban, ez a szenvedélyes vita, a magyar-célú ókortudományról, vagyis arról az állásponttól, hogy nekünk, magyaroknak semmi közünk Sophokléshez, meg Perikléshez, meg ilyesmikhez, hanem ha görögösök vagyunk, akkor a magyar történelem bizánci kútfőit tanulmányozzuk, ha latinosok, akkor a latinul író magyar költőket. Mert csak ennek van a számunkra jogosultsága. A régészeket akkor – ahogy Alföldi egy '26-os cikkében írta – Hammurabi törvénykönyvei, Assurbanipal viselt dolgai kevésbé érdekelték. De hogyha egy cserepet találunk a lakásunk mellett, az igen! Hagyjuk az előbbieket csak a külföldieknek, és csak közvetítsük nagyjából azt, amit ők kitaláltak. Kutatni azokat a cserepeket kutassuk.⁹² Így '26-ban. '46-ban tökéletesen az ellenkezőjét írta, de ez egy másik történet. Megírtam már, de csak magyarul,⁹³ bár Alföldy Géza arra biztatott, hogy

⁹² „E tudományos és művelődési indokok mellett van ennek a programnak egy másik, – hogy úgy mondjam – becsületbeli oldala is. Mikor valaki valami nagy birtokot örököl, akkor a vagyonnal, javakkal együtt a rátáblázott adósságokat is magára vállalja, egész természetesen. Ilyen adóssága a magyar nemzetnek az, hogy azoknak emlékét gondolja, akik előtte éltek és véreztek e téreken. Sokkal előbbre való dolog ez sok mindennél, amit ma gyerekeinknek az iskolában tanulniuk kell; Hamurabi törvényeinél, Assurbanipal és Tutankamen viselt dolgainál, vagy annál hogy mikor uralkodott Földnélküli János Angliában, vagy hogyan folyt le az amerikai rabszolgaháború. A külföld nem is ilyen problémák megoldását kívánja tőlünk; nagyon jó, ha van emberünk, aki egyiptológiával vagy görög művelődéssel foglalkozik; ez hozzátartozik civilizációnkhoz, de e szakok művelésében Európával úgy sem versenyezhetünk és nincs is szükség rá, hogy versenyre keljünk.” Alföldi András: A honfoglalás előtti Magyarország kutatásának mai helyzete. *Budapesti Szemle*, 54. 1926. 203. köt. No 589. 349. és Alföldi András: *Archaeologia. A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyar Zoltán. Budapest, 1927. 117., 129. – Kerényi ellentétes álláspontja: „Alföldi András cikke a Budapesti Szemle-ben (1926). Fejtegetéseinek célja az volt, hogy a magyar történettudományhoz kapcsolja hozzá a magyar föld archaeológiáját, s nem az, hogy a klasszika* filológiai kutatás keretébe állítsa be, még kevésbé, hogy éppen arra az ókortudományra gondoljon különösebben, amely nem mond le Hellas és Itália eredetektől kezdve való tanulmányáról. Nem is mondhat le. Pannónia és Dacia kutatójának nem kell kilépnie – és nem is léphet ki – a Wilamowitz-féle filológia egységes egészet alkotó köréből. Éppen ebben a Wilamowitz felfogása szerint való »egész«-ben kell otthon lennie, különben legszebb részleteredménye sem idézi vissza az antik életet. A kétféle kapcsolat: egyik irányban a magyar történelem felé, másik irányban a klasszika-filológiai kutatás felé, kiegészíti egymást.” Kerényi Károly: Wilamowitz filológiája és a magyar föld antik emlékei. *Egyetemes Philologiai Közöny*, 57. 1932. 10. – SzJGy 1953-ban is Kerényi álláspontját képviselte: „Természetes, hogy nekünk elsősorban a magyar föld régészeti emlékeinek feltárásával és tanulmányozásával kell foglalkoznunk, és ezt a feladatot senki másnak nem engedhetjük át élvezésre. Azonban eközben lemondani a klasszika-archaeológia anyagának tanulmányozásáról nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy önként lemondunk arról, hogy a magyar föld régészeti anyagát és ókori történetét megfelelő perspektívában, teljes összefüggésében lássuk.” Szilágyi János György: A magyar klasszika-archaeológia feladatairól. *Archaeologiai Értesítő*, 80. 1953. 69.

⁹³ Szilágyi János György: Alföldi András és a magyar ókortudomány. [1995] – Szilágyi 2005. 405–414.

ezt igenis publikáljam németül. Tehát Kerényit számúzték Pécsre, de Budapesten lakott, utazó professzor volt, és péntek esténként tartotta ezeket a magántanári előadásokat, amelyeknek óriási irodalma van. Devecseri az előbb említett írásában írt róla, de a legszebb ezekről a legkedvesebb tanítványának, Brelich Angelónak⁹⁴ az önéletrajza.⁹⁵

Ez a Brelich Angelo nagyon jó barátom volt épp ezekben az időkben. Félig olasz, félig magyar volt, de olasz állampolgár, mert az apja volt olasz, fiumei olasz, édesanyja magyar, aki végig itt is maradt. És Angelo a bátyjával, Marióval⁹⁶ együtt Budapesten született. Mariónak a felesége László Magda⁹⁷ volt, a legendás opera- és oratórium énekesnő, aki aztán persze vele együtt elment Olaszországba. Angelo 1957-től a római egyetemnek volt a vallástörténész professzora húsz éven keresztül. Gégerákja volt, és az első operáció után, amikor közölték vele egy év múlva, hogy egy másik operációt is kell csinálni, amelynek a következtében elveszti a hangját, akkor úgy döntött, hogy öngyilkos lesz. Mert azt mondta - egy igazi olasz gesztus volt, az én értelmezésem szerint -, hogy ha az ember nem tud beszélni, akkor nincs értelme az életnek. És előtte, tehát tudatosan készült erre, előtte megírta az önéletrajzát, amely halála után megjelent.⁹⁸ Gyönyörű önéletrajz, nem értem, hogy magyarra miért nem fordították le, pedig az első része Magyarországon játszódik.

L.: Máiig nincs lefordítva?

Sz.: Máiig nincs lefordítva.⁹⁹ Nekem van egy példányom belőle. Könyvtárban sincs meg. Ott ő elmondta, hogy 18 éves gyerekként nem tudta, mit csináljon magával, feküdt a díványon és a plafont nézte, verseket írt, aztán gondolta, hogy valamit kéne csinálni, benézett az egyetemre. Benyitott Pauler Ákos¹⁰⁰ filozófia órájára, nagyon megtetszett neki, és azt mondta, hogy akkor ebből fogok doktorálni. El is kezdte, de Pauler Ákos meghalt. És akkor egy pénteken este véletlenül bevetődött egy

⁹⁴ Angelo Brelich (1913–1977) régész, vallástörténész, 1958-tól egyetemi tanár a római egyetemen. *Praeneste* tanulmánya a *Sziget* III. kötetében, 1939-ben jelent meg, 221–224. – SzJGy, Kerényi és Brelich kapcsolatáról (a kettejük levelezését tartalmazó olasz kötetben közölt cikke magyarul): *Elváló utak. Brelich Angelo és Kerényi Károly levélváltásához.* [2011] – Szilágyi 2011. 305–313. – Ld. még: Lackó Miklós: *Sziget. Kerényi Károly levelezéséből.* 2000, 5, 1993, 1. 48–50.

⁹⁵ Angelo Brelich: *Verità e scienza. Una vita.* – Uő.: *Storia delle religioni: perché?* Napoli, 1979. 21–115. A Kerényi-Brelich-levelezés: Károly Kerényi – Angelo Brelich: *Tra gli asfodeli dell'Elisio: carteggio 1935–1959.* A cura di Andrea Alessandri, prefazione di Marcello Massenzio (Opere di Brelich). Roma, 2011. Ebben a kötetben jelent meg SzJGy fentebb a magyar eredeti szöveg címével említett cikke: *Percorsi divergenti.* 67–80. (olaszra Kerényi lánya, Cornelia Isler-Kerényi fordította).

⁹⁶ Mario Brelich (1910–1982) / Brelich Dall'Asta, újságíró, festő.

⁹⁷ László Magda (1919–2002) operaénekes (szoprán), az Operaház, majd a római Opera és a Scala magánénekes.

⁹⁸ Angelo Brelich: *Storia delle religioni: perché?* Napoli, 1979.

⁹⁹ A szövegből részleteket közlünk az *Enigma* következő számában.

¹⁰⁰ Pauler Ákos (1876–1933) filozófus, a budapesti egyetem professzora, az MTA tagja.

Kerényi-órára, és itt valami teljesen új dologgal találkozott. Egy olyan hanggal, ami tökéletesen ismeretlen volt a pesti egyetemen, és egy olyan izzó előadással, amelyből kiderült, hogy semmi mással nem érdemes foglalkozni, mint görög vallástörténettel. Úgyhogy el is határozta, hogy ezzel fog foglalkozni. És egyik legkedvesebb tanítványa lett Kerényinek, amíg aztán össze nem veszték, mint Kerényi általában a legtöbb tanítványával. Devecseri meg én csak azért kerültük ki ezt, mert mi nagyon fiatalok voltunk, már nem volt ideje összeveszni velünk. De ezt nem ellene mondom, mert ez az egyik legnagyobb pedagógusi érdeme volt, hogy egyáltalán nem akarta, hogy a tanítványai úgy dolgozzanak, mint ő. Mert az volt a véleménye, jogosan, hogy „úgy ő tud dolgozni”. A tanítványok, azok dolgozzanak másképpen. Ennek pedig következménye lett, hogy előbb-utóbb szembekerültek egymással. Ez törvényszerű volt.

De Kerényitől elsősorban két dolgot tanultam meg. A kevésbé fontosal kezdem, azzal, hogy tényleg csak ókortudománnyal érdemes foglalkozni. A második, az az etikai része volt a tudománynak. Hogy etika nélkül nem lehet tudományt csinálni. Hogyha valaki azzal a hátsó gondolattal foglalkozik kutatással, hogy lesz belőle valami, vagy esetleg valamilyen címet kap, vagy valami kitüntetés vagy valami fokozatot, akkor jobb, ha nem csinálja. És tudnunk kell azt, hogy - ezt most kétszeresen idézem, mert Kerényi idézte Ciceróból programszerű tanulmányában, a címe: *Religio Academici*,¹⁰¹ vagyis az akadémikus vallása. Itt az akadémikus szó kettős értelmű, tudniillik az akadémia egyrészt egy filozófiai iskola volt az ókorban, amelyhez Cicero is tartozott, másrészt az akadémia tulajdonképpen az egyetemet és az akadémiát együttesen jelenti, tehát a tudomány, mondjuk, felsőfokú intézményeit. Na, ő ebben a *Religio Academici* című cikkében arról írt, hogy egy tudósnak mi az élete. Semmi más, mint a tudomány. És jóllehet tudjuk, hogy a teljes igazságot sohasem tudjuk elérni, ennek ellenére nem szűnünk meg igyekezni, hogy minél közelebb kerüljünk hozzá. Na most, a cikkben az az érdekes, a fő jelentősége az, hogy a Ciceróból vett példa nyomán két főszereplője van, szembeállítva egymással, a pap és a tudós. A vallásos és a tudományos magatartás lényegbeli azonossága és különbsége. Azt írja, hogy a papnak az előnye az, hogy neki van egy istene, neki van egy vallása, amelynek megvannak az előírásai, csak ahhoz kell fordulni, hogy tudja, mit kell csinálnia. A tudósnek nincsenek ilyen előírásai, nincs kihez fordulnia, ezzel szemben az ő számára meg van adva a gondolkodás teljes szabadsága és az, hogy semmiféle előírás nem köti meg abban, hogy merrefelé gondolkodjék. És éppen ez a pályájának a legfontosabb adománya. Na, ez volt az egyik legfontosabb, amit Kerényitől tanultam. És ehhez képest természetesen másodrendű az, hogy ötven év múlva az akkor írt munkáit kritikusan és olykor egyenesen tagadóan olvasom, de ebben nincs semmi különös, ez

¹⁰¹ Kerényi Károly: *Religio Academici*. [1938] – újra kiadva: Uő.: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Szerk. Komoróczy Géza és Szilágyi János György. Budapest, 1984. 110-121. – Kerényi tanulmányának jelentőségéről: SzJGy, *Religio Academici. Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 37-45.

természetes. A német szólás szerint „Wissenschaft treiben heißt überholt zu werden”,¹⁰² és ez akkor is így volt, és most is így van. Igazán másodéves koromban határoztam el, hogy abbahagyom a régi magyar irodalmat, amellyel addig foglalkoztam. Első publikációm Pázmány Péterről szólt.¹⁰³ De ezt abbahagytam. Pedig Horváth Jánost¹⁰⁴ nagyon szerettem...

L.: A Pázmány-cikked tudományos folyóiratban jelent meg?

Sz.: Félig-meddig. A *Könyvbarátok Diáriuma* című folyóiratban, amely mindnyájunk kedvence volt. Ezt Kenyeres Imre,¹⁰⁵ Kenyeres Zoltán apja szerkesztette, és Kenyeres Ágnes férje – te ismerted talán Kenyeres Ágnest. Imre akkor tanársegéd volt az egyetemen Császár Elemérnél,¹⁰⁶ akit nagyon nem szeretett. Fialat tudósokat gyűjtött maga köré, egy Négyesy László Társaság nevű körbe¹⁰⁷ – de ez talán már nem tartozik ide. A Négyesy László Társaságban nagyon sok fiatal tudóssal ismerkedtem meg, különböző szakokról, persze a bölcsészkaron belül. És magával Kenyeresrel. A *Könyvbarátok Diáriuma* az Egyetemi Nyomda Könyvkiadásának volt a lapja, és számunkra fölbecsülhetetlen előnye volt, hogy recenzió fejében megkaptuk azt a könyvet, amelyikről írtunk. És akkor senkinek nem volt pénze könyveket megvenni, úgyhogy ez nagy kincs volt, az, hogy megkapjuk azt a könyvet, amelyikről írunk. De harmadéves koromtól kezdve már egyértelműen csak az ókortudomány érdekelt. Akkor nyáron voltam először Rényi Bubával¹⁰⁸ Rómában és Firenzében, és a világháború kitörése napján jöttünk haza, ’939. szeptember 1-jén.¹⁰⁹

¹⁰² Tudománnyal foglalkozni annyi, mint meghaladva lenni.

¹⁰³ Pázmány Péter: *Okok, nem okok...* (Kir. Magy. Egyetemi Nyomda.) [közreadta: Stripsky Hador, 1937] *Magyar Könyvbarátok Diáriuma*, 7, 1937, 7/8. 187.

¹⁰⁴ Horváth János (1878–1961) irodalomtörténész, Eötvös collegista, egyetemi tanár, az MTA tagja. SzJGy az egyetemen mindig felvette az óráit.

¹⁰⁵ Kenyeres Imre (1911–1962), író, irodalomtörténész; felesége, Kenyeres Ágnes (1911–2012), lexikográfus, a *Magyar életrajzi lexikon* (1967–1994) szerkesztője; fiuk, Kenyeres Zoltán (1939–), irodalomtörténész, egyetemi tanár.

¹⁰⁶ Császár Elemér (1874–1940) irodalomtörténész egyetemi tanár, az MTA tagja.

¹⁰⁷ Négyesy László (1861–1933) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja; 1911 és 1932 között a pesti egyetemen irodalomtörténetet, verstant, esztétikát tanított, a „Négyesy-szemináriumban” fiatal bölcsész és író nemzedékek nevelkedtek (Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Csáth Géza, Horváth János és mások).

¹⁰⁸ Rényi Alfréd (1921–1970) („Buba”) matematikus. egyetemi tanár, kétszeres Kossuth-díjas, az MTA tagja, az MTA Matematikai Intézetének alapító igazgatója. – Kettejük barátságáról Rényi Zsuzsanna készített interjút SzJGy-vel Ld.: *Dialógusok egy matematikusról. Rényi Alfréd emberi portréja barátai s egykori tanítványai visszaemlékezésének tükrében*. Szeged, 2013. 128–139.

¹⁰⁹ SzJGy hagyatékában fennmaradt az 1937. augusztus 5-én egy év időtartamra kiállított (és 1939. augusztus 17-én egy évre megújított) útlevele (130078), amelynek határőrési pecsétjei szerint 1937. augusztus 21. és szeptember 5., illetve 1939. augusztus 20. és szeptember 2. között járt külföldön. Maga többször elmondta, hogy gyerekkorában az apja elvitte két fiát egy rövid bécsi látogatásra, és bátyjának

L.: Rényi Alfréd, a matematikus?

Sz.: Igen, az, akiről most a Matematikai Intézetet elnevezték, és aki a baráti körünkhöz tartozott. Akkor is, és később is.

L.: Szerb Antal?

Sz.: Szerb Antallal¹¹⁰ a Kerényi-körben ismerkedtem meg. Ő nagyon jóban volt Kerényivel. Ez a barátság Kerényi részéről, szenvedélyes természetének megfelelően, bizonyos hullámvölgyeket is megért, amikor például Szerb Antal egyszer *Könyvek és ifjúság elégiája* címmel egy esszét írt a *Nyugatban*¹¹¹ és ebben azt írta, elégikus hangon, hogy: hát igen, a fiataknak a szerelmei elmúlnak, így elmúlt Kerényi és a vallástörténet is. Hát, ezen őrzöngött Kerényi, hogy hogy lehet az, hogy ő csak úgy elmúlik. És akkor sokáig nem voltak jóban. És Szerb Antal nem jött. Vasárnaponként ugyanis kirándulni mentünk, mindig a Zsíros-hegyre, és a kirándulások igazi tartalma az volt, hogy Kerényi minden héten fölfedezett egy új auctort, és a Zsíros-hegyen, miután az ebédet a turistaházban elfogyasztottuk, Kerényi felolvasott és interpretált valamilyen szerzőt, akivel éppen akkor foglalkozott.

16. Dömötör Tekla,
1941. Fotográfia.

© A család tulajdonában

halála után anyjával 1937 nyár végén elmentek Horvátországba, talán a tengerpartra, de az első igazi külföldi útja, ti. az első, amely számított, és amelynek befolyása volt további életére, a Bubával együtt tett itáliai utazás volt.

¹¹⁰ Szerb Antal (1901–1945) a *Hétköznapiak és csodák*. Budapest, 1935. bevezető, regényelméleti részében a kiindulópont Kerényi *Die griechisch-orientalische Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Betrachtung*. Tübingen, 1927. c. könyve. Írásaiban később is többször hivatkozott Kerényire, és amikor Kerényit a *Magyar Csillagban* Szentkuthy Miklós megtámadta (A mítosz mítosza. Kerényi Károly újabb vallástörténeti munkái. *Magyar Csillag*, 1. 1941. 86–90.), gyönyörű esszében kiállt mellette („A mítosz mítosza.” *Magyar Csillag*, 1. 1941. 209–211. – újra kiadva: Uő.: *Gondolatok a könyvtárban*. Budapest, 1971. 718–720. – A Kerényi körüli vita anyaga közölve: Szentkuthy Miklós: *Múzsák testamentuma*. Budapest, 1985. 17–22., 562–572. – Egyébként Kerényit és körét már Mátrai László és Fejtő Ferenc, jóval Szentkuthy előtt élesen bírálta: Mátrai László: Humanizmus és romantika. *Apollo*, 2. 1935. 117–128.; Fejtő Ferenc: Sziget és tenger. *Nyugat*, 29. 1936. I.: 216–223.). Szerb Antal *Utazás és holdvilág* c. regényében (Budapest, 1937.) a vallástörténész Waldheim professzor alakját részben Kerényiről mintázta, ironikus vonásokkal is.

¹¹¹ *Nyugat*, 38. 1938. II.: 273–281. – újra kiadva: Szerb 1971. i. m. 655–667.

17. Szilágyi János György és Dobrovits Aladár.

Fotográfia. © A család tulajdonában

M.: A Kerényi-körben hányan voltak?

Sz.: Ez változott. A hétfő esti „exkluzív” Stemma-összejöveteleken¹¹² 10-15 ember, de ez nem jelenti azt, hogy mindig mindenki ott volt. Ezek között nemcsak klasszika-filológusok voltak, szorosabb értelemben vett, mondjuk, görög-római kutatók, hanem néprajzos, mint Honti János,¹¹³ vagy középkori irodalomtörténész, mint Dömötör Tekla,¹¹⁴ (16. kép) aki szintén néprajzos lett,

¹¹² A Stemma légköréről ír Devecseri Gábor: Ókortudós mesterek. 4. A Stemma órái. Uő.: *Antik tanulmányok*. Sajtó alá rend. Steinert Ágota, Szilágyi János György. Budapest, 1981. II.: 340-343. említi a leggyakoribb résztvevőket is. Ld. még: Dömötör Tekla: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest, 1987. 55-66., 73., 75-76.

¹¹³ Honti János („Giovì”) (1910-1945) folklorista. - A Néprajzi Társaság Honti-emlékülésén (1975. március 26.) SzJGy is előadást tartott, ez kibővíve megjelent tanulmánygyűjteményében: Szilágyi János György: *Paradigmák*. Budapest, 1982. 273-288. Közreműködött barátja *Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1962. c. posztumusz kötetének szerkesztésében. - Hontiról ld. még: Trencsényi-Waldapfel Imre: Honti János. *Etnographia - Népelet*, 57. 1946. 117-120.; Dömötör Tekla: *Honti János*. Budapest, 1975. (A múlt magyar tudósai).

¹¹⁴ Dömötör Tekla (1914-1987) („Kutya”) germanista, néprajzkutató, egyetemi tanár, Dobrovits Aladár felesége, a Kerényi-kör, a vasárnapi kirándulások és a „szombati” társaság tagja. Emlékirata tárgyszerűen

Dobrovits,¹¹⁵ (17. kép) az egyiptológus, és egy időben Gallus Sándor,¹¹⁶ az ősrégész is. Ott volt Hamvas Béla¹¹⁷ gyakran, egy-kétszer Németh László is megjelent, tehát különböző emberek is voltak ottan, nemcsak régészek. A kör eleinte Alföldi és Kerényi közös vezetése alatt állt, csak aztán ők, mondjuk, tudományosan (bár nemcsak) eléggé szembekerültek egymással, úgyhogy aztán kettévált ez a kör. Később Alföldi nem tekintette tudománynak azt, amit Kerényi csinált. Az előbbit folytatva, Szerb Antal ilyenformán egy időre kimaradt a társaságból, de egy vasárnap, legnagyobb örömeinkre, mert állandó volt a találkozási hely és idő, megjelent bejelentés nélkül. Mindenki kitörő örömmel, ujjongva fogadta, hogy végre... Persze mi, többiek közben is érintkeztünk vele. Szerb Antal azt mondta, amikor elindultunk – Máriaremetéről szoktunk indulni, mindig a Zsíros-hegy felé –, azt mondta Kerényinek, hogy te Károly, énnekem most anyagi okokból el kellett vállalnom egy világirodalom-történetet; most ezen a héten a római irodalmat kell megírnom, neked ez semmi, te a Zsíros-hegyig mondd el nekem a római irodalom történetét. (18. és 19. kép) Ez így is történt, és Szerb Antal a heti penzumával hatnapi előnyben volt (*nevetés*).

és hangulatosan jellemzi a kör életét az 1930-as évek közepétől kezdődő időkből: Dömötör Tekla: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest, 1987.

¹¹⁵ Dobrovits Aladár (1909–1970) („Csala”) egyiptológus, művészettörténész, 1934-től a Szépművészeti Múzeum Antik Osztályán fizetés nélküli gyakornok. SzJGy és ő a Kerényi-körben találkoztak és kötöttek életre szóló barátságot. Dobrovits két hosszabb párizsi tanulmányújáról (Louvre, 1936, 1939) rendszeresen küldött beszámolókat SzJGy-nek. Lengyel Dénes írja, hogy amikor ő és SzJGy, 1944. március 19-e után újból munkaszolgálatra bevonultak: „A családon kívül Dobrovits Aladár sztemmás barátunk jön ki búcsúzni. [...] Dobrovits megölel, megcsókol engem is, Szilágyi Jancsit is.” (Lengyel Dénes: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. 208.). – Amikor eljutott hozzá a hír, hogy Dobrovits hazakeresztelt a francia hadifogságból (1946), SzJGy így írt édesanyjának és feleségének ([1946.] augusztus 25.): „Nagyon örülök, hogy Csala már otthon van, nem neki való a hadifogság.” Dobrovits SzJGy-nek a hadifogságba is biztató üzeneteket küldött levelezőlapokon. 1946-tól az Antik Osztály vezetője; 1946–1950 között a Magyar Nemzeti Múzeum Elnöki Tanácsának elnöki tanácsosa, illetve főtítkára volt, 1957–1958-ban a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője, majd egyetemi tanár, 1949-től 1961-ig az Iparművészeti Múzeum főigazgatója. Halálakor SzJGy, mint az Ókortudományi Társaság főtítkára meleg szavakkal méltatta munkásságát és személyiségét: „Hadd idézzük fel itt még egyszer és vessük jól emlékeztünkbe ál-tudományt és ál-művészetet leleplező és megszégyenítő kérdegetéseit, önmagát sem kímélő és mindig a lényegre találó ironiáját, igazságaért mindig harcolni kész vitakozó szenvedélyét, szellemének pengéként villanó élességét, a kételkedéstől a felismerésig vezető út fáradhatatlan bejáróját, a tudóst, a tanárt, kollégát és barátot – aligha látunk még életünkben hozzá hasonlót.” (*Antik Tanulmányok*, 17. 1970. 116.) Évekkel később SzJGy Kákósy Lászlóval válogatta Dobrovits tanulmányainak gyűjteményét: *Egyiptom és az antik világ*. I-II. Budapest, 1979. (Apollo könyvtár, 7-8.).

¹¹⁶ Gallus Sándor (1907–1996) jogász, történész, a Nemzeti Múzeum munkatársa. A második világháború alatt erősen német beállítottságú volt. A háború végén külföldre távozott, 1949-től Ausztráliában a földrész őskori lakosságának régészeti kutatásával foglalkozott, jelentős sikerekkel.

¹¹⁷ Hamvas Béla (1897–1968) író. Öt cikke is megjelent a *Sziget* I. és II. kötetében (1935, 1936). – Kerényi időleges lelkesedése ellenére a körben kívülállónak számított.

18. Csoportkép a budai hegyvidék egyik rétjén. Ülnek: Szilágyi János György, Zolnay Vilmos, Huszár Klára, Vajna János. Térdelnek: Dobrovits Aladár, Devcseri Gábor. Fotográfia. © A család tulajdonában

L.: De nem jegyzetelte le?

Sz.: Hát persze hogy nem. Szerb Antalnak csodálatos feje volt, amit a legjobban a *Hétköznapi és csodák* című könyve bizonyít. Ez a mai regény a világirodalomban. Ott a bevezetésben megírja, hogy csak a német, angol, francia és olasz nyelvű regényirodalomra tud kitérni, mert csak ezeket tudta eredetiben olvasni. Tudniillik lefordítva szinte semmi nem volt. De szenvedélyes regényolvasó volt, esténként versenyt olvastak Dömötör Teklával, aki csak németül, angolul és franciául olvasott, olaszul nem. De könnyűeket és klasszikusokat egyformán, és mindent elolvastak. És Szerb Antal '936-ban, vagy nem tudom, mikor, fejből megírta, hogy áll most a világirodalom.¹¹⁸ Minden forrás nélkül. Szóval, egyszerűen ismerte a könyveket. És elhelyezte a jelentőségük szerint az írókat. És annyira biztos ítélettel, hogy amikor hosszú szünet után '957-ben Köpeczi Béla¹¹⁹ újra engedélyezte nyugati – nem kommunista

¹¹⁸ Ez a *Hétköznapi és csodák*. Budapest, 1935.

¹¹⁹ Köpeczi Béla (1921–2010) történész, művelődéspolitikus, Eötvös collegista, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1953-tól a Kiadói Főigazgatóság elnökhelyettese, 1955 elnöke, 1963–1966 az MSZMP Központi Bizottság kulturális osztályvezetője, 1982–1988 művelődési miniszter.

- írók kiadását, akkor láthatólag sorba vette a Szerb Antaltól kiemelt írókat, Powyst¹²⁰ és a többieket. És ezeket kezdték kiadni.¹²¹

Ez volt Szerb Antal, akivel aztán persze később is jóban voltunk. Utolsó találkozásunk személyesen az Egyetemi Könyvtárban volt, akkor az volt a tudományos könyvtár, az Akadémiai jelentéktelen volt. Ott a kölcsönzőben, ahol vártuk a könyveket - főleg szombaton délelőttöként, az is egy ilyen klubhelyiség volt -, mindenki ott volt, Kerényi is oda járt, és Szerb Antal is. Utolsó beszélgetésünkön - az két munkaszolgálatosságom között volt, ha jól emlékszem, '43 elején - azt mondta Szerb Antal, nem gondolod, hogy ideje volna már az aranykorról valami komoly monografikus munkát írni? Úgy érzem, hogy most ez az a pillanat. És mondtam neki, hogy teljesen egyetértek veled, és azt mondta, hogy én most nem vagyok benne ebben, nem tudnál nekem egy rövid irodalomjegyzéket adni? Én mondtam, hogy nagyon szívesen. Meg is írtam és elküldtem neki. Az, amit én írtam, nem maradt fenn, de amit ő válaszul írt, hogy az aranykorról kellene most foglalkozni, mert ez a legaktuálisabb téma, ez a levele fennmaradt. Ez volt az utolsó személyes találkozásunk.

L.: A klasszikus aranykorról?

Sz.: Úgy általában az aranykor mítoszával. Igen, mert hogy a küszöbön van, ugye? A latin szakon az egyetemi tanárom Huszti volt, akit én természetesen mélyen lenéztem, mert hiszen Huszti és Kerényi ellenségek voltak. Később a legnagyobb mértékben rehabilitáltam, azok miatt a méltatlan támadások miatt, amik forrófejű fiatal kommunisták részéről az egyetemen érték.¹²² Ennek semmi személyes hátere nincs, ennek a megjegyzésemnek.

L.: Igen, én is köztük voltam.

Sz. (nevet): Hát ezért mondtam. Egyébként nem ez volt az első alkalom, amikor Husztit rehabilitáltam, ha nem is mint klasszika-filológust, hanem '39-ben, amikor

¹²⁰ John Cowper Powys (1872–1963) angol író. Szerb Antal a *Hétköznapiak és csodák*ban, amely könyvből SzJGy-ék nemzedéke a kortársi világirodalomról tájékozódott, Powyst az új angol irodalom legjelentősebb írójának mutatja be, dicséretének fő motívumai: titokzatosság, Dosztojevszkij, lázadás, „az életet nem az életben kell keresni”, s a *Wolf Solent*ben „az ember folyton várja, hogy a következő pillanatban valami rettenetes fog történni vagy valami borzalmas titok fog nyilvánosságra kerülni. [...] De [...] a rettenetes dolog nem következik be.” Szerb Antal Powys-képe 1935-ben, és kevéssel később Örkény több novellája, amelyekben SzJGy név szerint is mint Szilágyi szerepel (*Kereplő, Macska az esőben* [e két novellát és Örkény ezekhez fűzött utólagos megjegyzéseit ld. az *Enigma* jelen számában], *Matematika, Szilveszter*): ezek adják vissza a nemzedék életérzését. A „rettenetes dolog” azonban mégis bekövetkezett.

¹²¹ „De ott van Szerbnek a pompás *Hétköznapiak és csodák* című könyve, mely okosan-szellemesen beleszuggérta irodalmi tudatunkba a huszadik század első felének külföldi regényeit úgy, hogy a kiadók 10–20–30 éven keresztül fordították magyarra az általa ismertetett műveket.” Lengyel Balázs: *Filozófia, tudomány, kritika. Alföld*, 45, 1994, 2. 61.

¹²² Erről részletesen: Borzsák István: Huszti József emlékezete (1887–1954). *Antik Tanulmányok*, 34. 1989. 89–90.

19. Útban a Normafához, 1938 körül.

Balról: Vajna János, Huszár Klára,
Zolnay Vilmos, Dobrovits Aladár,
Devecseri Gábor, Szilágyi János György.
Fotográfia. © A család tulajdonában

mint mondtam, a világháború kitörésekor jöttünk vissza Olaszországból, és szeptember 20-án kezdődtek az órák. Akkor már három hete tartott a német-lengyel háború, és Huszti, aki egyébként halálosan unalmas órákat tartott a Gercke–Norden-féle kézikönyvből¹²³ kiírt irodalomtörténeti szövegek magyar változatával, azzal kezdte a kollégiumot, hogy mi az európai humanisztikus kultúrának az őrzői és a védői vagyunk. Ezért a kultúráért most a lengyelek harcolnak, és biztosak vagyunk benne, hogy meg fogják védeni ezt a kultúrát. És aztán jött megint az unalmas. Csak ennyi. Később megtudtam, hogy tizennyolc embert rejtegetett '44-ben a házában.¹²⁴ Meg kell itt még mondanom, hogy a négy év alatt, miatt az egyetemre jártam, egyetlenegyszer fordult elő, hogy Huszti egy héten nem tartotta meg az óráit. Ez figyelmet érdemel a jelenlegi egyetemi helyzet ismeretében... És akkor is úgy történt, hogy elnézést kért, és azt mondta, hogy Liviust 2000. évfordulóján ünneplik Rómában,¹²⁵ és a Magyar Tudományos Akadémia őt küldte ki,

hogy Magyarországot képviselje, ezért elnézést kér, a következő héten nem tudja megtartani az óráit. Soha egyébként nem fordult elő, hogy Huszti egy órát elhagyott volna. Az, ami ma, ugye, természetes, hogy ha valaki kap egy külföldi meghívást, akkor persze hogy elmegy, mert az fontosabb, vele nem fordult elő. Aztán én Husztinál doktoráltam, azért, mert azt mondtam, hogy hát akkor most ezt döntsük el, hogy kinek van igaza. Huszti akkor már leleplezett engem, mint Kerényi-tanítványt, úgyhogy nem is nagyon kellett az óráira járnom. Várva várt esemény volt a szemináriumban az én szakvizsgám, hogy na, most mit fog Huszti

¹²³ Alfred Gercke - Eduard Norden: *Einleitung in die Altertumswissenschaft*. 1. Aufl. Leipzig, 1910-1912; 2. Auf. Leipzig, 1912-1914. 3. Aufl. Leipzig, 1921-1927.

¹²⁴ M[oravcsik] Gy[ula] írta Huszti-nekrológiájában: „Amikor a fasizmus a legrettenetesebben tombolt a budai hegyekben, az ő hajléka mindég menedéket nyújtott az üldözötteknek, s koporsóját többen állták körül azok közül, akiknek a nehéz időkből ő és családja nyújtott oltalmat és segítséget.” *Antik Tanulmányok*, 1. 1954. 149.

¹²⁵ 1941.

kitalálni, de hát abszolút korrekt volt, mint általában. Mehettem volna Kerényihez doktorálni, de Husztihoz mentem.

M.: Csak azért is.

Sz.: Igen, volt ebben valami fiatalos mit tudom én, micsoda, de mindegy. És utána le is doktoráltam, az *Atellana* című munkámmal – tanulmányok az antik színjátásról.¹²⁶ Akkor kötelező volt kinyomtatni a doktori értekezéseket. Később igazat adtam Bóka Lászlónak,¹²⁷ aki azt mondta, hogy a doktori értekezés arra jó, hogy tíz év múlva legyen mit szégyellnie az embernek.¹²⁸

L.: Ezzel egyetértesz?

Sz.: Ezzel egyetérték. Úgyhogy nem tíz, hanem körülbelül 40 év múlva újraírtam. És azzal az új verzióval, legalábbis én, meg vagyok elégedve. De ez már magánügy.

M.: És Huszti kérdezett?

Sz.: Huszti kérdezett. Igen, ő volt a főtárgy, és a görög és az archaeológia, Moravcsik és Alföldi volt a két melléktárgy.

L.: Ők is jelen voltak?

Sz.: Ők hárman. Két órát tartott a doktori vizsga, egy óra a főtárgy...

L.: Negyvenben?

Sz.: Negyvenegyben.¹²⁹ A főtárgy egy óra, és a két melléktárgy egy-egy félóra. Tehát görög és archaeologia volt a két melléktárgy. Huszti kérdezett. Husztinál az volt a módszer, hogy ki kellett választani négy latin auctort, és ezeknek az összes műveit és a rájuk vonatkozó szakirodalmat el kellett olvasni. A feltétel csak az volt, hogy vagy Horatius, vagy Vergilius legyen köztük. No, én mind a kettőt középük vettem és ezen kívül Plautust és Apuleiust. És el is olvastam nagyjából a szakirodalmat. Bár jószágos szemináriumi seniorunk azt mondta nekem, hogy ne fáradjon, kolléga úr,

¹²⁶ *Atellana. Tanulmányok az antik színjátásról.* Budapest, Tipográfiai Műintézet, 1941. – SzJGy a tárgyat később *Impletae modis saturae* c. tanulmányában újra feldolgozta, *Antik Tanulmányok*, 28. 1981. 65–96. – újra kiadva: Szilágyi 2005. 96–135. Olasz változata: „*Impletae modis saturae*”. *Prospettiva. Rivista di storia dell’arte antica e moderna.* Siena-Firenze, no. 24. 1981. 2–23. Ő maga baráti körben ez utóbbit nevezte élete legjobb tanulmányának.

¹²⁷ Bóka László (1910–1964) író, költő, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja.

¹²⁸ Barátai – a kör bevett stílusában – éveken át heccelték az *Atellanával*. Karinthy Cini a Balaton mellől (1942. június), levelezőlapon: „Az alléen rikkancsok osztogatják az Atellanát. Mindenki erről beszél. Kitűnő! Remek! Milyen kár, hogy helyenként kicsit intuitív.” Egy üzleti levelezőlapon „valaki” 1942. augusztus 30. kelettel: „Igen tisztelt Író Úr, van szerencsém mai napon Önnél *Atellana* c. regényének 4 000 (négyezer) példányát utánvét megrendelni.” Cini 1944-ben írt regényében „e széles termetű” (célzás SzJGy fiatalkori testméretére) filozófusról írta: „Jancsi ezután élményanyagot gyűjtött készülő, *Atellana* című doktori értekezéséhez, ezt úgy végezte el, hogy kitekintett az ablakon és a távoli hegyeket, az eget nézte.” Karinthy Ferenc: *Szellemidézés.* Budapest, 1946. 87., 79. 207. Még Zaporozsjéba, a hadifogságba is így írt SZJGy-nek tábori levelezőlapon ([1947.] január 28.): „Az *Atellanából* népszerű, dömping kiadás készül!”

¹²⁹ Doktori szigorlata 1941. december 20-án volt, mindhárom tárgyból (latin, görög, s Alföldinél: „archaeologia Terrae Hungaricae”) summa cum laude.

Huszti úgyis Gercke *Die Entstehung des Aeneisét* fogja kérdezni. Ez bevált, tényleg ezt kérdezte. Ez egy 1912-ben megjelent munka volt, de hát Huszti ezt ismerte. S ezt a senior tudta. Ez ugyanaz a senior volt, Polednik,¹³⁰ akinek énniattam kellett mindennap zárásig bennmaradni az egyetem szemináriumi könyvtárában. És egyszer, amikor már elvesztette este nyolckor a türelmét, azt mondta, hogy kolléga úr, figyelmeztetem, hogy azok a szervek, amiket az ember tartósan nem használ, azok elsorvadnak. De aztán jóban lettünk Polednikkel; ő fiatalon meghalt. Hát nagyjából, azt hiszem, itt abbahagyhatjuk mára.

* * *

Sz.: Kerényi egyszer azt mondta nekem Szerb Antalról, hogy ő még ahhoz a generációhoz tartozott, amelyiknek volt ideje olvasni. Kerényi még ilyennek látta a mi generációnkat is.

L.: Szóval, már ti is a hanyatlást képviseltétek?

Sz.: Azt nem mondom, hogy hanyatlást, csak hogy a mi generációnkat a szakfoglalkozás már annyira igénybe vette – egyre több volt az anyag, egyre nagyobb a szakirodalom –, hogy a szépirodalom olvasására egyre kevesebb időnk maradt. Persze, ez választás kérdése is, hiszen mindenkinek 24 órából áll a napja. Ő dönti el, hogy mire fordítja.

L.: Ez már egy zaklatottabb kor is volt.

Sz.: Zaklatottabb, hát igen. Egy billegő íróasztal mellett, igen.

L.: Már Szerb Antal nemzedékéből épp Kosztolányi, ebben a József Attiláról szóló novellában, amikor a...

Sz.: Ja, igen, a *Barkochba*.

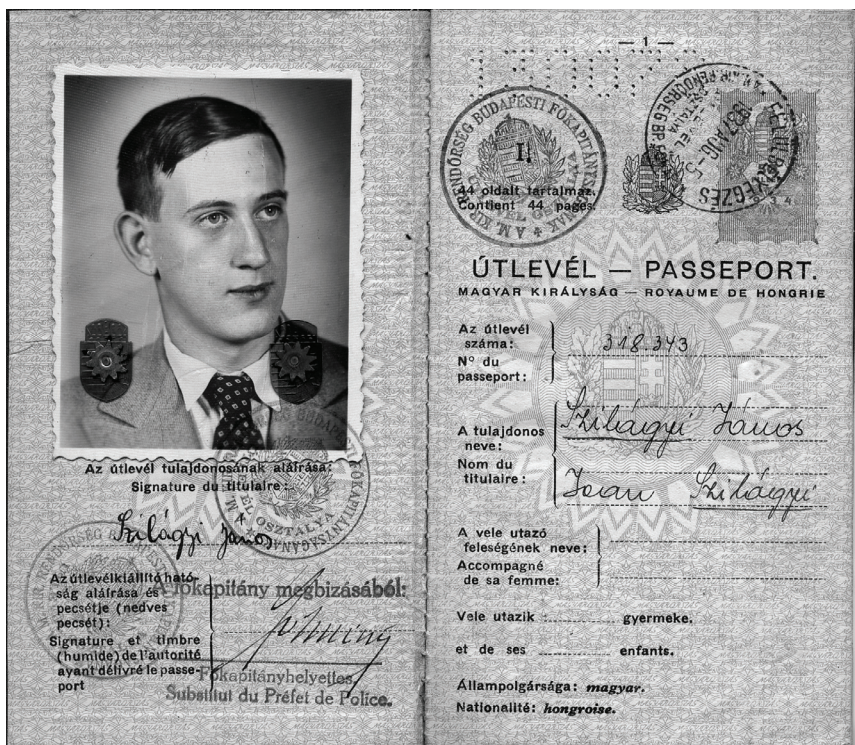
L.: A *Barkochbában*, igen, amikor Szántó Judit,¹³¹ szóval, a felesége vagy az élettársa öngyilkos lesz, és ezt kibarkochbázzák, akkor azt mondja, mi folyton, napról napra meg akartunk halni, állandóan, ők inkább élni szeretnének, ha lehetne.¹³²

Sz.: Igen.

¹³⁰ Polednik (Polodnik-Péter) Gyula (? - ?) klasszika-filológus. A Huszti vezette Latin Filológiai Intézet díjtalan tanársegéde, illetve a Trefort utcai gimnázium tanára. Disszertációja: A méhek szaporodásának antik kutatói és a ád'öad'í'í'á. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 60. 1936. 245-267. (és klny.). – A dolgozatot, a szerző főművét, baráti körben példázatként emlegették.

¹³¹ Szántó Judit (1903-1963) szavalóművész, József Attila élettársa. 1920-1924 között Hidas Antal felesége volt. Részt vett a munkásmozgalomban. 1948-tól a József Attila Múzeumot szervezte, majd 1955-től a Petőfi Irodalmi Múzeum osztályvezetője volt.

¹³² Az idézet: „Mi naponta ötször-hatszor meg akartunk halni. Ők inkább élni szeretnének, ha lehetne.” Kosztolányi Dezső: *Barkochba*. [1933] – Kosztolányi Dezső: *Esti Kornál*. Budapest, 1981. 347. A novella először *Ezerkilencszázharminchárom* címmel jelent meg a *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1933. szeptember 10-ei számában, majd az *Esti Kornél kalandjai* ciklus részeként, már új címmel, a *Tenger szem* c. kötetében: Budapest, 1936. 195-206. – A játék történetéről, népszerűségéről Karinthy Frigyes és Kosztolányi körében, Scheiber Sándor ír: *Folklór és tárgytörténet*. I. Budapest, 1977. 245-250.

20. Szilágyi János György útlevéle. Kiállítás dátuma: 1938. © A család tulajdonában

L.: Ez nagyon jó különbségtéves. Kosztolányi apáddal volt egyidős, ugye?

Sz.: Igen. Jóban is voltak. Így volt.

M.: Igen, a dedikált könyv.

Sz.: Valahol együtt nyaraltak, és akkor adta a *Káin* című novelláskötetét a bátyámnak, második születésnapjára dedikálva.¹³³ Igen, egy újságnál dolgoztak a világháború alatt. Azt hiszem, hogy a *Pesti Naplónál*.¹³⁴ Úgy emlékszem, de nem vagyok biztos benne.

* * *

M.: Eljutottunk a doktorátusig. De egy picit még térjünk vissza az előzőekhez. Említette, hogy '38-ban mentek el Olaszországba. (20. kép) Vagy '39-ben?

Sz.: '39-ben.

- Kosztolányi, a versek és az *Esti Kornél* igen közel állt SzJGy szívéhez, sorokat, jeleneteket, prózát is, fejből idézett, emlegetett.

¹³³ Kosztolányi Dezső: *Káin. Novellák*. Budapest, 1918. - A kötet megvan SzJGy hagyatékában.

¹³⁴ Erről: Lengyel András: Hatvany Lajos *Pesti Naplója* (1917-1919). *Magyar Könyvszemle*, 122. 2006. 338-359. - különösen: 344.: Szilágyi Hugó a lapnál a fővárosi rovat vezetője volt.

M.: '39-ben. Az mennyi ideig tartott? Ez volt az első külföldi útja? Milyen élményt jelentett?

Sz.: Igen, hát korábban voltunk a bátyámmal, egy hétre Bécsben, gyerekkorunkban.

M.: Ez a '39-es, ez tanulmányút volt?

Sz.: Ez már tanulmányút volt, mert akkor én már harmadéves egyetemi hallgató voltam. Mint már mondtam a múltkor, Rényi Alfréd barátommal voltunk ott két hétre, és akkor tört ki a világháború. Igen, ez volt az első közvetlen megismerkedésem az antik művészettel, de engem akkor ez nem nagyon érdekelt, inkább Róma érdekelt. Az ókori Róma. Úgyhogy Rényi barátommal, aki minden hülyeségre kapható volt, körbejártuk az aurelianusi városfalat; ez a III. század 70-es éveiben épült, akkor már félték a germán törzsek betörésétől, és Aurelianus császár Rómát fallal vette körül. Most ezt persze valamennyire kinőtte a város, de nem mindenhol, úgyhogy a falak nagyrészt ma is láthatók, részben beépítve. Végigjártuk körben egy nap alatt az Aurelianus-féle fal nyomában a várost. Egyébként akkor én még ebből nem túl sokat értettem, és egyáltalán nem volt elhatározásom, hogy én ezzel mint régészettel vagy művészettel foglalkozni fogok. Az csak később és véletlenül alakult ki.

A múltkor, a találkozás végén, Adrienne csak úgy említette, hogy szeretne valamit tudni arról, hogy ez a mi baráti társaságunk hogyan viszonyult a külvilághoz. Én már akkor mondtam, hogy erről nagyon röviden tudok beszélni: sehogyan. Vagyis úgy éltük át ezt az egészet – én addig, amíg Magyarországon voltam, a többiek, akik itthon maradtak, azok végig, akik nem éltek túl, azok addig, amíg éltek –, mint valamit, ami nem miránk tartozik. Politikailag tökéletesen tájékozatlanok voltunk, azt se tudtuk, hogy tájékozódni kell. Hanem egy teljesen zárt világban éltünk, ez a baráti kör. Hét közben mindenki csinálta, amit csinált, én olvastam,¹³⁵ és szombaton összejöttünk, és ez volt a hét. Mindent, ami akkor történt, holott, mondjuk, így visszanezve, elég súlyos és rémes dolgok történtek, ezeket mi mind olyan félig-meddig viccként éltük át. Bármennyire furcsa is...

L.: Hitlert is? És Gömböst?

Sz.: Hitlert is. Hát, Gömbös az még előbb volt, mielőtt a társaság megalakult,¹³⁶ de ezt is. Teljesen közömbösek voltunk minden iránt, és mondom, nem tudok mást mondani, mint azt, hogy úgy éreztük, ezek a dolgok nem ránk tartoznak. Nekünk ehhez semmi közünk. Nekünk ahhoz van közünk, hogy szombaton este összejünk, és a szombat esti rögtönzött műsoraink között például állandó műsortéma

¹³⁵ Bár nem kapcsolódik szorosan az interjú anyagához, és személyes ügy volt, de SzJGynek a külvilágtól elzárkózó magatartását jól jellemzi egy magántermészetű levelének részlete abból az időből (dátum nélkül, [1941]): „Én is őszintén sajnálom, hogy frívol meséim épp most jutottak fülébe, most ui. egy kitűnő színháztörténeti könyvet olvasok (Nicoll, *Masks, Mimes and Miracles*, alapvető), amelyet a jövő péntekre vissza kell adnom, így addig nem állhatok a rendelkezésére. [...] Egyébként jól érzem magam, s mélyen fájjalom, hogy azt a mély és igaz közömbösséget, amely egymáshoz való viszonyunkat kezdettől fogva jellemezte, ez az ügy – remélem, csak rövid időre – megzavarta.”

¹³⁶ Gömbös Gyula miniszterelnök 1936. október 6-án halt meg. – A Kerényi-kör péntek esti magán-tanári előadások körül ezután kezdett szerveződni.

21. Csoportkép, 1938. Állnak, balról: Szendrő József, Devecseri Gábor, Karinthy Ferenc, Bonta Gábor, Devecseri Péter, Csécsy Magda, Tersánszky Józsi Jenő. Ülnek, közepén, balról: Zolnay Vilmos, Huszár Klára, Dobrovits Aladár. Ülnek, elöl, balról: Ledovszky Trúde, Ledovszky Zsuzsa, Vajna János. Fotográfia. © A család tulajdonában

volt Hitler legújabb beszéde. Persze, megfelelő színezetben rögtönöztünk.

Egy jellemző eset. Emlékszem, hogy már '41-ben – arra nem emlékszem, hogy előtte vagy utána a magyarországi hadüzenetnek – egyszerre csak a rádió bementa (akkor még csak rádió volt), hogy a kormányzó úr őfőméltósága beszédet mond a magyar néphez. Na most ezt mi valami derűs dolognak fogtuk fel, és egy szombat este rekonstruáltuk előre a beszédet, amely a mi rekonstrukciónkban körülbelül így hangzott, hogy: Kedves magyar népem, a körülöttünk zajló súlyos események engem is arra kényszerítenek, hogy súlyos elhatározásokat hozzak. Ezért közlöm népemmel, hogy a főméltóságú asszonyt elűztem, és helyette Fenyő Miksát¹³⁷ választottam élettársamul. A miniszterelnökséggel az én kedves Ignotus Pál¹³⁸ barátomat bíztam meg. És így tovább. De ez jellemző arra, hogy mi ezt a beszédet, amelyik aztán, azt hiszem, a hadüzenet

¹³⁷ Fenyő Miksa (1877–1972) közgazdász, jogász, a Gyáriparosok Országos Szövetségének vezérigazgatója, a *Nyugat* egyik alapítója és szerkesztője, országgyűlési képviselő.

¹³⁸ Ignotus Pál (1971–1978) baloldali publicista, az *Esti Kurír*, *Nyugat*, *Szép Szó* munkatársa.

22. Csoportkép a Dunánál, 1940.
Állnak, balról: Pogány Ö. Gábor,
Devecseri Péter, ismeretlen, Devecseri
Gábor, Huszár Klára, Szilágyi János
György, Anhalt István. Ülnek, balról:
Kertész János, ismeretlen, Vajna János,
Karinthy Gábor, Faludi István.
Fotográfia. © A család tulajdonában

benne. Többek közt én is. Igen, ez már a disszertációm után volt, hiszen az is szerepelt benne, hogy milyen derültséget keltett a disszertációm megjelenése a társaságban.

* * *

Sz.: Így éltünk '42-ig. (21. és 22. kép) Nekem nem volt állásom, mert hát, ugye, nem kaphattam a zsidótörvény miatt állást, és minthogy ezt az említett lapot közben

¹³⁹ Örkény István (1912–1979) író, a „szombati” társaság tagja. – SzJGy és Örkény baráti kapcsolatának emlékét levelek és dedikált könyvek sora őrzi. Emlékezetesek maradtak a háború utáni évekből Örkény akkori felesége, F. Nagy Angéla vacsorái is.

¹⁴⁰ Örkényt 1942. áprilisban hívták be munkaszolgálatra, és májusban már kivitték a keleti frontra.

¹⁴¹ Örkény szövegében: „Az életemért küzdöttem ezen a télen.” Kötetben megjelent: Örkény István: *Budai bört.* Budapest, 1948. 47–62. – idézett hely: 47., illetve: Örkény István: *Novellák.* Budapest, 1980.: I.: 107–116. – az idézett rész: 107. – vö.: (Örkény) „1941-ben vegyész mérnök diplomát is szerzett, de ilyen állást sem vállalt. Egészségügyi tartalékos tisztként (hamarosan zászlóssá előléptetve) egyre gyakrabban hívták be rövidebb-hosszabb szolgálatra. Ezek egyikén – a visszacsatolt Észak-Erdélybe bevonuló magyar csapatok hadtápjában tétlenkedve – kapta meg felesége sürgönyét, amelyben postafordultával kérte beleegyezését a válásba, mert beleszeretett az író legjobb barátjába, Pálóczi Horváth Györgybe. Örkény – protekciósan, futárgéppel – egy napra hazarepülhetett, de nem tudott egyebet tenni, mint tudomásul venni a kész helyzetet, és írt a megalázó élményből egy-két novellát (*Zápor és lampion*, *Szilveszter*). Szabó B. István: *Örkény.* Budapest, 1997. 14–15.

bejelentésére készített elő, ezt mi így fogtuk föl. Ha, monduk, pszichológizálni akarnék, vagy valahogy elhelyezni ezt a dolgot, akkor azt mondanám, hogy persze ez valamifajta védekezés volt, és hogy ezt a világot magunk körül azért zártuk ilyen légmentesen el, hogy el tudjuk viselni. Erre jellemző Örkény¹³⁹ egy novellája. Örkény '42-ben, nem sokkal a behívása előtt (ő volt az első, akit behívtak munkaszolgálatra közülünk)¹⁴⁰ írt egy novellát *Szilveszter* címmel a társaság összejöveteléről, és a novella így kezdődik: „Az életünkért küzdöttünk ezen a nyáron”,¹⁴¹ úgyhogy mint író pontosan tudta, hogy miről van szó. És mi is tudtuk, csak, hát tényleg, a magunk módján küzdöttünk az életünkért. Ott aztán leír egy ilyen fikatív szilveszteri estét, de ezt nem akarom elmondani, hiszen megjelent ez a novella. Majdnem mindenki név szerint szerepel

megszüntették, anyámnak az özvegyi nyugdíján kívül nem volt más jövedelme, úgyhogy a magántanításaimból éltünk.¹⁴² Én sosem akartam tanár lenni, nem volt ehhez tehetségem, de ebben számomra különösen megviselő volt, hogy persze, hát ki mellé fogadnak házitanítót, legtöbbször a leghülyébb gyerekek mellé, úgyhogy sorozatos kudarcokról számolhatok be ezeknél a házitanításoknál, amelyekből megélttem. Egyszer a Gellérthegy oldalában, egy kétemeletes villában lakó nagyon gazdag család fogadott föl, hogy a fiukat, aki a Piarista Gimnázium második osztályába járt, tanítsam, és 100 pengőt fizettek, ami akkor borzasztóan sok pénz volt. Akkor, amíg ez tartott, nem is kellett más házitanítást vállalnom, de úgy szólt a megbízás, hogy minden délután addig tanulunk, amíg kész nem vagyunk vele. Ezt elkezdtek szeptemberben, körülbelül novemberre rájöttem, hogy én teljesen tehetetlen vagyok ezzel a fiúval szemben, én semmire nem tudom megtanítani, akkor elhoztam neki *A dzsungel könyvét*, és attól kezdve, minthogy nem ellenőriztek minket, minden délután *A dzsungel könyvét* olvastuk, óriási sikerrel. Legalábbis a délutánok óriási sikerrel zajlottak. Mikor azonban a félévi bizonyítványosztáskor a gyerek hét tantárgy közül ötből elégtelent és a másik kettőből elégségest kapott, utána még akkor egy kicsit vártak, de a második félévi intőosztásnál valamennyi tárgyból intót kapott – nem, ötből rovót és kettőből intót, akkor azt mondták, hogy valami más megoldással fogunk próbálkozni, tanár úr. Így lett vége ennek a szép állásomnak.

L.: Mennyi időre fizettek 100 pengőt?

Sz.: Egy hónapra. Igen, hát az nagyon nagy pénz volt akkor, legalábbis nekem, nekünk. Aztán voltak derűsebb dolgok is. Nem kis elégtétel volt számomra, hogy középiskolai latintanárom énrám bízta a fiának a latintanítását. Ez nem a későbbi kitűnő latintanárok egyike volt, hanem az alsóban tanított, és tényleg nem tudott jól latinul. És aztán volt egy Horovitz nevű tanítványom,¹⁴³ akit nyáron kellett a pótvizsgára előkészíteni. Ezek a Trombitás úton egy nagyon előkelő lakásban laktak, azt hiszem, mérnök volt az apja, minden olyan gyönyörű volt. Délelőttönként tanulunk. A lakásban csupa elegáns és finom dolgok voltak, és a könyvek egy üveges könyvespolc-sorozatban voltak. Ott megláttam Joyce *Ulysses*-ét, kölcsönkértem, és a fiú kölcsön is adta volna, de az anyja egyetlen szigorú szemmozdulattal jelezte, hogy azért idáig nem mehetünk, hogy a házitanár kölcsönkér egy könyvet. Horovitzcal a hadifogságban együvé kerültem, a fiúval semmi bajom nem volt, jóban voltunk. És Horovitztól – kicsit előreszaladok – vásároltam két angol kimit, amiket menetelés

¹⁴² Egy magánlevélben SzJGy így adja meg hivatalos elfoglaltságait (1940/41. tanév), s ezek egy része gyakorlóiskolai óra, a többi nagyobb része nyilván tanítás lehetett: hétfő 8–10, 12–1, 3–6; kedden 9–11, 3–7, szerdán 12–1, 4–9, csütörtökön 9–10, 2–8, pénteken 8–9, 3/4 3–8, szombaton 8–9, 11–12, 2–8. Szerdán nehéz nap, 6-tól 9-ig levente. 1943-ban Fischer (Ferenczy) Endre közvetítette neki, hogy báró Ghillányi Éva és vitéz Barkóczy László, akik Alföldi szemináriumába járnak, szívesen vesznek tőle görögórákat. „Honorárium: óránként 4 P.” Barátai közül SzJGy Örkényt latinra, Somlyót görögre tanította. – Évtizedekkel később SzJGy a múzeumban szerkesztette és gondozta Barkóczynak az Antik Osztály egyik tárgycsoportjáról írt katalógusát: *Antike Gläser*. Roma, 1996.

¹⁴³ Dr. Horovitz György gépészmérnök és családjáról van szó, akik a II., Trombitás út 17-ben laktak.

közben olvastam, mert – majd még vissza fogok erre térni – a mániám az volt, hogy ez mind rendben van, hiszen ez az egész nem tartozik rám, csak túl kell élni, de az idő telik, és nekünk lehetőleg nem szabad időt veszteni. Tehát, ha most angolt lehet tanulni, akkor angolt tanulok. Úgyhogy kenyérért – ugye, ez volt a valuta – megvettem ezt a két könyvét, és ezeket menetelés közben elolvastam, egy kis angolgyakorlás. Na, szegény, minthogy egy kicsit el volt kényeztetve, nem sokáig bírta, úgyhogy ott meghalt. Egészen az elején a hadifogságnak.

Tehát ezek a házitanítás évei voltak, közben elkezdtem a tudományos munkát, akkor volt az, hogy Kerényi csinált egy kétnyelvű klasszikus sorozatot,¹⁴⁴ amelyikben Karinthy Gábor, akit már említettem – akkor még csak egy kicsit volt furcsa természetű –, fejébe vette, hogy ő Ovidius *Amores*-ét lefordítja. S Kerényi azt mondta, hogy nagyon jó, és akkor engem bíz meg avval, hogy a fordítást ellenőrizzem, s írjak hozzá egy tanulmányt.¹⁴⁵

Hát, ez nem volt könnyű munka. Másfél évig tartott, mert Karinthy Gábornak voltak mániái, melyekről, ha egyáltalán, nehezen lehetett leszoktatni, de végül elkészült a könyv, a kétnyelvű Ovidius, amire Kerényi, amikor átnézte, azt mondta, hogy még jó, hogy a latin szöveg mellette van, mert így legalább meg lehet érteni a magyart. Ez volt akkor az utolsó publikáció, minthogy a hivatalos helyeken – ez nem volt sehol kimondva, de ténylegesen így volt – én nem léphettem föl. Tehát amikor a Philológiai Társaságban,¹⁴⁶ amelyik akkor havonkénti üléseket tartott, a titkárnak¹⁴⁷ azt mondtam, hogy szeretnék előadást tartani, akkor azt mondta, hogy sajnós, már az egész évre be vagyunk táblázva. De pár nappal később találkoztam az angyali Gyóni Mátyással¹⁴⁸ – aki aztán később akadémikus lett, és tragikus módon, fiatalon meghalt az '50-es években,¹⁴⁹ nagyon jóban voltam vele –, és azt mondta, hogy képzeld, milyen rémes dolog történt velem, a titkár (és megnevezte) azt mondta, hogy két hét múlva előadást kell tartanom, mert nincs előadó a

¹⁴⁴ A kétnyelvű klasszikusok sorozat az Officina könyvkiadónál jelent meg.

¹⁴⁵ *P. Ovidius Naso Szerelmei*. Karinthy Gábor fordításában. Szilágyi János György tanulmányával. A latin szöveg gondozása és a jegyzetek Szilágyi János György munkája. Budapest, Officina, 1943. (Kétnyelvű klasszikusok, A. IX.).

¹⁴⁶ Budapesti Philológiai Társaság.

¹⁴⁷ 1940: Az első titkár: Pukánszky Béla. A másodtitkár: Jirka Alajos; 1941: Az első titkár: Jirka Alajos. A másodtitkár: Staud Géza. 1942–1944: Az első titkár: v. Györkösy Alajos. A másodtitkár: Staud Géza. – Jirka Alajos (1896–1973) klasszika-filológus 1941-ben, amikor a Kormányzó vitézzé avatta, vezetéknevét Györkösyre magyarosította.

¹⁴⁸ Gyóni Mátyás (1913–1955) bizantinológus, egyetemi tanár, az MTA tagja.

¹⁴⁹ Gyóni Mátyás öngyilkos lett, mert vallásossága miatt támadások érték. Cs. Szabó László írja emlékirataiban, hogy amikor Rómában 1949 februárjában Gyóni megtudta, hogy Cs. Szabó nem tér vissza hazájába: „»Nekem is így kellene tennem«, vetette oda dűltan, és elszárgult. Én sötét, esetleg feneketlen kútba ugrottam be, őt tudományos állással kínálta egy nyugatnémet egyetem. De szülei visszahívták Budapestre, az engedelmes, jó fiú hazament, hogy ott hamarosan megölje magát.” Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Budapest, 1991. 116.

Philologiai Társaságban. Na, akkor megértettem, hogy ezt én most abba hagyom, és ezt valahogy végelegesen abba is hagytam, a hivatalos körökkel való, úgylis laza kapcsolatokat. És akkor lassanként jött a munkaszolgálat. Először Örkényt hívták be,¹⁵⁰ aztán nem sokkal később engem, '42 végén...

L.: Bocsáss meg, két dolog; egyrészt Örkény behívása, az úgy tudom, egy nevezetes...

Sz.: Igen, Örkény behívása nevezetes esemény volt, mert Örkény a hófehér tisztí egyenruhájában vonult be, minthogy valamilyen zászlósként vagy hadnagyként szerepelt le pár évvel azelőtt, ezért a legendás hírvé parancsnok – Murainak¹⁵¹ hívták ezt a szadista ezredest – először kiköttette, majd utána adott neki három nap szabadságot, hogy jöjjön vissza rendes munkaszolgálatos ruhában.¹⁵² Ez pénteken volt. Örkény természetesen szombat este megjelent a társaságban, mert ennél jobbra nem fordíthatta volna az idejét, és mindjárt be is számolt ezekről a dolgokról, majd visszament. Ezután őt nagyon hamar kivitték, a legrosszabb időben, a Don-kanyarhoz. És onnan küldözgette leveleit, levelezőlapjait, amiket máig is őrzök. Ilyesmiket, hogy „mostanában színházba nemigen járok, inkább a koránkelésre fektetem a hangsúlyt”, és hasonló leveleket vagy levelezőlapokat.

Aztán nemsokára én is sorra kerültem,¹⁵³ először Magyarországon különböző helyeken. Ez számomra – bármilyen furcsán hangzik – szintén valahogy olyasmi volt,

¹⁵⁰ SzJGy hagyatékában fennmaradt Örkény levelezőlapja Nagykátáról (1942. június 9.), és SzJGy válasza (június 15.), amelyet a posta visszaküldött a feladónak. Örkény: „Édes Jánoskám! Nekem itt nagyon jó dolgom van, áthelyeztek a keresztyény századba, ahol több ráérő időm is van. Ezalatt sikerült végkép meggyőződnöm arról, hogy a mi álom-elméletünk csakugyan ér valamit. Én pl. csaknem minden éjjel »alszom«. (Tanuk előtt, tehát nem blöffölök!)”. (Kiadva: Örkény István: *Egyperces levelek*. 3. bőv., átdolg. kiad. Szerk. Radnóti Zsuzsa. Budapest, 2004. 31.). SzJGy: „Drága Pista, nagy örömmel olvastuk híreidet, reméljük, a végleges kibontakozás sem késik sokáig. Itt egyébként mindenki szerelmes, nagy szezon van, a nők kivirágzottak és mit tehetünk mi ilyenkor esendő gyarlóságunkban? Hiszen mindnyájan ettünk a gránátalmafáról, és már itt fenn el vagyunk kötelezve a Lentieknek. Nagyon jól vagyunk – már ahogy *ilyenkor* lehet, kivéve, hogy te nem vagy itt. [...] [Az »alvás«-ról:] Újabb kísérleteim azt mutatják, hogy alighanem van valami abban, hogy egykarú kézenállásban ez utóbbi állapot könnyebben előidézhető.” – SzJGy 1942. évi zsebnoteszében az év elején szinte minden napnál van bejegyzés: könyvtár, órák a tanulók lakásán, kétjegyű, de az alacsonyabb tartományban lévő számok oszlopban és összegezve (sejthetően az óradíjak), hangversenyek, találkozás barátokkal: Örkény, Vajna, Somlyó, Anhalt, Devecseri, Karinty – és Kerényi, nem az órák szokott időpontjában. Aztán megjelennek az ilyen bejegyzések: Buba szabadnapos stb.

¹⁵¹ Murai (Metzl) / Muray Lipót (1886–1945) ny. alezredes, reaktíválva, a Nagykátán felállított munkaszolgálatos 1. sz. honvéd bevonulási központ parancsnoka, „a nagykáti hóhér”. Ügyét a Népbíróság tárgyalta, halálra ítélték, kivégezték.

¹⁵² A történetet Örkény elmondta egy televíziós műsorban is (1974), nyomtatásban: Örkény István: *Levelek egypercben*. 2. bőv. kiad. Sajtó alá rend. Radnóti Zsuzsa. Budapest, 1996. 25.

¹⁵³ SzJGy-nek 1939. június 21-én a M. kir. Bpest Szfv. Katonai Parancsnokság az 1940. évi általános karp. bevonulás időpontjáig szolgálati halasztást engedélyezett. 1940. június 11-én hasonló halasztást kapott az 1941. október 1-i bevonulási időpontig, majd 1941. június 27-én 1942. október 1-ig. Idő-

hogy hát ez nem rám tartozik, ez majd elmúlik, ezt ki kell bírni. Akkor elég jó fizikai állapotban voltam, úgyhogy a fizikai része a dolognak semmiféle problémát nem okozott számomra. Sőt, egyszer Hárosszigeten az utászaktanyában voltunk egy pár hónapig, ahol egy betonmedencét építettünk, és voltak félmázsás betonzsákok, amiket be kellett emelni a gépbe, és én ezt vállaltam. Nekem ez akkor nem volt probléma. Akkor megjelent köztünk egy Madarász nevű diszkoszvető,¹⁵⁴ aki magyar bajnok volt és az olimpiáson hatodik lett, ami természetesen állandó gúnyolódásaink tárgya volt. Mi az, hogy hatodik, nézzenek Kabosra,¹⁵⁵ aki megnyerte az olimpiát. Madarász kétméteres óriás volt, és azért azt mondták, hogy hát persze, a betongéphez osztják be – kettőnek kellett lenni –, ő legyen a másik a betongépnél. Madarász oda is ment, de az első reggel azt mondta nekem, hogy nézd, énnekem a derekamra vigyáznom kell, hogy formában legyek, nehogy valami baj történjék. Emeld te helyettem is a cementes zsákokat. Hát ez így is történt, mert Madarásznak vigyáznia kellett a derekára. Aztán mondanom sem kell, hogy Madarász volt a hadifogságban az első, aki kidőlt a menetelésnél. Ezt nem bírta, mert ez olyan mozdulat

közben az ún. tanúsítvány kiadása iránti kérelmét Budapest Székesfőváros polgármestere (Dr. Huszty [Károly] tanácsnok) 1941. október 1-jén elutasította: „mert felmenőinek magyarországi születését hiteltérdemlő és kielégítő módon nem igazolta” (ehhez ld. fentebb, a szülei nevéhez fűzött jegyzeteket). Ezután 1942. június 30-án a III. Honvéd Kiegészítő Parancsnokságnál (Budapest) „tüdőbetegsége(m) gyógyítására a katonai szolgálát(om) megkezdésének elhalasztását” kérte, „Alázatos tisztelettel”, mellékelve a „gyógykezelés szükségességét igazoló röntgen-vizsgálat eredményét”; ez szolgálati úton a M. kir. IX. közérdekű munkaszolgálatos zlj. pótkeret parancsnokságához került (Esztergomtábor), az pedig 1942. augusztus 21-én elutasította, s így 1942. október 1-jén be kellett vonulnia. Második munkaszolgálatára 1943. május 13-án vonult be, Vácra. Megőrzött egy Eltávozási engedélyt, mely szerint a M. kir. 701/16 Kiegészítő munkásszázad parancsnoka „Dr. Szilágyi János kmsz.-nak” 1943. aug. 24-én 14 órától 25-én 6 óráig Budapestre eltávozást engedélyez. A 701/16. Kiegészítő munkásszázadot, amelyben ő volt, 1944. július 1-jén vitték ki Ukrajnába. – Azokhoz a fentebb hivatkozott anyakönyvi adatokhoz képest, amelyek SzJGy apjáról és anyjáról, illetve mindkét ágon a XIX. század első feléből nagy- és dédszüleiről, illetve dokumentált vallása tekintetében személyéről rendelkezésre álltak, egészen megdöbbentő, hogy 1942-ben nem kapta meg az úgynevezett tanúsítványt, amely mentesítést jelentett volna az 1939:IV. tc. hatálya alól, holott a törvényben (1. § 3. bek. a. pont) előírt feltételeknek megfelelt. – SzJGy hagyatékában fennmaradt Devecseri Gábor hosszú, komoly levele, amelyben erőlesen érvelt amellett, hogy egy (nyilván orvosi) lelet alapján kérjen felmentést. Egyik érve: „Aztán miféle szolidaritást vállalsz? Kikkel [?] Talán a zsidókkal? Helyes, de hiszen nem használz nekik, ha te is részt veszel egy teljesen impotens és tisztátalan gyötrődésben. Vagy azokkal, akik kivisznek? Ők már nem vállalják önmagukat. Ha te helyettük lelkesedel, nem kapod meg rokonszenvüket sem”. Ha volt is lelet, és ha SzJGy benyújtotta is egy „jóindulatú felülvizsgálónak”, eredménytelenül. Személyes elbeszéléséből tudható, hogy az elutasítást rezignáltan fogadta, és kibúvókat nem keresett. Devecseri talán csak ötletet akart adni a „lelet” nyomatékos emlegetésével.

¹⁵⁴ Madarász Endre (1909–1976), országos diszkoszvető bajnok (1936, 1937), az 1932-es Los Angeles-i olimpián 6. helyezett.

¹⁵⁵ Kabos Endre (1908–1944) vívó, olimpiai bajnok (Los Angeles, 1932: kard csapat; Berlin, 1936: kard egyéni, kard csapat).

volt, amely nem volt begyakorolva. És aztán voltak nemcsak derűs mozzanatok is, mint amikor szegény Metzner¹⁵⁶ elvitték, onnan a betonmedencéből. Te talán tudod, hogy ki volt Metzner?

L.: Dékány Klári¹⁵⁷ férje.

Sz.: Igen, Dékány Klárinak a férje. Igen. Vele nagyon jóban voltam egyébként. Nekem – mondanom sem kell – a kommunizmusról sem volt fogalmam. Metzner meg egy Reitzer nevű – aki Reitzer Bélának¹⁵⁸ az öccse volt¹⁵⁹ – magyarázták nekem, hogy van egy Szentmiklósy Lajos nevű ember, akinek a történeti munkáit olvasni kell. Molnár Erik volt,¹⁶⁰ ugye, de nagyon finoman és óvatosan beszéltek. Nekem fogalmam sem volt róla, hogy mi történik körülöttem, de egyszerre csak, ahogy ott dolgoztunk ebben a betonmedencében, jöttek egy autóval és Metzner elvitték. Azután meg is halt szegény. A Margit körúti fogházba vitték, ott félig agyonverték, aztán kivitték valahova, és meghalt a büntetőszázadban. Majd Reitzer is meghalt, de ő csak egyszerűen egy büntetőszázadban.

M.: Őt mint kommunistát vitték el?

Sz.: Őt igen. Hogy hívták? Történelmi Emlékbizottságnak¹⁶¹ hívták?

L.: Igen.

Sz.: Ennek volt az egyik tagja. Amennyire utólag rekonstruálni tudom, a kimagasló embereket nem bántották, de akik nem voltak annyira kimagaslóak, azokat elvitték. De ez sem rendített valahogy meg, és ez sem késztetett arra, hogy valamit foglalkozzam avval, hogy tulajdonképpen mi történik. Csak azt tudtam, hogy meg kell várni, amíg Hitlert megverik, hiszen úgylis megverik.

M.: Ez olyan egyértelmű volt?

Sz.: Számunkra volt egyértelmű. Mert mondom, a történelmi realitásokról, szerencsénkre, fogalmunk sem volt, és a munkaszolgálatot is úgy vettem mint egyfajta játékot, amely sajnálatos időtöltés ugyan, mert időrabló, de hát mit csináljunk, várni kell. Mert főleg '43 januárjában, a sztálingrádi csata után, számunkra teljesen egyértelmű volt, hogy vége a háborúnak. Az, hogy utána még...

L.: Akkor még itthon voltál?

Sz.: Akkor itthon voltam, igen.

¹⁵⁶ Metzner László (1909-1943) vegyészmérnök.

¹⁵⁷ Dékány Klára (1915-1996) gyermekorvos.

¹⁵⁸ Reitzer Béla (1911-1942/1943?) jogász, a Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiumának tagja.

¹⁵⁹ Reitzer András (1912-1945). A Hadisír-nyilvántartó szerint, mint kmsz. halt meg végelgyengülésben, 1945. április 10. - Közgyűjteményből ismeretes Buday György által készített ex librise.

¹⁶⁰ Molnár Erik (1894-1966) történész, egyetemi tanár, az MTA tagja. - A Szentmiklósy Lajos álnevet a neves reformkori jogász és író, Szentmiklóssy Alajos (1793-1849) neve nyomán választotta. Ezek a marxista történeti tanulmányok a náciellenes oldallal rokonszenvező értelmiség körében népszerűek voltak. Közülük több SzJGy könyvtárában is fennmaradt.

¹⁶¹ A Magyar Történelmi Emlékbizottság 1942. február közepén alakult meg (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Illyés Gyula, Kállai Gyula, Kovács Imre, Nagy Ferenc, Pátzay Pál, Szakasits Árpád, Szőnyi István, Tildy Zoltán, Veres Péter és mások, ez szervezte a nagy március 15-ei háborúellenes és függetlenségi tüntetést.

L.: S mondd, ez az itthoni munkaszolgálat folyamatos volt? Egyszer volt egy kéthónapos elengedés...

Sz.: Igen,¹⁶² végén két hónapra elengedtek, akkor voltam együtt Szalával...

L.: Szalai Sándorral?

Sz.: A „magánkívüli tanárral”, igen, és aztán később már, a későbbiekben is voltak érdekes társaim. Az egyik, akire szeretettel emlékszem vissza, Markstein József volt, aki Alfonso néven volt ismeretes.¹⁶³ Nagyon kedves és élvezetes ember volt, viszont Klein, aki Rodolfo néven volt ismeretes,¹⁶⁴ undok alak volt; azt mondta, hogy neki a kezeire vigyázni kell, ez egzisztenciális dolog, és ezért amikor mi a vagonokat toltuk, azt mondta, hogy ő csak irányítani fog. Na, ezzel nem lett népszerű, mondanom sem kell. És akkor aztán bejöttek a németek. Akkor éppen Budapesten voltam. Mindenféle helyeken voltunk. Galgamácsán voltunk sokáig, a korona-uradalomban, ott a kukoricatermést takarítottuk be. Akkor Honti Jánossal kerültem egy közös ólba, mert ilyen disznóólakban helyeztek el minket, és kétszemélyes ólak voltak. Az nagyon jó idő volt, kivéve, hogy kicsit hideg volt, de Honti Jánossal akkor nagyon jól elvoltunk.

L.: Jókat beszélgettetek?

Sz.: Nagyon jól éreztük magunkat. És akkor aztán áthelyeztek...

M.: Az „egy kicsit hideg” mit jelent?

Sz.: Csak egy gémeskút volt ott, november volt, és a gémeskútban be volt fagyva a víz. Hát, ezt jelenti a kicsit hideg; de szombaton hazaengedtek mindig. Egyébként nem volt túl sok szadista vezetővel dolgom, de az itteni hadnagy szelíden szadista volt, vagyis szombaton délben menetgyakorlatokat rendelt el, ezek addig tartottak, amíg le nem késtük az utolsó vonatot. Ilyenformán Honti Jánossal gyalog vágunk neki Gödöllő felé az útnak, természetesen azért, hogy a szombat esti összejövetelen ott legyenek. Ez egy emlékezetes szombat este volt '43-ban, '43 vége felé. Akkor Koffán Károly,¹⁶⁵ a grafikusművész lakásán voltunk. Pogány Ö. Gábor¹⁶⁶ szervezte, aki akkor jó barátunk volt, és akkor volt ez a bizonyos *Dionysos adest* történet, ugye?

L.: Na, mondd csak el!

Sz.: Hát, elég holtfáradtan megérkeztem oda a társaságba (a lakás az Erzsébet tér sarkán volt, most a Hotel Kempinsky van a helyén, mert azt is lebombázták), és

¹⁶² Szalai Sándor (1912–1983) szociológus, a háború után szociáldemokrata politikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. – Szalait heves előadói modora miatt nevezték – a rendkívüli egyetemi tanár cím mintájára – „magánkívüli egyetemi tanárnak”.

¹⁶³ Alfonso, Markos József (1912–1987) artista, revü-parodista. Eredeti neve: Markstein.

¹⁶⁴ Rodolfo, Gács Rezső (1911–1987) művész. – Eredeti neve: Gross, SzJGy tévesen mondja Kleinnek.

¹⁶⁵ Koffán Károly (1909–1985) grafikus.

¹⁶⁶ Pogány Ö[dön] Gábor („Pög”) (1916–1998) művészettörténész. 1945–1947 között a Szépművészeti Múzeum munkatársa, majd 1947-től 1950-ig a Fővárosi Képtár igazgatója. 1949-től megbízott előadó a budapesti egyetem muzeológiai szakán. 1950–1952 között a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja elnökhelyettese, 1953-tól 1957-ig a Szépművészeti Múzeum főigazgató-helyettese, 1957-től 1980-ig a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója.

persze hét közben mosakodásról szó sem lehetett, és mondtam, hogy először is szeretnék megfürödni. Mondták, hogy ennek semmi akadálya, és beültem a forró fürdőbe. Közben folyamatosan hozták nekem az italokat, aminek nemsokára hatása lett. Közben mondták, hogy mit vacakolsz azzal a fürdőssel, gyere már ki, és akkor egy idő múlva mondtam, hogy jó, akkor kijövök. És akkor megjelentem, úgy, ahogy a fürdőkádból kiléptem...

L.: ...tehát ruhátlanul...

Sz.: ...leültem, és azt mondtam, hogy *Dionysos adest*. Amit sajnálatosan félreértettek a nem-filológusok, tudniillik úgy értették, minthogyha én volnék Dionysos, holott én csak azt mondtam, hogy *Dionysos adest*, vagyis hogy az isten jelen van,¹⁶⁷ és ilyenkor, ugye, az emberi hétköznapiaknak a kötöttségei feloldódnak. Hiszen ő a Lysios, a megoldó isten. Na, ilyesmi történtek,¹⁶⁸ de a lényeg az, hogy a legkritikusabb időkben is, szombat este, ha lehetett, akkor szombat este ott volt az ember. '43-44 telén volt az a nagy, híres *Epepe* előadás,¹⁶⁹ amelyiknek

¹⁶⁷ Dionysos a görög mitológiában a mámor, az extasis istene, a *Dionysos* (Bacchus, Liber) *adest* mondás erre utal.

¹⁶⁸ A történet „variánsai”: Dömötör Tekla: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest, 1987. 84.; Karinthy Márton: *Ördöggörcs*. Budapest, 2003. I.: 396.

¹⁶⁹ Az *epepe*, rögtönzött, néha kicsit előkészített paródia, commedia dell'arte vagy blóddli jellegű gúnyos játék (öngúny is) gyakran szerepelt a „szombati” társaság programján. Képet ad róla Devecseriné Guthi Erzsébet (1892–1965), Devecseri Gábor édesanyja, a *Búvópatak* c. könyvében (Budapest, 1963. különösen: 214–216., és 247–252. – az idézett kifejezések is innen); és különösen megrázó, hiteles módon Somlyó György, aki kezdetől fogva szintén részt vett bennük, *Árnyjáték*. (Budapest, 1977. 80–84.) (A regénybeli leírást *epepe*-fantáziának lehetne nevezni.) Karinthy Ferenc több ismétlődő témát felsorol: „Hétről hétre megjelentek és szólásra emelkedtek: Radó bácsi, báró Braskovich Kutya (a nagy teoretikus), II. Frigyes császár, nagypapa, Fürst és a többiek. Ezenkívül különös és furcsa logikájú történetek lebegtek körülöttünk: mítoszaink a profétáról a Gellért-téren, Néróról, Kossuth apánkról [...] Kutypovics (sic!) Arzén bolgár bérgyilkosról”. Karinthy Ferenc: *Szellemidézés*. Budapest, 1946. 77. (Erre utal Kertész Tamás egy fényképének hátoldalán található dedikáció is: „Dr. Szilágyi Jánosnak az 50. gyilkosság emlékére Kutyeszovics Arzén bolgár bérgyilkos.”) Az említett „báró Braskovich Kutya”: br. Brandenstein Béla. Az egyes alakokról ld. még: Karinthy Márton: *Ördöggörcs*. Budapest, 2003. I.: 189–192. Cini írja tábori posta levelezőlapra SzjGy-nek: „A felszabadulás óta többször együtt voltunk, színre került: Az új földesúr (Tolnay Vilmos) kalandjai a demokráciában [Zolnay Vilmos (1913–1984) író, a baráti társaság tagja], A piperkóc (Somlyó Gy. és az igazolások), A mennyország kapuja szilveszteri pantomim, többekről). Színpadi sikereim példátlanok, egyáltalában nem érezni távollétedet, bírom magam az összes szerepköröket. Sajnálhatod, hogy nem hallottad szilveszteri jubiláris bevezetőmet (három éves a műfaj!), kis történeti áttekintést nyújtottam...” Ugyancsak Cini, más alkalommal (1946. október 20.): „Utolsó darabunk: Az ifjú Hermés, Devecseri Jánoskáról [aki 1944-ben született]. Egy szörnyeteg, ordít, szivarozik, pálinkát iszik, anyját megb., apját leüti, mindent összetör. Végül is visszanyomjuk és minden jóra fordul.” Cini, dátum nélkül: „Vannak új blóddli is.” Ugyanő: „Tegnap épp arról volt szó, hogy a léha pestiek hogy nem duhajkodnak a kávéházakban: (feketéznek, cigarettáznak stb., Istenke ([Rabinovszky] Máriusz) azonban megelégszi a kicsapongást és

Somlyóval¹⁷⁰ együtt írtuk a szövegét, vagyis a szokás ellenére nem teljesen rögtönzött volt, Cini¹⁷¹ szövegét, „Kakukkfiók” címmel.

L.: Ez már akkor volt? Azt hittem, hogy '45 után.

Sz.: Nem, ez '43 szilveszteri előadás volt. Bródyék¹⁷² nagy lakásában, rengetegen voltak, emlékszem. Ez is jellemző volt, hogy '43 szilveszterét ezzel töltöttük. Hajnal János¹⁷³ csinálta a díszletet, ami egy óriási Karinthy Frigyes-kép volt, és előtte játszó-dott két részben a „Kakukkfiók”. Az első részben, amelynek az volt a címe, hogy „Az élet királya”, Cini a legkülönbözőbb sikeres pózokban: remekel a vizsgáján, a döntő gólt dobja a vízipóló-csapatban, az ölébe hullnak a nők, jelesre kollokvál a szemináriumban, és így tovább...

L.: Irodalmi sikerek?

Sz.: Irodalmi sikerek, igen, a kiadók kapkodnak, a kezéből kikapják a kéziratot, de ezek már mind rögtönzések voltak. Csak a sorrend volt kidolgozva és akkor a közjáték, hogy Aranka¹⁷⁴ bevallja azt, hogy Cini tulajdonképpen nem Karinthy Frigyes-től van. És akkor leesik a Karinthy-kép, amelyik középen van, és kezdődik a második rész, amelyben ugyanezek a jelenetek, de mind negatív előjellel, a vízipólóban kiejti a labdát a kezéből, megbukik a vizsgán, a kiadók megköpdösik és letaposásák

leküldi angyalait.” [Vajna] Márta: „Drága Jancsikám, csak kettőt szeretnék: epéjét Veled játszani és meghallgatni téged a »Szabad egy tangót, Madame«-ban.” Dömötör Tekla a fogolytáborba küldött levelezőlapon (1946. július 17.) egy Don Juan-előadást említ. Résztevői számára az *epepe* feledhetetlen volt (Anhalt István Párizsból, az epeperől érdeklődik SzJGy-nél, 1948. december 23.). Már a háború után, Devecseri 50. születésnapján (1967) az „Odüsszeusz szerelmei” c. epéjén (Devecserit Cini játszotta) verseiből olvastak fel, s a társaság közben is, utána is unottan, fintorogva, félrenézve hallgatott – ennek sértődés lett a vége. Egy nagy epepe volt a „Whisky”, amelynek a tárgya SzJGy volt (Cinivel a főszerepben), aki a játékban, hogy vagányságát mutassa, egy üveg whiskyt emelt el egy üzletből. SzJGy társaságban gyakran felidézett egy-egy emlékezetes epepe-jelenetet (például a Radó bácsit). Karinthy Ferenc, szintén résztvevő, a játékról vette *Epepe* c. regénye (Budapest, 1970.) címét. Ld. még: Dömötör Tekla: *Táltosok Pest-Budán és környékén*. Budapest, 1987. 86.; Karinthy Márton: *Ördögörcs*. Budapest, 2003. I.: 388–407.; Rényi Zsuzsanna: *Dialógusok egy matematikusról. Rényi Alfréd emberi portréja barátai s egykori tanítványai visszaemlékezésének tükrében*. Szeged, 2013. 128–139. (beszélgetés SzJGy-el); 144–146. (beszélgetés Vajna Mártával)

¹⁷⁰ Somlyó György (1920–2006) („Gyuri”) költő, műfordító, esszéista. A Kerényi-kör, a „szombati” társaság tagja. Egész életükben SzJGy egyik legközelebbi barátja. Somlyó görög versfordításai mögött rendszerint ott állt SzJGy is; különleges, bibliofil értékű közös munkájuk volt a *Míg élők közt leszel élő. Epigrammák a Görög Antológiából* c. kötet (Budapest, 1980), melyben Somlyó fordításaihoz SzJGy választotta ki a szövegeket kísérő antik vázaképeket.

¹⁷¹ Cini: Karinthy Ferenc (1921–1992) író. SzJGy egyik legközelebbi barátja.

¹⁷² Bródyék: Bródy András (1924–2010) közgazdász szülei: apja Bródy László (1889–1960), a Hungária Hírlapnyomda Rt. vezérigazgatója volt, anyja Bródy-Maróti Dóra (1899–1985) könyvtervező, tipográfus.

¹⁷³ Hajnal János (1913–2010) festő.

¹⁷⁴ Böhm Aranka (1893–1944). Karinthy Frigyes második felesége.

a kéziratait, és az utolsó jelenet az, hogy a teljesen magányos és elhagyatott Cini megtörtén, csak úgy lehajtja a fejét, és ezzel függöny. Amiben az volt a szép, hogy előtte játszottunk egy Epepét, amelyet ő írt, és őneki fogalma sem volt róla, hogy utána következik egy második darab, róla.

M.: És kik adták elő? A társaság tagjai?

Sz.: A társaság tagjai. Természetesen.

L.: Ez némajáték volt...

Sz.: Cini is egy főszereplő volt, de persze, ebben nem. Cinit én játszottam ebben.

L.: De rólad is volt egy, az Atellana.

Sz.: Az volt az első. Azt a disszertációból csinálták.

L.: Én szeretném - ezt csak közbevetőleg említem - nagyjából összeállítani ezeket az Epepéket - legalább a címüket...

Sz.: Mondtam már, hogy az Epepéket azért nem lehet,¹⁷⁵ mert szerencsére nincs '43 és '44, és valahogy ez kellett hozzá.

L.: Na jó, de hát ezeket mégis meg kéne őrizni, ezek önmagukért beszélnek. A cím, a célszemély, hogy úgy mondjam, akit kigúnyolt a darab, és egy-két mondatban a tartalma.

Sz.: Akkor aztán sajnos én hosszabb ideig kihagytam ezeket az Epepéket, és amikor - most megint egy kicsit ugrok - '47-ben, '48-ban megint elkezdtek a Devecseri Gabi lakásán, a Béla király úton, akkor Donáth¹⁷⁶ följelentett minket, és ezért aztán utasítottak, hogy ezt most hagyjuk abba, mert ez nem pártszerű.

M.: A feljelentés a párthoz, vagy hová ment?

Sz.: Nyilván a párthoz, én nem tudom, mert én párton kívüli nem tudtam, hogy ez hogy volt.

L.: Nyilván ez szóban folyt, és akkor valakik szóltak Devecserinek.

Sz.: Ott volt egyszer Donáth, látta és méltatlankodott.

L.: Nem tetszett neki.

Sz.: De még visszatérek a munkaszolgálatra. Galgamácsa után még egy ideig itt voltam, akkor Pesten voltunk az ún. ÉLO-ban, ez a Lehel úton van, ma is katonai intézmények ezek az épületek. ÉLO az élelmezési oszlop, itt mindenféle rakodómunkákat végeztünk. Akkor még Honti is ott volt, és volt egy 150 kilós főtörzsőrmester, akihez mi ketten be voltunk osztva egy raktárba. Fölfedeztük azt, hogy ennek a raktárnak a IV. emeletén búza van kiöntve, úgyhogy reggel fölmentünk, befeküdtünk a búzába, és Vergiliust olvastunk, emlékszem. Mert gondoltuk, hogy ez a főtörzsőrmester a negyedik emeletre nem tud följönni. Sajnos följött. Egyszer följött, és elképedve látta, hogy itt békésen Vergiliust olvasunk, és akkor ebből majdnem baj lett, de szerencsére mégsem.

¹⁷⁵ Ti. megismételni.

¹⁷⁶ Donáth Ferenc (1913-1986) politikus; a mondott időben az MKP / MDP KV tagja; 1951-ben letartóztatták, a börtönből 1954-ben szabadult. 1956 után a Nagy Imre-per másodrendű vádlottjaként ítélték el. Szabadulása után az ellenzéki mozgalmak egyik szervezője (*Bibó emlékkönyv*, monori konferencia).

L.: És addig nem tűnt fel, hogy nem dolgoztok?

Sz.: Az akkor sem tűnt fel senkinek. De tulajdonképpen a büntetés volt a lényeg, a fő feladat az volt, hogy időnként vagonokat kellett tolni, amikor bejöttek, a többi csak időtöltés volt.¹⁷⁷ Ja, közben még volt egy utólag legrémesebb munkaszolgálatos élményem, tudniillik közben, amikor bejöttek a németek, március 19-én, kihirdették, hogy április 5-étől sárga csillag. Na, erre elhatároztuk, a Vajna Mártáék¹⁷⁸ is, meg mi is, hogy április 4-én megesküszünk, mert akkor még veszélytelen megszökni a munkaszolgálatos körletből, és így lett a házasság.

L.: Akkor házasodtál?

Sz.: Április 4-én, igen.¹⁷⁹ Amit később ugye nemzeti ünneppé nyilvánítottak. Na most, amikor ezeket a vagonokat áttoltuk, akkor oldalt mindig el lehetett menni, de aznap, éppen amikor ki volt tűzve az esküvőm, akkor azt mondták, hogy oltás lesz, mert kivisznek minket Ukrajnába. És ilyenformán névsorolvasás volt, benn kellett maradni, nem mentünk ki, úgyhogy csak a WC ablakon keresztül tudtam megszökni, de ott volt velem akkor Benedek András,¹⁸⁰ Benedek Istvánnak¹⁸¹ a bátyja, aki aztán a Nemzeti Színháznak a dramaturgja lett. Ő valahogy irodán dolgozott és azt mondta, hogy te, vigyél magaddal mindenesetre egy kilépési engedélyt. Hozok az irodáról és lepecsételem. Mondtam neki, hát minek, ha egy járőr elfog, akkor úgyis tudja, hogy nincs kilépés. Azt mondta, mindenesetre vigyél egyet magaddal. És akkor pont 11-re, amikor ki volt tűzve az esküvő – a barátaim mind ott voltak halálos frászban, hogy mi van velem –, megjelentem. Az anyakönyvvezetőnek, aki leplezetlen undorral vezette a dolgot, első kérdése az volt, hogy „eltávozási engedély?” Akkor mindenki megdermedt, én pedig elővettem az eltávozási engedélyemet. Ő persze nem tudta, hogy ez nem szabályos. Na de, estére már vissza kellett mennem, természetesen, öt órákor már ott kellett lennem a körletben. Akkor Lengyel Tamás¹⁸² – aki sajnos aztán meghalt a

¹⁷⁷ Örkény egyik posztumusz kötetében megjelent három, SzJGy-nek írt levelezőlapja, az egyiket Nagykatáról írta (1942. június 9., az idézett kötetben tévesen: július), azaz nem sokkal bevonulása után, egy másikat a frontról, az idézett kötetbeli közlés szerint Voronyezsből (dátuma: [1942?]) december 26.), a Vajna Jánosnak küldött levél papírfecnién (magyar irodai blanketta). Vajnától kérdezi: „Szilágyi bevonult-e és neked kell-e jelentkezned?” SzJGy-nek (a Sziget utcába): „Édes Jánoskám! Nagyszerű lesz, ha te is idejössz, írunk majd egy könyvet »Az orosz világkép« címen!”. (Közölve: Örkény István: *Egyperces levelek*. 3. bőv., átdolg. kiad. Szerk. Radnóti Zsuzsa. Budapest, 2004. 34.). Ezt az üzenetet Örkény röviddel a doni front összeomlása előtt írta barátjának, ezek az utolsó percek a tárgya „Voronyezs” című színművének is, melyet a hadifogságban kezdett írni (nyomtatásban először 1948-ban jelent meg).

¹⁷⁸ Vajna Márta (1925–) tanárnő, Vajna János testvére, a „szombati” társaság női tagja; férje: Bródy András. – A „szombati” társaság nem egyszer összejött Vajnák lakásán (Hajós utca 16) is.

¹⁷⁹ SzJGy hagyatékában fennmaradt Radnóti Miklós kézírásos gratuláló levele.

¹⁸⁰ Benedek András (1913–1995) író, színházi dramaturg.

¹⁸¹ Benedek István (1915–1996) orvos, író.

¹⁸² Lengyel Tamás (1913–1945) történetíró, a „szombati” társaság tagja. Lengyel Dénes irodalomtörténész testvére. Könyvei: *Klapka György emlékiratai és emigrációs működése*. Budapest, 1936. (A

háborúban, Dénesnek az öccse volt (vagyis Lengyel Lacinak a nagybátyja), kitűnő történész, Teleki Lászlóról egy monográfiája jelent meg, én vele voltam nagyon jóban – az esküvőm öröme „A világtörténelem nagy nászéjszakái” címmel egy hajnalig tartó előadást tartott. A csúcspontja XIV. Lajos nászéjszakája volt, emlékszem, hogy az egész francia nép a Versailles-i kastély kertjében várta, hogy a Napkirály kilépjen az erkélyre. Hajnalban végre megnyílt a palota királyi szárnyának az ajtaja, a király kilépett a tömeg elé, és csak annyit mondott: rien, rien, rien. Így Lengyel Tamás története.

Akkor, amikor kihirdették, hogy nincs több kilépés, egyszer elfogtak, amikor elszöktem, és a városparancsnokság fogdájába vittek, amely a későbbi Kilián Laktanya¹⁸³ volt. Akkori népszerű nevén Csipkés Szanatóriumnak hívták, mert egy Csipkés nevű ezredes¹⁸⁴ volt a rettegett városparancsnok. Akkor egész éjszaka egy hosszú történetet találtam ki, hogy mit fogok mondani, hogy miért voltam én kint engedély nélkül, de a dolog sokkal egyszerűbben zajlott le. Sorba állítottak minket, Csipkés ezredes végigment, egy hadnagy felolvasta neki, hogy mi van, és akkor azt mondta, harminc nap. És már ment is tovább. De aztán még visszanézett rám, és – ez hihetetlen most – azt mondta: és tizenöt azért, mert nem vágatta le a haját.¹⁸⁵ Ezzel már el is volt intézve. Akkor visszakísértek a körletbe, de a negyvenöt nap laktanyafogságot nem kellett leülnöm, ugyanis másnap reggel váratlanul az őrmesterünk azt mondta, hogy álljanak ki a doktorok. De, bocsánat, még előtte volt az, hogy beosztottak, nem tudom, hogy miért, talán valaki hiányzott, egy Mentés nevű hadnagnak az építési részlegébe. Ez egy 12 fős részleg volt, ugyancsak a Lehel utcában, a mostani Honvéd Sportegyletnek a helyén. Ott nekünk semmi más dolgunk nem volt, mint hogy üljünk és várjunk. Akkor már egy begyakorlott csapat volt, amikor én jöttem, és amikor azt mondták, hogy most, akkor jött egy teherautó, fölvetett minket. Elvitt valahova Budapest környékére, és ott egy rögtönzött faházat találtunk. A többiek már ismerték pontosan, hogy hogyan kell szétszerelni, és egy óra alatt szétszerelték, föltették a teherautóra, majd elvittek minket egy másik helyre, és ott újra fölállítottuk. Ez volt a dolgunk, egyébként ott ültünk és beszélgettünk.

L.: Privát házak voltak?

M.: Tényleges munka vagy fal-munka volt?

Sz.: Utólag tudtam meg, hogy ezek vállalatok voltak, és amikor az angol rádió bemondta valamelyiket, akkor át kellett költöztetni egy másik helyre. Hát ezt csináltuk mi. Úgy tudom, hogy Schönherzet¹⁸⁶ is ott verték agyon. Amikor mi

Pázmány Péter Tudományegyetem budapesti történelmi szemináriumának kiadványai, 8.); *Gróf Teleki László*. Budapest, 1942. (Magyar életrajzok, [1.]).

¹⁸³ Mária Terézia laktanya, utóbb Kilián György laktanya: az Üllői út és Ferenc körút sarkán.

¹⁸⁴ Csipkés Ernő (1889-1965) ezredes, az I. hadtest parancsnokának helyettese, városparancsnok. 1944. július elején közreműködött a Baky László által tervezett csendőrpuccs megakadályozásában.

¹⁸⁵ Ti. SzJGy időközben kopasz lett.

¹⁸⁶ Schönherz Zoltán (1905-1942) mérnök, kommunista pártszervező, a háború- és németellenes tüntetések egyik szervezője. – A vezérkari főnökség különbíróága halálra ítélte, a Margit körúti fogházban kivégezték.

odamentünk, akkor már teljesen üresek voltak a faházak, természetesen.

M.: Semmi nyoma nem volt, hogy mi ez?

Sz.: Semmi, fogalmunk sem volt róla, hogy micsoda. Csak később tudtam meg. Na, aztán rövidesen eljött az ideje, hogy kivigyenek a frontra, emlékszem, hogy szegény Honti Jánosnak az apja, amikor ezt kihirdették, mindent elkövetett, hogy helyezték át Jánost egy másik századba. Ezt sikerült is elérnie, és sajnos, a másik században meghalt.¹⁸⁷ De ezt nem lehetett kiszámítani. Minket viszont sorba állítottak, és Gobbi százados¹⁸⁸ – ez a Gobbi Hilda apja volt – tartott egy beszédet, amiben azt mondta, hogy Önöket most kiküldjük a frontra, mert másképp nem tudjuk az életüket megmenteni. És hát tudjuk – utólag –, hogy ez így volt. És ő ezt komolyan gondolta. És tényleg ezért csinálták.

M.: Ő katonatiszt volt?

Sz.: Katona, százados volt. Ezt valahol meg is írták róla egyszer, nem tudom már, hol. Volt egy ilyen koncepció ugye, már '44-ben volt, amikor már a leghülyébbeknek is tudni kellett, hogy elveszett a háború. Akkor kivittek minket.

L.: Ez már nyáron volt.

Sz.: Ez június elején volt.¹⁸⁹

L.: Akkor vidékről már majdnem hogy be is fejeződtek a deportálások.

Sz.: Semmit nem tudtunk ezekről. Eléggé el voltunk zárva mindentől, és akkor már régóta nem lehetett kimozdulni a körletből.

M.: Nem is volt levélváltás, üzenetküldési lehetőség?

Sz.: Jóformán semmi. Ez egy elég rövid idő volt a német megszállás után, csak olyan sok minden történt közben. És akkor bevagonyíroztak, úgy, ahogy ezt mindenhol leírták, negyvenesével egy vagonba, és kivittek egy Gyelatin nevű faluba,¹⁹⁰ a Kárpátokon túl. Ott azt mondták, hogy most először is húsz ember kell azonnal, akik már éjszaka kimennek a frontra. Ott volt a közelben már a front, és akkor az őrmes-

¹⁸⁷ Honti János munkaszolgálatosként Halász Gáborral, Sárközi Györggyel, Szerb Antallal együtt a nyugati határszélre, Balf környékére került. A nagy német védelmi vonal építésénél dolgoztatták őket. Végsőként kimerült állapotban Kópházán halt meg 1945. március végén vagy április elején.

¹⁸⁸ Gobbi Ede (1887–1963) papírkárpitgyári üzletvezető. „Néhány munkaszolgálatos-század, különösen a védettek, kaptak némi segítséget Gobbi Ede századostól is, aki ekkor a Budapesten állomásozó összes munkaszolgálatos-század parancsnokaként tevékenykedett. Gobbi figyelmeztette például a semleges országok képviselőit a védett századokat fenyegető közvetlen veszélyre.” Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 2. bőv., átdolg. kiadás. Budapest, 1997. II.: 926.; apja életéről részletesebben: Gobbi Hilda: *Közben...* Budapest, 1982. 9–29.

¹⁸⁹ A következőkben SzJGy elbeszélésében az időrend talán nem egészen pontos. Felesége 1946. július 20-án azt írta neki hadifogoly-levelezőlapon: „Tíz nap múlva két éve, hogy utoljára láttuk egymást.” Eszerint június 30-án vagy valamelyik következő napon vitték ki őket (lásd még fentebb). Ennek megfelelően a következőkben említett események időpontja is némi módosításra szorul.

¹⁹⁰ Delatyn (német, lengyel) / Deljatyn (ukrán) / Diljatyn stb., kisváros Galiciában, a mai Ukrajnában, Ivano-Frankivszk (az egykori Stanislaw) oblaszty. Itt vezet át a vasútvonal Kőrösmezőről Ivano-Frankovszkba. Nagy zsidó községét a háború folyamán (1941–1943) a megszálló csapatok elpusztították.

ter – engem szeretett, mert én jól dolgoztam, egyébként az volt a mániája, hogy hat nyelven beszélni azt mindegyik tud, üvöltötte, de amikor a csákányt meg kell fogni, akkor menekülnek.

L.: Ez volt a doktorok történet?

Sz.: Igen...

M.: Az korábban volt, nem?

Sz.: Igen, ez most másodszor volt.

M.: A doktoros történet az, hogy kapott 45 nap fogdát, de mégsem kellett leülni.

Sz.: A doktorok, igen, ezt a múltkor elmondtam. Tehát még otthon egy reggel azt mondták, hogy álljanak ki a doktorok, és akkor kiválasztottak húsz doktort, és elküldtek minket a Szent István Kórházba. Akkor kezdődtek tudniillik a légvédelmi bombázások. Már nem is tudom pontosan, körülbelül két hónapot töltöttünk ott a Szent István Kórházban. Az volt a dolgunk, hogy amikor „Földvár”-t mondanak be a rádióban, hordágyakon a betegeket levigyük az óvóhelyre. És ez akkor már szinte mindennapos volt.

L.: Mert a rádió bement a légi veszélynél...

M.: ...hogyan tart...

L.: igen, amikor jöttek délről, és Dunaföldvárnál tartottak, a rádió bement, hogy „Légiriadó, Földvár, légiriadó.”

Sz.: Igen. Akkor levittük a betegeket az óvóhelyre.

M.: És ehhez doktorátus kellett?

Sz.: Igen, mert a kórházban azt kérték, hogy ne akárkit küldjenek, hanem olyan rendezettebb embereket. És az őrmesternek ez azt jelentette, hogy a doktorok.

L.: Mert általában ilyenkor wc pucolásra keresnek embereket (*nevetés*).

Sz.: Nekünk fogalmunk sem volt róla, hogy miért kellene a doktorok, de aztán kiderült. Szóval, éjszaka ezt csináltuk, nappal pedig a mosodában dolgoztunk. Ez jó időszak volt. Innen rendelték vissza, és mondták, hogy menetszázad, és akkor elmentünk. Na, és – hogy az előbbit folytassam – ott kint megisméltődött a doktor-kiválasztás, csak ellenkező előjellel, mert most gonoszságból választották ki a tanárokat, meg a hasonlókat, hogy ezek menjenek ki a lövészárkokhoz. Én meg úgy szerettem ezeket, a két Lengyel testvér volt ott,¹⁹¹ Ferenczy Bandi,¹⁹² meg még egy-két latinos.

L.: Ez a Fischer, aki később az egyetemen volt tanár?

Sz.: Igen, akkor még Fischer. Úgyhogy én önként beálltam közéjük. Éjszaka odaértünk, 5 km-re voltak az oroszok tőlünk, ez már egészen elől volt, és azt mondták, hogy éjszakai ügyelet kell. Az utászokkal voltunk együtt, én pedig mindig szerettem éjszakázni, úgyhogy mondtam, hogy én nagyon szívesen vállalom. Egy fiatal utász, aki szintén éjszakai ügyeletes volt, elmondta nekem, hogy be vagyunk kerítve, csak a pillanatot várjuk, amikor az oroszok elindulnak, mert ha az oroszok elin-

¹⁹¹ Lengyel Tamás és Lengyel Dénes.

¹⁹² Ferenczy (Fischer) Endre (1912–1990) ókortörténész, 1972–1983 között az ELTE Bölcsészettudományi Karán az ókori (görög–római) tanszéken egyetemi tanár.

dulnak, akkor 24 óra múlva fogságba esünk.¹⁹³ Pontosan így is történt. Három hétig voltunk ott, közben drótsövényeket csináltunk az oroszok ellen, ami utólag visszanézve elég nevetséges munka volt, és három hét múlva egyszer azt mondták reggel, hogy mindenki induljon el arrafelé. És akkor egész nap meneteltünk arrafelé, és este azt mondták, hogy most mindenki induljon el visszafelé. Na, ezt három napig csináltuk, egyre rövidebb úton, már lehetett látni, hogy bezárul a kör. Akkor történt az, amit már sokszor elmeséltem.¹⁹⁴ Kétoldalt erdő volt, és közte volt az út, amelyiken mi mentünk, majd utánunk fölvonultak a szovjet csapatok. Én akkor azt mondtam Lengyel Dénesnek, ha mind a ketten elhatároztuk, hogy a fogságot választjuk, menjünk be az erdőbe. Ne várjuk meg a szovjet csapatokat, mert a rohamcsapatok mindig részegek, és akit látnak, azt lelövik. Ez, sajnos be is igazolódott. Én azt mondtam, hogy várjuk meg a trént, amikor az ételes kocsikat hozzák. Akkor már lemehetünk.

M.: Honnan tudta ezt? Arról volt szó eddig, hogy ilyen ismeretei nem voltak.

Sz.: Hogy honnan tudtam? Hát, erre is azt tudom mondani, hogy a klasszika-filológiából, tudniillik latin auctorokat vittem magammal, köztük Frontinus *Strategemata* című munkáját, amely a háborús szokásokról szólt.

M.: És azok mit sem változtak.

Sz.: Alapvetően semmit nem változott.

L.: Mi fordítva tudtuk és tapasztaltuk, hogy a harcoló csapatok azok a legjobb csapatok, azok elit csapatok, akik utánuk jönnek, azok részegek, és azok erőszakolják meg a nőket és rabolnak.

Sz.: Nézd, mi az egész felvonulást megvártuk, amíg nem jöttek a nagy kondérokkal a lovas kocsik, és akkor mentünk le az erdőből az útra. Közben átanulmányoztuk Frontinust, mind a ketten latin szakosok voltunk, úgyhogy nem okozott problémát a dolog. Egyébként haza is hoztam ezt a könyvet, ma is megvan. Amikor lementünk, ott láttuk az árkok oldalában kiterítve – mint megtudtuk – a kommunista munkaszolgálatosok holttestét, mert kiderült, hogy az erdő tele volt különböző századokból szökött munkaszolgálatosokkal, és a kommunisták lelkesen kiugrottak, amikor az első szovjet csapatok jöttek, kiugrottak és mondták, hogy ők is kommunisták, és ezeket azonnal lelőtték. Ami természetes, mert hogyha az erdőből valaki kiugrik, ugye, akkor lőnek. Hát, ott feküdtek ezek kiterítve, szépen egymás mellett, mi pedig fogságba estünk.¹⁹⁵ Leszámoltak háromezresével minket, és elindítottak visszafelé.

M.: Mennyien lehettek?

¹⁹³ Fennmaradt iratok szerint 1944. július 24–26-a között estek fogságba.

¹⁹⁴ A történetet leírja Lengyel Dénes is, SzJGy munkaszolgálatos- és hadifogoly-társa, emlékiratainak „A fronton” című fejezetében (csupán annyi különbséggel, hogy SzJGy könyve Lengyelnél nem Frontinus, hanem „Latin történetírók szemelvényes gyűjteménye”). Lengyel Dénes: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. 211–214. – Lengyel levélben írta SzJGy-nek (keltezetlen, talán 1943 nyarán, a két munkaszolgálat között), Kisbaconból: „Köszönöm Jancsikám, hogy olyan jó bajtárs voltál.”

¹⁹⁵ 1944. július 25-én Nadvornaja község közelében. Lengyel Dénes: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. 215.

Sz.: Azt nem tudom, hogy hányszor háromezer volt, én csak az én háromezretem tudom.

L.: De akkor annyira szét voltatok szórva, hogy te kettesben voltál Lengyellel az erdőben?

Sz.: Tele volt az erdő, de mi nem érintkeztünk mással. Aki akart, az még az utolsó teherautóra fölkapaszzkodhatott. De mi Dénessel azt mondtuk, hogy nem. Lengyel Tamás, az öccse fölkapaszzkodott, és meghalt fogságban. Hát, ez a régi keleti történet, ugye ismered. A szegény ember fát vág a gazdag ember házában. Egyszer csak rémülten berohan, és azt mondja, hogy „a halál megjelent előttem, amikor fát vágtam, megfenyegetett, és azt mondta, hogy elvisz”. „Ugyan, ne számárokodj – így a gazdag ember –, a halál nem jelenik meg, menj csak ki, vágd nyugodtan tovább a fát!” És akkor megint berohan, és azt mondja, hogy megint megjelent és megfenyegetett. Akkor azt mondta a gazdag ember, hogy „jó, te akkor most mindenesetre menj Bagdadba, és majd én beszélek a halállal”. Akkor a szegény ember elrohant Bagdadba, a gazdag ember kimegy, és ott van a halál. És akkor azt mondja neki: „Halál, hát te miért fenyegetted meg ezt a szerencsétlen embert?” Mire a halál: „Én nem fenyegettem meg, én csak csodálkozva kitértam a karom, hogy ezért az emberért kell nekem ma este Bagdadba menni?” Na, ezt ismertem, ezt a történetet. És mondjuk, ez mindennek a motivációja volt. De annak is, hogy nem próbáltam a munkaszolgálatból kimaradni. Nem próbáltam semmiből kimaradni.

L.: A fatalizmus vált be a te esetekben.

Sz.: Hát hogy úgysem lehet kiszámítani. És mondom, szegény Lengyel Tamás úgy gondolta, hogy megpróbál hazajutni, az mégiscsak biztonságosabb, és egy romániai fogolytáborban meghalt. Mi pedig fogságba kerültünk. Hogy hányan? Hát, az egész 3. hadsereg. Ez volt az, amikor a 3. hadsereg fogságba került, valami 200–220-ezer ember.

L.: A 2. magyar hadsereg...

Sz.: Nem, a 2. a doni volt. Ez a 3. volt. És persze egy csomó munkaszolgálatos is. Szóval, bezárták egy katlanba, és egy nap alatt fogságba esett az egész hadsereg, ahogy ezt az utász elmondta nekem. Én azt mondtam Dénesnek, hogy teljesen lehetetlen, hogy ilyen embertömeg számára élelmet fognak idehozni. A menekülő katonák eldobáltak húskonzerveket, meg csokoládét, meg mindent, az oroszok is, mert ami nem kellett nekik, azt eldobták, amerikai húskonzerveket is. Mondtam Dénesnek, hogy ezekből szedjük föl egy csomót, mert nem lehet tudni, hogy mikor jutunk élelemhez. Ez aztán komoly életmentésnek bizonyult nekünk és azoknak, akik körülöttünk voltak, mert tényleg nyolc napig nem volt semmiféle enivaló. Nyolc napig meneteltünk, és akkor elérkeztünk egy gyűjtőtáborba, ahol Vas Zoltán¹⁹⁶ tartott nekünk beszédet.

M.: Ez melyik hónapban volt?

¹⁹⁶ Vas Zoltán (1903–1983) kommunista politikus. Hosszú magyarországi börtönbüntetéséből, Rákosi-val együtt, a Szovjetunió váltotta ki (1940); a háború végén a hadifogolytáborokban folytatott antifasiszta agitáció egyik fő szervezője volt.

Sz.: Úgy július vége felé.

L.: '44?

Sz.: Igen, '44.

L.: Hát, akkor nem tartott soká ez a te ukrainai munkaszolgálatod.

Sz.: Nem, három hét volt összesen. Közben volt a merénylet Hitler ellen, a tábornokok merénylete.

L.: '44. július 20.

Sz.: Igen. Tehát a gyűjtőtáborban Vas Zoltán partizánokat toborozott. Mi is jelentkeztünk Lengyel Dénessel, de mindenkitől megkérdezte, hogy mi a foglalkozása. Mi teljesen gyanútlanok voltunk, mondanom sem kell az előbbieik után. Nekünk Vas azt mondta, hogy maguk majd hazajönnek, maguk ebben ne vegyenek részt. Később már világosan láttam, hogy az értelmiségieket nem akarták ide bevenni. Csak feddhetetlen származásúakat, munkás-parasztoakat gyűjtöttek. De Mérei,¹⁹⁷ azt hiszem, akkor hazajött; vagy szovjet tiszt lett?

L.: Ő tiszt lett. Ő a propagandista csoporttal jött később haza, nem akkor.

Sz.: Szóval, ő nem mint partizán jött haza, hanem valahogy másképpen. Egyébként ebben az átmenő táborban ismerkedtünk meg, és voltam együtt Méreivel. Átmenő tábornak bizonyult, s akkor megint jött az, hogy leszámoltak ötös sorokban 3 000 embert, és elindítottak. Na, akkor meneteltünk vagy egy hónapig, nem tudom pontosan, hogy három vagy négy hétig. Ez úgy volt, hogy mentünk az országúton, és amikor este volt, akkor azt mondták, hogy lefeküdni. Aki nem feküdt le, azt lelőtték, vagy aki kilépett, azt is lelőtték, szóval, ilyen egyszerűen volt ez megoldva. De akkor már osztottak ennivalót. Akkor ismerkedtem meg azzal, hogy a kenyeret sapkába mérik – ilyen halmazállapotúak voltak ezek a kenyerek –, meg levest is osztottak. Sokan közben megbetegedtek, Lengyel Dénes is, úgyhogy akkor elváltunk, és aztán 3 vagy 4 hét múlva megérkeztem Zaporozsjiére. Már szeptember volt, amikor megérkeztem. És végig Zaporozsjién voltam, csak nem ugyanebben a táborban.

L.: Végig gyalog mentetek?

Sz.: Végig gyalog. Ez körülbelül 500 km volt.¹⁹⁸ Kb. napi 20 km-t tettünk meg, ez volt a norma, úgyhogy majdnem egy hónapig tartott a séta, szeptemberben érkeztünk meg ebbe a táborba. Csak utólag tudom, hogy Zaporozsjién 16 fogolytábor

¹⁹⁷ Mérei Ferenc (1909–1986) pszichológus. Illegális kommunista volt. 1938–1940 között Szondi Lipót pszichológiai laboratóriumában dolgozott. 1942-től, megszakításokkal, munkaszolgálatos volt, 1944-ben átszökött a fronton, és rövid hadifogolytábor után a szovjet hadsereg századosi egyenruhájában jött haza (ténylegesen nem tartozott a Vörös Hadsereg állományába). Az Országos Neveléstudományi Intézet főigazgatója lett. Az MDP-ből 1950-ben zárták ki, ettől kezdve a hivatallóság számára mindig fekete bárány maradt, más neve alatt készített fordításokból élt, 1958-ban letartóztatták, a Nagy Imre-per egyik mellékperében (Mérei-per) börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult. Sorsáról: Gál Éva: Mérei Ferenc és társai »ellenforradalmi szervezkedése«, 1957–1959. *1956-os Intézet Évkönyv*, 16. 2009. 9–74.

¹⁹⁸ Delatyn és Zaporozsje között a Google Maps által jelölt legrövidebb országúti útvonalon 933 km a távolság.

volt. Ez a kisebbek egyike volt.¹⁹⁹ Először németek és magyarok voltak benne. A magyarok kisebb számban, a németek voltak a legnagyobb számban. Ebből a 3 000 emberből márciusra, áprilusra²⁰⁰ összesen 1 200-an maradtunk életben. Ez egyszerűen éhenhalás volt, disztrófiának hívták, lényegében végegyengülés. Én az életben maradásomat nem utolsósorban annak köszönhetem, hogy még idejében megbetegedtem. Egy hónapig vízben főtt káposztalevelet adtak, ebbe valahogy belebetegedtem, és akkor beutaltak a kórházba. A kórház – lazaretnek hívták – ugyanolyan barakk volt, mint a többi, de nem kellett kivonulni, és a többieknek az ételmezése mellé delenként másfél deci rizst kaptunk. A kórházat úgy kell elképzelni, hogy volt egy szoba, ebben volt egy deszka fekvőhely, ahol öt-hat ember feküdt egymás mellett, és kettésével kaptunk egy katonakabátot takarózni. De ez mégiscsak valamifajta életmentés volt, és nem utolsósorban az én számomra más jelentősége is volt, tudniillik amikor már lábra tudtam állni, akkor átvittek egy másik, egy lábadozó-táborba, ahol voltak könyvek. Ez a lábadozás is három vagy négy hónapig tartott, és ez alatt az idő alatt végigolvastam a marxizmus klasszikusait. A *Marx-Engels Gesamtausgabe*ban...²⁰¹

M.: Eredeti nyelven?

¹⁹⁹ Zaporozsje, 100/1. sz. hadifogolytábor. – SzJGy felesége, Marcsi, miután az *Igaz Szó* közlése nyomán megtudta, hogy hol és melyik lágerben van, 1945. július 16-án küldte közvetlenül neki az első, pár soros üzenetet a Comité International de la Croix-rouge budapesti irodáján keresztül. SzJGy 1945. szeptember 24-ei keltű, valami főliáns vastag lapjára írt, édesanyjának és Dobrovits Aladárnak címzett levelében már több, általa küldött üzenetet említ. És ilyeneket: „én pillanatnyilag mintegy két hónapja konyhán dolgozom, csak kissé ügyetlenül”. Édesanyja legelső levelezőlapján többek között ez áll: „Könyveid megvannak”, s később is (1946. június 12.): „a rendőrnél lévő könyveid hiánytalanul megvannak, természetesen a legnagyobb rendetlenségben – de a könyvespolcodon. Tudod, nem értem ezt a sok hülye görög meg latin szöveget, nem tudom rendbe rakni őket.” A lágerben SzJGy a vége felé – maga írja egy tábori lapon – már korlátlanul kaphatott leveleket a Magyar Kommunista Párt által „Hadifoglyok és hadifogoly hozzátartozók részére” kiadott levelezőlapokon. Hagyatékában több tucat ilyen levelezőlap (levélváltás) maradt fenn, a legtöbb édesanyjától és Marcsitól, és barátaitól: Karinthy Ferenc, Rabinovszky Máriausz, Szentpál Monika („Mona”), Honti Jánosné, Dobrovits Aladár és Dömötör Tekla, Rényi Alfréd (Buba, Leningrádból, oroszul, 1947. július, Ovidius és Iulius Caesar latin kiadásai mellett), Lengyel Dénes (lágerből) és mások; néhány hazaküldött levele neki magának is. – SzJGy hazahozatala érdekében édesanyja kérelmet nyújtott be 1946. június 17-én az Országos „MUSZ” (munkaszolgálatos) Szervezethez, és ugyanakkor a Magyar Kommunista Párt Központi Hadifogoly Irodájához. Dobrovits Aladár, amint hazaérkezett, és kinevezték a MNM elnöki tanácsosává, hasonló tárgyú hivatalos levéllel fordult Gyöngyösi János külügyminiszterhez (1947. március). Mondani is fölösleges, hogy a hadifoglyok hazajöveteléről nem a kérelmek alapján és nem is a magyar hatóságok döntöttek.

²⁰⁰ Ti. 1945 márciusára.

²⁰¹ Karl Marx és Friedrich Engels műveit, kéziratos hagyatékukat is beleértve, Moszkvában egy külön e célra létrehozott intézet adta ki 1927–1935, majd 1940-ben (közben a projekt több vezetőjét letartóztatták és kivégezték); ez volt a *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA), az ebben az időben kiadott összesen 12 kötetben jelentek meg először Marx fiatalkori művei (juvenília), amelyek bizonyos frissiséget jelentettek a dogmatikus szovjet marxizmushoz képest.

Sz.: Igen. A Marx–Engelst eredeti nyelven, a párttörténetet²⁰² viszont olaszul. Volt magyar is, de gondoltam, az előbb említett okból, hogy ne vesztsek időt, olaszul tanulok. Rájöttem ugyanis arra, hogy itt minden szó ugyanazt jelenti, mint a magyar szövegben, mert hogyha más szóval fordítják, akkor kivézik őket. Kezdem politika-ig kiművelt lenni. Szótárt csináltam magamnak, az olasz szavakat megtanultam. Egy ideig olaszok is voltak a táborban, de azok hamar elmentek. A párttörténetet tehát olaszul olvastam, aztán a Sztálin- meg Lenin-műveket, főleg magyarul. A tábor könyvtára ezekből állt akkor, és ezeket végigolvastam körülbelül fél év alatt, és még utána is olvastam.²⁰³ Azt lehet mondani, hogy képzett lettem ebben a dologban. Ott egy-két Lukács²⁰⁴ és Révai-mű²⁰⁵ is volt, na de ezeket elszörnyedve olvastam. Volt ott Balázs Bélának²⁰⁶ is egy verseskönete, amelyet ugyancsak elszörnyedve olvastam el. Én még *A kékszakállú herceg várából* ismertem Balázs Bélát, Lukácsot pedig *a Theorie des Romansból*,²⁰⁷ és teljesen elszörnyedtem azon, hogy ezekből mi lett.

²⁰² Értsd: *A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam*, a híres *Kratkij kursz*, minden nyelven, számos kiadásban.

²⁰³ „Egyébként sajtáságosan tanulja az olasz nyelvet. Lenin egyik művét veszi elő magyar és olasz változatban: egészen jól halad ezzel a módszerrel. (Később zavarba is hozza a Szépművészeti Múzeum szeminariumvezetőit: olaszul idézi rájuk Lenin szövegét. Igaz, hogy eredetileg nem olasz nyelven hangzottak el, mégis imponál a szó szerinti idegen nyelvű idézettel.)” Lengyel Dénes: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. 285.

²⁰⁴ Lukács György (1885–1971) filozófus, esztéta, az MTA tagja. 1906-ban a kolozsvári egyetemen jogi, 1909-ben a budapesti egyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1904-ben a Thália Társaság alapító tagja. 1906–1907 között a berlini egyetemen Georg Simmel előadásait hallgatta, majd 1908-tól 1911-ig többnyire Berlinben élt. 1911-ben Fülep Lajossal szerkeszti *A Szellem* c. folyóiratot. 1912-ben Heidelbergben élt, ahol Max Weberrel került kapcsolatba. A Vasárnapi Kör egyik vezető egyénisége. 1918-ban belépett a KMP-be, a Tanácsköztársaság idején közoktatásügyi népbiztos. 1919-től Bécsben, majd 1929-től 1945-ig Moszkvában élt emigrációban, közben pártfeladattal 1931–1933-ban Berlinben tartózkodott. 1945-től a budapesti egyetem tanára. A kortárs irodalomról írt bírálataival a polgári szemlélet, a szabad kritika ellen harcolt, a szocialista realizmus érvényesülését próbálta erőltetni. Mint SzJGy interjújából kiderül (ld. alább), neki is érdemi szerepe volt Kerényi hazatérésének megakadályozásában. 1949-ben az ún. Lukács-vita során háttérbe szorul. 1956-ban az első Nagy Imre kormányban vállalt szerepe miatt csak az 1960-as évek második felében térhetett vissza a kulturális életbe.

²⁰⁵ Révai József (1898–1959) politikus, az MTA tagja. Részt vett Galilei-kör és a forradalmi szocialisták munkájában. 1944 őszén tért haza a Szovjetunióból. Tagja volt a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, majd az államfői jogokat gyakorló háromtagú Nemzeti Főtanácsnak. 1945 őszétől országgyűlési képviselő, a Központi Vezetőség és a Politikai Bizottság tagja. 1949–1953 között népművelési miniszter, 1953 júliusában felmentették a Politikai Bizottságban és a kormányban viselt tisztsége alól, s az Elnöki Tanács elnökhelyettese lett. 1956 júliusában ismét beválasztották a Politikai Bizottság tagjai közé. 1956 után az MSZMP Központi Bizottságának tagja.

²⁰⁶ Balázs Béla (1884–1949). – Lukács, Révai, Balázs abban az időben a Szovjetunióban éltek, és műveiket a hatóságok terjesztették a hadifoglyok között.

²⁰⁷ Georg von Lukács: *Die Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die*

Aztán jöttek egy időre japánok is, egy évig japánokkal voltunk együtt, májusban pedig a halottak helyére – minthogy jóformán csak egyharmada maradt életben az embereknek tavaszra (ez még a háborús tavasz, '45 tavasza) – egyszer csak jöttek magyarok Magyarországról. Mindnyájan meg voltunk győződve, hogy persze, most a nyilasokat elfogták, és ezek jönnek ide. De a beszélgetések során kiderült, hogy szó sincs róla, ezeket az utcán szedték össze. Föltölteni a táborokat, amelyekben a '44-es télen az emberek jelentős része szabályosan éhen halt. S akkor megteltek a táborok újra, mert hiszen Sztálin, amilyen okos volt, tudta, hogy az oroszok sosem fogják fölépíteni ezeket a lerombolt gyárakat, hát kell az ingyen munkaerő, de nem tudom, arról van-e valami pontos adat, hogy hány magyar hadifogoly volt, azt hiszem, 4-500 ezer lehetett összesen.

L.: Dolgoznak rajta, hogy mennyire pontos adatokig jutottak el, nem tudom Van egy-két fiatal kutató a Történettudományi Intézetben, Stark,²⁰⁸ meg valaki más, akik ezen dolgoznak.

Sz.: Na most, miután a háborúnak vége lett, június körül valahogy rendeződött a helyzet...

M.: Azt tudták, hogy mikor lett vége a háborúnak?, ezt mennyire lehetett tudni?

Sz.: Igen, hát hogyné, éjszaka óriási lövöldözés, a katonák „vojna kaput”²⁰⁹ kiáltásokkal jöttek be, és mondták, hogy vége a háborúnak. Mi természetesen azt hittük, hogy akkor nemsokára hazamegyünk. Ez volt '45. május 9-én. Akkor a helyzet megváltozott, olyan élelmezést kaptunk, amitől nem kellett éhen halni. Attól kezdve nem volt éhenhalás, és akkor elkezdődött a rendszeres munka. Az első nagy politikai felvilágosításom akkor volt. Én akkor már tudtam, hogy mi a nyolcórás munkaidőért küzdünk, ahogy ezt Marxnál is olvastam, és egyszer kihirdették, hogy a jövő hétfőtől kezdve tízórás munkanap lesz, és vasárnap is. Ami némi gyanút keltett bennem. De volt egy hadifogolytársam, bizonyos Freund Dezső,²¹⁰ aki munkaszolgálatos volt, de csak a hadifogságban ismerkedtünk meg.²¹¹ Hallatlanul éles eszű ember volt, tulajdonképpen a politikai felvilágosításomat a szovjet rendszerről őneki köszönhetem. Beszéltem róla többször. A legalapvetőbb dolog, amit tanultam tőle, az volt, hogy azt mondta, neked könnyű, mert tudományos kutató vagy. Mi történhet veled, írsz egy cikket, kiderül, hogy hülyeség volt, akkor írsz egy másik cikket. De én ócskavas-kereskedő vagyok. Tudod te, hogy micsoda felelősség az, hogy az embert kihívják a Váci útra, egy 150 m²-es területen ócskavas van, és neked egy blikkre meg kell mon-

Formen der großen Epik. Berlin, 1920. – A kötet fennmaradt SzJGy könyvtárában.

208 Stark Tamás (1959–) történész. Könyve: *Magyar foglyok a Szovjetunióban.* Budapest, 2006.

209 „A háborúnak vége” (orosz).

210 Később Fóti Dezső.

211 SzJGy hagyatékában több levél maradt fenn Freund Dezsőnek a lágérből hozza írt leveleiből, igen bizakodó és biztató hangnemben, például (1946. november 29.): „Lelki szegények, kicsinyhitűek! Megrovom a társaságot! Ez nem szép tőletek, egy pár hónapra távozom el a társaságból, és máris a kicsinyhitűség vet burját begyöpesedett agyatokban. [...] Tehát újból csak a régi fasiszta jelszót vagytok kénytelen alkalmazni: Kitartás.”

dani, hogy mennyit adsz érte? Itt nem lehet tévedni. Freund Dezső egyébként Mátrai²¹² legjobb barátja volt, együtt jártak gimnáziumba, csak őt nem vették föl az egyetemre, ezért ment ócskavas-kereskedőnek.

L.: A filozófus Mátrainak?

Sz.: A filozófus Mátrainak ő volt a legjobb barátja. A gimnáziumban jártak együtt. Ez a Freund Dezső mindent valahogy rögtön megértett. Volt egy Kánya nevezetű hadnagy,²¹³ aki '19-ben kint maradt a Szovjetunióban, és ő volt a magyarok átnevelésével megbízott NKVD-s²¹⁴ tiszt. Ahogy mondtam, nyáron enyhült az élmezési helyzet, és akkor azt mondták a szovjet parancsnokságon, hogy legyenek vásárnapként műsorok, és legyenek ismeretterjesztő előadások. Na most, Freund Dezső nagyon jó zenész volt, és ő szervezte ezeket az előadásokat.²¹⁵ Akik az előadások szereplői voltak, azoknak próbálni kell, meg előkészülni, ezért azokat kinevezték a tábortűzoltóság tagjaivá. Az lettem én is. Tudniillik a rendszer az volt, hogy egy tábort eladtak egy gyárnak. Tehát 3 000 embert az állam eladott egy gyárnak, és ez a gyár a megszabott kvótát befizette 3 000 ember után. Attól kezdve a többi a gyár dolga volt. Na most, a gyár rájött arra, hogy nem üzlet az, hogyha a fabarakkok leégnek. Ezért azt mondta, hogy 8-10 ember nem jár ki munkára, hanem bent marad, azok éjszaka vannak fönn. Tudniillik fűtés nem volt, és ilyenformán ősztől tavaszig hideg volt a barakkokban, amin a hadifoglyok úgy segítettek, hogy mindenki a munkahelyén, ahol egy darab fát le tudott törni, hazavitte, azt a barakk közepén meggyújtották, és egész éjszaka annál melegedtek. A mi dolgunk, mint tűzoltóknak az volt, hogy egész éjszaka körbejárjunk ellenőrizni, hogy nem gyulladt-e ki valamelyik barakk. Nappal viszont bent voltunk. S ilyenkor a hadnagy úr, ez a Kánya hadnagy úr - hadnagy úrnak azért neveztük, mert amikor túlbuzgó hadifoglyok azt mondták neki, hogy Kánya elvtárs, akkor azt mondta, hogy én nem vagyok maguknak elvtárs, mert én nem voltam egy fasiszta hadsereg tagja, ezért „a hadnagy úr”-nak kellett szólítani - délután bejött beszélgetni hozzánk, a tűzoltókhoz. Mert ugye a többiekkel csak este beszélgethetett.

Aztán az esti, illetve az éjszakai ügyeletben Freund Dezső elmondta nekem, hogy a hadnagy úr ma tulajdonképpen mit akar tőlünk. És bámulatos politikai és filológiai érzéssel pontosan megmondta, hogy amikor az Ezeregyéjszakáról elkezd

²¹² Mátrai László (1909–1983) filozófus, az Egyetemi Könyvtár főigazgatója, az MTA tagja. A háború előtt SzJGy és közte laza kapcsolat volt.

²¹³ Nem sikerült azonosítani.

²¹⁴ Narodnyj Komisszariat Vnutrennih Del, Belügyi Népbiztosság, a szovjet titkosszolgálat elnevezése (1934–1946).

²¹⁵ SzJGy egyik levelében (1945. szeptember 24.) felsorolja néhány előadása címét: „Mi a humanizmus”, „Európa és a magyar irodalom” stb., egy másikban (1946. március 23.) „mythológiáról, az eposzról, a komédiáról, s legutóbb, a márc. 15-i ünnepély kapcsán, a múlt évi után másodszer is, a magyar népdalról, természetesen énekléssel. Ezúttal nagy siker volt, a cigányzene hívei megszállottan sompolyogtak ki a teremből, s azóta nem mernek emelt fővel járni a táborban. A »Madárka, madárka« volt a befejező szám.”

beszélni, akkor tulajdonképpen mire akar kilyukadni. És azt is megmondta Freund Dezső, hogy figyeld meg, éjjél körül a hadnagy úr bejön, bemegy egy barakkba, és a különböző barakkokból, ahol fekszenek az emberek, egy-egy ember elindul abba a barakkba. Így már teljesen fölkészült voltam, amikor a hadnagy úr egyszer azt mondta, hogy jöjjön be éjszaka a barakkba. Ahova bementem, ott a hadnagy úr egy íróasztalnál ült, ahol papír és tinta volt, ami mind elképzelhetetlen luxus volt egyébként a hadifogolytáborban, és azt mondta, hogy itt van papír és tinta, írjon nekem a barátairól, jellemezze őket részletesen. Azt mondta, hogy visszajövök egy-másfél óra múlva, szép nyugodtan írjon. Na de hála Freund Dezsőnek és olvasmányaimnak, én már az egészel tökéletesen tisztában voltam, és sajnálom, hogy ez az írásom, amelyet életem egyik főművének tekintek, nincs meg nálam. Valószínűleg valahol megvan, valamilyen irattárban. Tudniillik dicsekvés nélkül mondhatom, hogy tökéletes jellemzést írtam barátaimról, Cini vízipólok-karrierjét elemeztem részletesen, Devecseri Gabinak a szerelmi ügyeiről írtam részletesen, és így tovább. Szóval mindenkiről tudtam, hogy mit kell írni, aminek semmi köze nincs ahhoz, amit ők tudni akarnak. Úgyhogy nem szólt egy szót sem utána a hadnagy úr, de később soha semmiféle hasonló felszólítást nem kaptam.

L.: A hazai, az otthoni barátairól?

Sz.: Természetesen. Azt is tudtam, hogy haza fog menni ez a jellemzés, ezt akkor már pontosan tudtam. A hadnagy úr pedig valószínűleg a káderlapomra azt írta, hogy jó fiú, de hülye. Azt is tudom, hogy ezek a káderlapok aztán tényleg megérkeztek Budapestre. Attól kezdve semmiféle ilyen felszólítást nem kaptam, viszont pontosan tudtuk, hogy kik a besúgók a barakkokban, hála Freund Dezső éleselméjűségének. Aztán egyszer a hadnagy úrral beszélgettünk, és mondta, ugye, hogy a reakcióiktól megtisztítottuk az országot, főleg az értelmiségiektől. Erre megkérdeztem tőle, hogy na és mi lett azokkal, hadnagy úr, akik nem vettek részt politikai dolgokban, akik csak tudóskodtak, meg olvastak, meg írtak. Ja, ezeket eltettük a múzeumokba és a könyvtárakba – mondta. No, ez számomra fontos felvilágosítás volt. Nem akarok a hadifogságról részletesebben beszélni, pedig lehetne.

L.: Ott tartottál előadásokat?

Sz.: Előadásokat tartottam, igen, rendszeresen. Ezen a címen lettem tűzoltó. Például sok verset tudtam, és egyszer tartottam egy 12 előadásból álló sorozatot a világirodalom költészetéről, amit természetesen műfordításban, versekkel illusztráltam. Ezzel nem volt semmi baj. A baj akkor keletkezett, amikor a világirodalom nagy műfajai című előadás-sorozatomban utolsó előadásához érkeztem, ami a regényről szólt.²¹⁶ És ott azt az elméletet táltam a hallgatók elé, hogy a regény a mítoszról

²¹⁶ Ezekből a hetekből SzJGy kis életképet ad otthoni családjának egy tábori levelezőlapon (1946. június 14.): „Újra közösen írok nektek, az utóbbi időben nem történt annyi, hogy el ne férne egy lapon. A legjelentősebb, amiről sietek beszámolni, hogy az eddig űzött sportokat nem találva elégnek, egy új sportágat hódítottam meg, a lovaglást. Büszkék lennétek rám, ha látnátok, amint derék szürkémén vág-tázom, ügetek vagy poroszkálok, biztos kézzel és lábbal irányítva a mént, amely nem is próbál ellenkezni, mert érzi, hogy emberére akadt. Otthon minden vasárnap ki fogok lovagolni. Egyelőre ugyan

indult ki, és a mítoszba is kell torkollnia. Példának Thomas Mann József-tetralógiáját mondtam. A hadifoglyok között is volt egy politikai biztos, egy bizonyos Katz nevű, aki jóindulatú volt, és utána behívott, és azt mondta, hogy te ne tarts többet előadásokat. És mondta, hogy jó, semmi baj, csak te ne tarts többet előadásokat, szóval, betiltották az előadásaimat. Katzot viszont 3 vagy 4 hét múlva mint német kémet elvitték, és állítólag kivégezték. De hogy ez igaz-e, azt nem tudom. Ma már tudom, hogy itt semmit nem lehetett elhinni. Egy biztos, hogy mint tűzoltóság külön barakkban voltunk, és volt ott egy elzárt szoba, ahol a már leleplezett háborús bűnösöket őrizték. Ott megismerkedtem Fazekassal, a Margit körüti fegyház hóhérvájával, aki nagyon szelíd és már teljesen debilis ember volt, nem is tagadta ezt a dolgot, és tökéletesen közömbös volt. Még azt sem lehetett tudni, hogy ő tudja-e, vagy nem tudja, hogy kivégzik. Teljesen tompaagyú ember volt. Egy SS főhadnagy volt még ott rajta kívül, aki unalmában azzal szórakozott, hogy elfogott egy patkányt, csinált egy dróthálót neki, egy drótot tüzesített, és a patkányt azzal szurkálta. Ezzel így valahogy eltelt a napja. Na, ezeket időnként elvitték.

M.: S Freund Dezsővel mi lett?

Sz.: Ő egy évvel később jött haza, mint én, de ennek semmi jelentősége nem volt, mert találomra választották ki azokat az embereket, akik valahogy ebbe vagy abba a transzportba vannak beosztva, nekik ez teljesen mindegy volt. Egy év múlva jött haza, de itthon nem találkoztunk sokáig. Aztán '49-ben az utcán találkoztunk, és megörültünk egymásnak. Kérdeztem, hogy mi van veled, azt mondta, hogy beléptem a Kommunista Pártba. Akkor én döbbenetesen ránéztem Dezsőre, és ő azt mondta, hogy mit bámulsz, te hülye, hát énnekem nincs állásom a Szépművészeti Múzeumban, és három gyereket kell eltartanom. Tehát belépett a Kommunista Pártba – ez is jellemző volt rá –, megalapította a „Legyen a zene mindenkié” mozgalmat,²¹⁷ amelynek az volt a célja, hogy a munkásnegyedekben, a külső munkásnegyedekben klasszikus zenét játsszanak. Dezső mint pártmunkás ezt csinálta. Egy ilyen teljesen politikátlan dolgot, ami mellett szívügye is volt. De '53-ban infarktusban meghalt. Elég hamar.

Visszatérve a hadifogságra, később átvittek egy másik, nagyobb táborba, egy tízezeres táborba.²¹⁸ Ott találkoztam Lengyel Dénessel, aki ott valami propagandista

még csak egy jámbor igáslovon ültem, azt is csak egyszer, de úgy érzem, tulajdonképpen nyeregbe születtem. Persze nem kell félnetek, hogy túlzott egyoldalúsággal a testet fejlesztem csak a szellem rovására, ellenkezőleg. Szorgalmasan böngészgetem a poétai és tudós munkák fóliánsait, francia mellett most elsősorban ókori keleti történetet tanulok, kissé elavult forrásokból. Előadást az utóbbi hónapokban csak egyet tartottam, a regényről, amely szenvedélyes vitát idézett elő. Sajnos az érvek és ellenérvek viharában a hozzászólók máig sem tudták teljes biztonsággal eldönteni, hogy milyen regényeket fognak írni a következő korokban. Írjatok magatokról és másokról. Mindenkit üdvözlöl, titeket csókol Jancsi.”
²¹⁷ A „Legyen a zene mindenkié!” idézet Kodálytól, a mozgalom elnevezése: „A zene mindenkié”. Kodály e tárgyban írt cikkeinek gyűjteménye (*A zene mindenkié*, Budapest, 1954) fennmaradt SzJGY könyvtárában, 1955. évi possessori bejegyzésével.

²¹⁸ A 7100/3. (100/3.) sz. láger. Innen írt rövid tábori levelezőlapot édesanyjának: „Drága öregem! Mire

volt, de a szelídebb fajta. Ott megtartottam első előadásomat Lukács György ellen, mert megmagyaráztam Dénesnek, hogy ez az egész szocialista realizmus dolog egy hülyeség, és hogy miért hülyeség, amit ő ámulva hallgatott. Ott történt, amit Lengyel Laci megírt, hogy elvették a Horatiusomat.²¹⁹ Egyszer egy motozáson – mert mindig motozások voltak – a Horatiusomat elvette egy NKVD-s őrnagy. És akkor, én máig nem értem, hogy hogyan – minthogy oroszul nem tudtam – ennek az őrnagynak megmagyaráztam, hogy ez latinul van, ez kétezer éves, erre nekem szükségem van. Végül visszaadta. Itt van a könyv, a hadifogság egy kicsit megviselte, most így néz ki, és még benne van a cédula a nevemmel.²²⁰ Na itt van, igen, itt van, hogy Szilágyi, beleírta, hogy ez az enyém. Hogy jogosult vagyok ennek birtoklására, Janos Gjugo, mert az apám Hugó. Ezt így kellett.

M.: Ja igen, mert az apai név is kellett.

Sz.: Többet aztán ezt nem kobozták el. Ezt még Pestről vittem magammal. Mondom, nem egy auctort vittem magammal...

L.: De ott is szerezteél könyveket – azt mondtad.

Sz.: Bubától. Részben pedig vásároltam. Vásárolni ugye azt jelentette, hogy kenyérért. Mindenkinek kenyérfejadaja volt, és ez volt a nemzetközi deviza, amiért minden kapható volt. Egy paptól kenyérért vásároltam egy görög Újszövetséget. Aztán '46-ban lehetett már levelezni, tábori levelezőlapokon, 25 szót, cenzúrázva, és kaphattunk is leveleket.²²¹ És akkor írták nekem, hogy Dobrovits felvetette, hogy menjek

a falevelek lehullanak...? Rég nem hallok rólad. Miért? Olvasok, írok, szóval jól vagyok. Csak éppen hogy olyan messze.” – Ma ennek a lágernek a helyén van a Zaporozsszta meddőhányója.

²¹⁹ Lengyel László: *Napló és kritika*. (Szilágyi János György paradigmái). *Valóság*, 26, 1983. 4. 106–109. – Ld. még: Lengyel Dénes: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. 254.: „Jancsival főként Horatiust olvasunk, ő lelkesen magyarázza minden sorát. [...] Ő a perc költőjét látja benne, aki érzi a birodalom bukásának közeledtét”. – A történetet, édesapjának többszöri elbeszélésére emlékezve, Lengyel László így adja vissza (E-mail, 2016/05/26): „Szilágyinál Homérosz Odüsszeiája volt. El akarták venni tőle, de nem adta. A szovjet katona ráfogta a fegyverét, hogy lelövi. A többiek könyörögtek, egyrészt, a katonának, hogy ez egy őrült, ne ölje meg, másrészt, »Jancsi, az Isten szerelmére, add oda!« – »Nem adom, ez az én Homéroszom!« Végül odajött a komisszárnó, és megkérdezte, hogy mi ez. Nézi. »Héber?« – »Nem, kérem, ez görög!« – mondta Szilágyi. A komisszárnó legyintett, és meghagyták neki. Ez a filosz örület óriási hatással volt apámra.” – Megjegyzendő: Lengyel Dénes visszaemlékezésiben a történetet 1943-as budafoki, illetve hárosszigeti munkaszolgálatuk idején történt eseményként írta meg: Lengyel Dénes 2007. i. m. 185.

²²⁰ A könyv (Teubner kiadás) megvan SzJGy hagyatékában. Egykori bejegyzése: „Szilágyi 1943”. – „Szellemi táplálékról Jancsi már gondoskodott, ő sohasem válik meg kedves könyveitől, kis táskájában most is ott van két Taubner-kiadvány, egy Horatius s a latin történetírók szemelvényeinek gyűjteménye.” Lengyel Dénes: *Emlékezések 1914–1947*. Kolozsvár, 2007. 213.

²²¹ SzJGy hagyatékában nagy számban maradtak fenn feleségének és édesanyjának a munkaszolgálatba, illetve hadifogságba küldött levelei. A táborba a hadifogoly által haza küldött levelezőlapról letéphető, orosz nyelvű szöveggel előnyomatott postai levelezőlapon lehetett írni, a hadifogolytábor száma szerint címezve, de a magyar posta csak hetente egy levelet vett fel.

a Szépművészeti Múzeumba.²²² Erre azt gondoltam, hogy húha, hát akkor meg kéne a művészettörténetet tanulni, mert nekem erről fogalmam sem volt, engem nem érdekelt azelőtt. Akkor vettem egy francia művészettörténetet meg nyelvórákat egy francia szakostól, mert volt ottan egy volt Eötvös collegista, Vozáry nevű tiszt,²²³ tőle aztán megtanultam franciául. Ennek a hátránya az volt, hogy soha életemben azután nem tanultam meg, hogy kell franciául beszélni, csak olvasni tanított meg a hadifogságban. A nyárnak egy másik öröndetes eseménye volt, hogy a Marx, Engels, Lenin, Sztálin könyvekből álló könyvtárat a volgai németektől elkobzott könyvanyaggal gyarapították. Ez nekem nagy életszínvonal-emelkedés volt. Ez az anyag két részből állt, egyrészt a német klasszikusokból, 1800 körüli kiadásokban, másfelől XX. század eleji gyerekkönyvekből. És volt egy XIX. századi kiadású Brockhaus Lexikon is, amelyikből csak az a kötet volt kiemelve, amelyikben a Russland címszó volt, nehogy áttanulmányozzuk, és aztán ennek az alapján megszökjünk. Hát, ez jellegzetes NKVD-s gondolkodás volt. Ezt a Brockhaus Lexikont nemcsak elolvastam, hanem ki is céduláztam,²²⁴ mert ugye az egereknek van az az ismert tulajdonságuk, hogy mivel folyton nő a foguk, mindig rágni kell valamit, ha enivaló nincs, akkor fát rágnak, de muszáj. Valahogy így van ez a filológusokkal is. Úgyhogy egy nagy papíron, amelyet természetesen kenyérért vásároltam, összehasonlító kronológiai táblázatokat csináltam a művészetről, irodalomról, zenéről meg mindenfélééről. Szóval, mindent végigolvastam benne, és mindent, ami még a könyvek között volt. Sajnos, megbuktam az utolsó drámákkal Shakespeare-től, mert csak 31-ig jutottam el, és akkor elbizakodottságból azt mondtam, hogy hagyjuk ezt még, mert ha most mind a 37-et elolvasom, akkor mi marad a következő évekre? De hát aztán egyszer csak...

²²² Dobrovits már a hadifogolytáborba írt SzJGy-nek (1946. június 12.): „Magam a Múzeum antik osztályának vezetője lettem és szeretettel várlak magam mellé, de vár az egész Múzeum is.” – SzJGy iratai között megvan az 1951-ben kiállított Munkakönyve, amely szerint 1941. december 1. óta dolgozott a Szépművészeti Múzeumban (akkor nyilván mint díjtalan gyakornok). 1951-ben az Antik Osztály „vezető archaeológusa”. A Munkakönyv szerint 1958. október 1-től (amikor Debrecenből visszakérült) „osztályvezető h.”. Több bejegyzés tanúskodik arról, hogy „jutalmazásban részesült”: 1953. április 4; 1954. december; 1958. augusztus 20. (Debrecenben!); 1981. december 4. (40 éves jutalom); 1989. október 20. (50 éves jubileumi jutalom).

²²³ Vozáry Pál (?-?) karposzmányos; az Eötvös Collegiumban 1935-től magyar–német szakon tanult.

²²⁴ SzJGy levele édesanyjához és feleségéhez ([1946]. augusztus 25.): „Igen megörültem most kapott lapotoknak, mint mindig, amikor emberekről hallok hírt ezen a kicsit hosszúra nyúlt kiránduláson. A postabontáson kívül nem is igen van itt esemény. Óriási táblázaton dolgozom, amely az európai irodalom-, zene- és művészettörténet országok szerint kronologikusan párhuzamosan ábrázolja a XII. századtól, s amelyet otthon szobám egyik falára fogok felvázolni.” – Hagyatékában fennmaradtak a Brockhausból, főként történelem és művészettörténet tárgykörben készített terjedelmes jegyzetei, halvány ceruzával írva, rossz papíron, margó és bármifajta tagolás nélkül, de nem lexikon-, hanem tematikus rendben. Megvan a kettedrét papíron készített szinkronisztikus táblázat is, de szobáiban, a múzeumban vagy otthon, a könyvespolcok mellett nem volt hely kifüggeszteni.

M.: ...haza kellett jönni.

Sz.: Ilyen az élet. Az utolsó évben mentem át abba a nagy táborba, ahol Lengyel Dénes is volt,²²⁵ és mint Lengyel Lacitól tudom, Dénes megrótt engem, hogy az micsoda hülyeség volt, hogy azért nem kellett volna ezzel az NKVD-s őrnaggyal vitatkozni, ő bizony hagyta volna inkább a Horatiust. De hát, mint mondtam már, megkaptam Horatiust, és sikerült is hazahoznom.²²⁶ A nagy táborban azért szűkebb körben továbbra is tartottam előadásokat, és ezek közül főleg a mitológiaiaknak volt nagy sikere. Volt ott egy Rusznyák (György?) vagy Ruszkai nevű²²⁷ vidéki parasztgyerek, aki verseket faragott. Emlékszem, hogy egyszer Oidipus mítoszt adtam elő. Ott óriási közönség volt, az egyik szobában összezsúfolódva, és másnap írt hozzám egy verset Rusznyák. Ennek csak a végére emlékszem, hogy „Oidipus sorsán úgy elmerengtünk, hogy elfeledtük érte bánatunk”. De volt egy másik, egy 18 éves fiú is, Nándori nevű, aki akkor érettségizett, és úgy vitték el az utcáról, hogy lement vízért, már ahogyan szokták. Ő az egyetlen hadifogolytársam, aki máig látogat. Vagy 30 év múlva írt nekem először egy levelet, hogy most mint mérnök nyugdíjban van, és most már van ideje komolyabb dolgokkal foglalkozni, és elmondhatja, hogy ő az én irodalmi meg mitológiai előadásaim alatt úgy érezte magát, mintha szabad volna. Ő, mondom, időnként azóta is fölkeres. De ezek már nem voltak hivatalos előadások. A másik táborban is a tűzoltósághoz voltunk beosztva. Ott azonban a tűzoltóság parancsnoka egy Bebesi nevű főtörzsőrmester volt, a helyettese egy Katona nevű őrmester. Bebesi egy ilyen, hogy is hívták ezt a hírhedt kiképzőt?, ilyen őrmester-kiképző...

M.: Azt hiszem, hogy jutasi...

Sz.: Jutasi, igen. Szóval, jutasi őrmester volt. Egyébként eleven eszű ember volt, aki nem is tagadta, ő bizony nyilas. Ennek megfelelően volt bizonyos feszültség a kapcsolatban köztünk. Akkor már vagy húszan, huszonötön voltunk tűzoltók, mert ez egy tízezres hadifogolytábor volt. Egyszer egy éjszaka azt mondták, hogy most

²²⁵ SzJGy hagyatékában fennmaradt Lengyel Dénestől több „levél” (rövidebb-hosszabb üzenet cementeszsákból kivágott papírdarabon, valamilyen könyvben a képmellékletet védő hártyalapon stb.), melyeket kézből kézbe küldtek el, esetenként Freund Dezsővel közösen írtak, „derék postásaink útján” (Freund). Zaporozsjében a légerek között sem volt könnyű az érintkezés. Levél útján találkozót beszélnek meg (1946. máj. 28): „Jancsikám, jún. 15 előtt Nálátok összejövétel lesz. Mindent megteszek, h. én is átmehessek. Légy szíves a szolgálat idejét úgy forgasd, hogy a nap folyamán együtt lehessünk.” Arról is ír (1946. november 29.), hogy hírei szerint otthon szeptember 12-én Stemma volt, s „Emlékszel az Epikurosz kertjére? Szép a világ, kedves Stemmás bajtársam, mert nagy gondolkodók vannak benne.” Említi (1947. január), hogy forgalomban van náluk egy Platon-kötet, több más könyvvel együtt. Máskor: „Jancsikám, a közeli vizontlátás reményében röviden írok. Örülök, hogy átjössz [ti. a 100/3. lágerbe], nagyon hiányzott társaságod. Remélem, hogy mostmár végig együtt leszünk. Horatius is jól jön. ... Jancsikám, a talajt már előkészítettem, hogy lehetőleg a táborban bent maradj, gondolom, sok hasznos órát töltünk itt a télen, majd néhányat a vagonban. Sok szeretettel várlak.”

²²⁶ Ezt a kötetet (Teubner) SzJGy élete utolsó heteiben, kórházban, ágya mellett az éjjeliszekrényen tartotta, és ugyanígy a szintén a fogságból hazahozott *Aeneis*-ét is.

²²⁷ Személyét nem sikerült azonosítani.

megérkezett egy vassalak-anyag²²⁸ a pályaudvarra, ezt még az éjszaka ki kell rakni, és az egész tűzoltóság vonuljon ki. Tulajdonképpen a miénk éjszakai tűzoltószolgálat volt, de azt mondták, hogy nem érdekes semmi, vonuljon ki a tűzoltóság vassalakat kirakni. Ez a vassalak undok munka, egyrészt azért, mert nagyon nehéz, másrészt azért, mert olyan töredékes, hogy nehéz a lapátra venni. Úgy voltunk beosztva, hogy négyen dolgoztunk egy vagonban. Középről kezdtük, és az egyik részét ketten az egyik felén lapátolták ki, a másik részét ketten a másik felén. Bebesi és Katona azt találta ki, hogy engem fognak oda beosztani az ő vagonjukba, a másik oldalra, én egy Bozóki nevű szegedi kocsiszt vettem magam mellé, aki nagyon kedves és jó alak volt. Hajnalra azt mondtuk Bebesiéknek, hogy mi szívesen segítünk nekik, mert mi készen vagyunk. És akkor életem egyik legnagyobb dicséretét kaptam aznap délután Bebesitől, mert azt mondta nekem, hogy: „Szilágyi bajtárs, zsidó is, tanár is, és így dolgozni, le a kalappal!” És aztán jóban lettünk Bebesivel, de az egész csak rövid ideig tartott, mert abban a táborban ezután már csak rövid ideig voltam. Mikor eljöttem, megkért, hogy keressem föl a feleségét, és adjak át üzenetet, amit én teljesítettem. Bebesi igazi katona volt, megtanult valahogy oroszul, és amikor megkérdezte tőle a táborparancsnok, hogy ma is lőne-e az oroszokra, azt felelte, hogy „Én katona vagyok, ha parancsot kapnék, akkor ma is lőnék”. Ezért Bebesi még néhány évig ott maradt, de aztán hazajött. '53-ban vagy '54-ben találkoztam vele az utcán. Kérdeztem, hogy mi van vele, és azt mondta, hogy: „most semmi, de nyugodjon meg, Szilágyi bajtárs - mert így hívott akkor is -, én már látom, hogy itt mi történik, engem rövidesen rehabilitálni fognak”. Mert repülőgép-szakértő volt, hadirepülőgép-szakértő. '56-ban ő volt a Ferihegyi Repülőtér parancsnoka a forradalom alatt.²²⁹ Ilyen magas rangja lett, de nem tudom, hogy aztán mi lett vele.

L.: Szóval, itt együtt voltatok. Tehát munkaszolgálatosok, katonák és tisztek már nem külön-külön, hanem együtt.

Sz.: Semmi különbség nem volt, kivéve a tiszteket.

M.: A magyarok külön voltak, vagy együtt a németekkel?

Sz.: Együtt a németekkel. Nem volt semmi különbség.

L.: De volt valami rétegződés a táborban?

Sz.: Nem nagyon. Biztos, hogy bizonyos rétegződés volt, hát persze, a magyarok túlnyomó része nem tudott németül, úgyhogy eleve nem tudott a németekkel érintkezni.

L.: Na nem úgy, de akik jobb helyzetben voltak...

M.: Vagy a bánásmódban.

Sz.: Hát, volt, aki jobb helyzetben volt. Szerveztek a hadifoglyokból egy diszpécser csoportot.

²²⁸ Kohósalak.

²²⁹ Bebesi személyét nem sikerült biztosan azonosítani, Talán azonos Bebesi Antal tart. szakaszvezetővel (1917-?), akinek a Kormányzó 1943-ban Bronz Érdemérmert adományozott. (*Honvédségi Közlöny*, 1943. december 15. 1793.) és aki részt vett Horthy István kormányzóhelyettes repülőgépének a tragikus baleset előtti ellenőrzésén (*Hadtörténelmi Közlemények*, 32. 1985. 847.). Ferihegy 1956-os helyzetéről nincs pontos adat.

M.: És ott ki lehetett?

Sz.: Nem válogattak. Elsősorban az, aki valamennyit tudott oroszul, és aki magyarul is és németül is tudott, mert ugye a tábor egyik része magyar volt, a másik része német. De nem tettek más megkülönböztetést.

L.: Mert valakitől, most már nem tudom, hogy az te voltál-e, ilyen történeteket hallottam, hogy a németek ott azért jobb helyzetben voltak.

Sz.: Volt olyan tábor. Az első táborban jobb helyzetben voltak, mert fogoly-részről a táborparancsnok német volt. És ő tényleg a németeket preferálta.

L.: Építkeztek. Ugye?

Sz.: Építkeztünk a nagy táborban, a Zaporozssztaľ nevű óriási acélművet építet-tük.²³⁰ Ez már '47-ben volt, amikor körülbelül mindent tudtam a szovjet rendszer-ről. Különösen azután, hogy egyszer egy kolhozot meglátogattam. És teljesen elhűl-tem azon, hogy mindent belepett a bozót, hogy itt nem volt egy rendesen meg-művelt négyzetméter. Szóval, úgy eléggé alaposan ismertem már mindent. Hát, épí-tettük ezt a Zaporozssztaľt, ami akkor a legnagyobb acélműve volt a Szovjetunió-nak, úgyhogy a megnyitásra óriási cirkusz volt, a nehézipari miniszter jött el. Előző éj-szaka - ez is egy jellegzetesen szovjet motívum - azt mondták, hogy reggelre jön a miniszter, virágerdőnek kell lennie a Zaporozssztaľ előtt, amikor megnyílik. Úgyhogy egész éjszaka gyepetglákat hordott tízezer ember, és virágokat ültetett, és reggelre tényleg virágerdő volt a gyár előtt. A Pravda képet közölt, meg mindenféle. Az első, még epizód jellegű élményem az volt, hogy óriási üveg-aula volt, ahol folyt a folyékony acél. És amikor már megvolt az üvegtető, akkor rájöttek, hogy elfelejtettek síneket építeni a csilléknak. Úgyhogy akkor elkezdtek a betont fölvágni, amitől az összes üveg leesett, de ez nem számított, megcsinálták újra. De minden megvolt a nagy ünnepségre. Azt mondták, hogy most egy hétig nem kell dolgozni. A mi barak-kunk szemben volt a Zaporozssztaľal, és akkor jött a felejthetetlen kép: ott ültünk egy délután a barakk előtt, szemben velünk az óriási épület, és akkor láttuk, hogy egyszerre csak, de egész lassan, középen kettéválik és leesik az egész. Ez volt az utolsó szovjet élményem.

M.: Kicsit rosszul volt megoldva statikailag?

Sz.: Igen. De nem számított.

M.: A miniszter látta készen.

Sz.: Látta, hogy készen van, már csak a virágokat ápolják.

M.: Termelt egyáltalán valamennyi ideig?

Sz.: Az újságból tudom, hogy ez volt a legnagyobb acélmű. A hadifoglyok újra fölépítették, nem számított.

M.: És voltak ott szakemberek? Civil szakemberek?

Sz.: Volt, aki szakembernek mondta magát, és volt, aki tényleg az volt. Voltak szakem-berek, és voltak, akik megtanulták. Három hónap múlva már szakemberek lettek. De ez nem számított, mert ott minden nagyban ment. Hogy nem olyan finom, az nem számított, rá kell ütni egyet a kalapáccsal. Körülbelül ez volt a helyzet.

²³⁰ (Szovjet-) Ukrajna egyik legnagyobb acél-hideghengerművéről van szó. Ma: Zaporizhsztaľ.

M.: És az étkezés ehhez a nehéz munkához megfelelő volt?

Sz.: Igen. Nem mondom, hogy választékos volt a menü. Úgy volt, hogy amikor érkezett egy vagon korpá, akkor addig, amíg az el nem fogyott, reggelire korpaleves, délben korpaleves, este korpaleves volt. Amikor elfogyott, akkor jött valami más. Ha szerencsénk volt, akkor nem korpá, hanem mit tudom én, köles. És amíg ez el nem fogyott, addig ezt kaptuk.

M.: És a ruházatuk?

Sz.: Szovjet pufajkák voltak télire, és szovjet vászonzubonyok nyárra. Mindenkinnek volt egy téli ruhája, és azt márciusban kicserélték nyári ruhára.

M.: És volt valami jel ezen?

Sz.: A zubony ujján egy kivágott vászondarabra a V. P., vagyis vojennoplennüj (hadifogoly) volt írva. Aztán egyszer csak '47 szeptemberében – azt mondták, hogy most sok ember hazamegy, fölolvasták a neveket. Senki nem vette komolyan, mert tudták, hogy van úgy, hogy fölolvassák a neveket, elviszik az embereket, és kiderül, hogy a szomszéd táborba vitték. Úgyhogy megszoktuk, hogy az ilyesmit nem kell komolyan venni. De ezúttal nem ez történt. Fölsorakoztunk, megint vagon, időnként kitolták egy állomásra, három napig ott állt. Vagy három hétig vagonoztunk, de akkor már nyitott vagonokban. Szép őszi idő volt, és a lábunkat kilógattuk középen. Akkor tudtam meg, hogy most lépünk ki a Szovjetunióból, amikor azt láttam, hogy a töltés alatt katonák fekszenek, puskával, ami be van célozva a vagon aljára. De már tudtam, hogy ez mit jelent: tudniillik kétségbeesett emberek úgy próbáltak disszidálni, hogy a vagon aljába kapaszkodnak, és úgy mennek ki az országból.

M.: Oroszok?

Sz.: Oroszok, igen. És ezért minden vagon mellett, minden átmenő kocsi mellett katonák, lövészek voltak a kocsi aljára becélzott fegyverrel. Szóval, mikor láttam, hogy ezen túl vagyunk, akkor tudtam, hogy most már Magyarországon vagyunk. Debrecenben volt az elosztó-karantén.

L.: Teljesen véletlenszerű volt, hogy ki kerül sorra? Érted nem próbáltak valamit tenni?

Sz.: De, próbáltak, de hát ez teljesen hatás nélkül volt.

M.: Múltott valami a tábor vezetőségén, vagy minden x-ediket küldték haza?

Sz.: Fogalmam sincs róla.

L.: Mondtad közben, hogy Rényi Buba Moszkvában volt,²³¹ és küldött neked könyveket.

Sz.: Leningrádban volt ösztöndíjas. Az *Igaz Szó* nevű hadifogoly-újságban, nyilván Örkény, aki az egyik szerkesztője volt,²³² megírta a nevemet, hogy Szilágyi most

²³¹ Rényi és felesége 1946. szeptemberben utaztak ki Moszkván át Leningrádba, az első szovjet ösztöndíjasok között. Rényi 1946. szeptember 9-én, elutazása előtt, hosszú levelet írt SzJGy-nek. Őt '44 június 7-én hívták be munkaszolgálatra, Hangonyban, majd Hajdúböszörményben dolgozott, „majd hosszú gyaloglás után Vácnál meglógtam nov. 7-én, Pesten beöltöztem katonának, karp. tizedesi uniformisban és iratokkal, és sikeresen megúsztam a nagy rumlit”. SzJGy-nek ezt írja: „Leveleiből úgy láttam, hogy a hangulatod a helyetzhöz képest jó, ez nagyon megnyugtatót”.

²³² Örkényt 1945-ben átvitték a Moszkvához közeli krasznogorszki lágérbe, a Központi Antifasiszta

ebben és ebben a táborban van,²³³ és Buba Leningrádból küldött nekem latin tankönyveket. Ezek iskolai tankönyvek voltak, vagyis jegyzetelt auctorok orosz jegyzetekkel, de ez nagyszerű volt, például Sallustius. Ezeket is őrzöm, máig is.

M.: Postán küldte?

Sz.: Postán, igen, és ezek megérkeztek. Ezek meglepő dolgok voltak, hogy megérkeztek. Mint ahogy volt egy Dénes Tibor nevű hadifogolytársam, aki azt mondta, hogy ő egy stockholmi magyar kulturális küldöttségnek volt a tagja, amelyiket Teleki Pál vezetett.²³⁴ Csak úgy elmesélte Zaporozsijn – ez még a háború alatt volt –, és nyolc nap múlva a kulturális szerződésnek a másolata megérkezett a hadifogolytáborba. Na, ilyen teljesítmények voltak. Egy szerencsétlen Molnár nevű, ugyancsak munkaszolgálatos, aki a Royal Szállóban volt fogadóember, aki előkelő ruhában meghajol a vendégeknek, egyszer elmondta nekünk, hogy Ribbentropot is fogadta, és Ribbentrop kezét fogott vele. Ennek a szerencsétlennek ez nyolc évébe került. Na, ennyit mára.

L.: De még az érkezésedet, vagy azt legközelebb?

Sz.: Debrecen. És akkor onnan mindenki szabadon utazhatott tovább.

L.: De épp egy szombat estére érkeztl.

Sz.: Akkor már vasárnap voltak a szombati összejövetelek, mert Devecseriék fölköltöztek a hegyre,²³⁵ és akkor mi is fönt laktunk a hegyen, a Normafa úton.²³⁶ Oda mentem föl, Marcsi, a feleségem már ott lakott, és aztán ott laktunk még 16 évig. Persze, másnap, vasárnap lementem Devecseriékhez, éppen deck-teniszet játszottak; egy zsinór felett kellett átdobni a gumikarikát, amiről sok vita volt. Én akkor bementem, és azt mondtam, hogy alatta volt.

L.: Ez volt az entrée.

* * *

M.: '47 szeptemberében hazajött. És mit talált itthon?

Sz.: Hazajöttem, ahogy már említettem, a marxizmus legfontosabb irodalmának az ismeretében, és ehhez hozzájárult a Szovjetunió ismerete is – már amennyire egy

Iskolába, ott részt vett az *Igaz Szó* c. hadifogoly-újság szerkesztésében.

²³³ Innen jött Pestre az első hír róla fogságba esése óta.

²³⁴ Talán Dénes Tibor (1907–1983) tanár, író, a *Napkelet, Vigília* c. lapok munkatársa, a *Katolikus Szemle* rovatvezetője. Részt vett a magyar cserkészmozgalomban. 1951-ben koholt vádak alapján letartóztatták s két évet tölt börtönben. 1956 után Svájcban élt. Teleki Pál 1935-ben járt egy cserkész küldöttség élén Stockholmba, ahova Krakkóból érkeztek (itt megkoszorúzták Pilsudski és Báthory István sírját). Teleki, Horthy Miklósnak 1935. július 24-én kelt levelében írta: „Mindenesetre azzal a jó érzéssel távoztam innen Koppenhágába és Stockholmba, – ahová szintén viszünk 80 magyar öreg cserkészt – hogy ide Lengyelországba nem hiába jöttünk.” Varga F. László: Egy nem publikált Teleki levél kapcsán. *Studia Caroliensia*, 2004. 2. 60–61.

²³⁵ Béla király út 6/8.

²³⁶ Normafa út 27.

hadifogolynak erre lehetősége volt. Na, ezzel a kétfajta és egymásnak lényeges pontokon ellentmondó ismerettel fölvertézve jöttem haza '47 végén. Amit itt találtam, az még minden előzetes, igaz, hogy gyenge tájékozódás után is meglepetés volt. Családom valamennyi tagja és baráti köröm valamennyi tagja párttag volt. Ezt úgy kell érteni, hogy kivétel nélkül.²³⁷

M.: Édesanyja is?

Sz.: Édesanyám is, akinél ez egyébként családi okokból is érthető lett volna. Nekem ugyanis volt egy nagybátyám, édesanyám testvére, akit '919-ben Orgoványban kivégeztek, vagyis megnyúztak. Ez Francia Kiss Mihály²³⁸ különítménye volt. A nagybátyámat Kepes Ferencnek hívták,²³⁹ aztán később egy szak kollégiumot neveztek el róla Kecskeméten, ahol ő a városnak valamilyen biztosa volt. Anyám egy ideig, a '20-as években rendőri felügyelet alatt is volt, de meg kell mondanom, nem nagyon érdekelte egyébként a politika, inkább a családi és az érzelmi része a dolognak. Mindenesetre a horthysta kémelhárítás dicséretére meg kell mondanom, hogy anyám valamilyen okból 1935-ben, tehát jó 15 évvel ezek után az események után egy társaságban találkozott Sombor-Schweinitzerrel,²⁴⁰ aki azt mondta neki, hogy ugye maga az, aki '21-ben rendőri felügyelet alatt volt – ezt fejből tudta Schweinitzer, és azt is tudta, hogy most már nem veszélyes. No, mondom anyám pártba belépése érthető, ő azonban elsősorban nem emiatt, hanem azért lépett be, ahogy mondta, mert Rákosi megígérte, hogyha a '47-es választást megnyerjük, akkor hazahozzák a hadifoglyokat. Ez volt az ő számára a döntő motívum. A nagy családi kapcsolatok nem különösebben erős oldalam, de akiket egyáltalán a családomból szerettem, azok közül a vidékiek mind, kivétel nélkül elpusztultak Auschwitzban. Kísújszálláson

²³⁷ Felesége egy hosszabb levélben (1946. szeptember 9.), melyet Rényi Alfréd vitt magával a Szovjetunióba, és ott küldte el SzJGy-nek: „Waldapfel barátod és Szemerényi a pártban dolgoznak igen intenzíven”. Cini táborigi posta levelezőlapja Zaporozsjéba ([1947?] január 28.), mindenféle hazai hír között: „Kommunista pártba beléptek: Vanyek [Vajna János], Vili [Zolnay Vilmos], Buba, Waldapfel, Andriskáék, Pög, Ági, s hosszú tünődés után utoljára én”. – A felsorolás nem volt teljes. Buba SzJGy-nek (1946. szeptember 9.): „Nagyon kíváncsi vagyok a te állásfoglalásodra a hazai politikai kérdésekben. Én a felszabadulás óta igen komolyan dolgoztam a kommunista pártban. A régi társaság a teljes szétzúllás előtt áll, csak te tudnád megint összetartani őket.” – Andriskáék: Bródy András és felesége.

²³⁸ Francia Kiss Mihály (1887–1957) kecskeméti születésű honvéd-tiszthelyettes, 1919-ben Horthy Nemzeti Hadseregének egyik különítményében (Héjjas Iván) terrorcselekményeket hajtott végre a Duna-Tisza közén (Orgovány). Az első világháború után a Rongyos Gárda alapítója. 1921. november 3-án a hazafüti felbuzdulásból elkövetett törvénysértések tettesei között ő is kormányzói amnesztiát kapott. A második világháború után bujkált. 1948-ban *in absentia* halálra ítélték. 1956-ban perújrafelvételért folyamodott, majd ismét eltűnt. 1957. márciusban elfogták, és újabb tárgyalás (1957. július 13.) után kivégezték. A Fiumei úti temető 301-es parcellájában temették el. Az ítéletet 1994-ben a Legfelsőbb Bíróság hatályban tartotta.

²³⁹ SzJGy anyai ágon volt rokonságban a Kepes családdal; ld. fentebb, az édesanyjához fűzött jegyzetben.

²⁴⁰ Sombor-Schweinitzer József (1895–1950), 1938 és 1944 között, mint budapesti rendőr főkapitány-helyettes a politikai rendőrség vezetője volt.

voltak rokonaim, azok voltak a legkedvesebbek, anyám nagynénje és a férje, továbbá Losoncon és Nagyváradon. Ezek elpusztultak Auschwitzban azoknak a fiataloknak a kivételével, akik munkaszolgálatosok lettek, és ezek közül volt, aki életben maradt, ez aztán elment Izraelbe.

M.: Édesanyja hogy vészelte át a háborút?

Sz.: Őt az a Beleznay vezérezredes vagy vezérőrnagy²⁴¹ bújtatta, akit aztán '51-ben a táborno-perben kivégeztek. A feleségével volt baráti viszonyban. Apám testvérét a Dunába lőtték, egy másik testvérét Auschwitzban végezték ki, és a vidékiek kivétel nélkül vagy meghaltak, vagy nem voltak már Európában.

L.: Feleséged, és családja?

Sz.: Feleségem szintén párttag volt. Igen.

L.: De az ő családjáról még nem mondtál semmit.

M.: Egyáltalán, egy picit többet erről. Azt elmesélte, hogy kiugrott az esküvőre az ablakon.

Sz.: Igen, a feleségem Szentpál Mária,²⁴² családi nevén Rabinovszky. (23. és 24. kép) Apja Rabinovszky Máriusz²⁴³ művészettörténész volt, aki még Wölflinnek volt a tanítványa Münchenben, csak hát, mikor hazajött,²⁴⁴ Hekler nem engedte művészet-

23. Szentpál (Rabinovszky) Mária
18 éves korában a Vilma királynő úti
ház kertjében. Fotográfia.
© A család tulajdonában

²⁴¹ Beleznay István (1909–1950) vezérőrnagy (1947), posztumusz altábornagy.

²⁴² Szentpál (Rabinovszky) Mária (1918–1995) („Marcsi”) tánc-szakíró (kinetográfus). 1939–1941-ben édesanyja, Szentpál Olga mozdulatművészeti iskolájában tanult, 1941 és 1944 között mozdulatművészetet tanított, 1945 után, mint tánc-lejegyző dolgozott, alapvető tankönyvet és tanulmányokat írt. – Örkény egy levélben (1968. november 18.), SzJGy görög művészettörténeti könyvét (*A görög kultúra aranykora*. Budapest, 1968.) megköszönve, és a huszonöt évvel korábbi időkre utalva, megjegyzi: „mondtam, hogy sokra fogod vinni, kicsit megvárattál, de végre mégis! Még építeszethez is értesz, amiről akkor szó sem volt, mert neked egyetlen ház tetszett csak, de nem az epidauroszi Asklepios-szentély, hanem a fasori Szentpál-villa. Így tágul az emberi értelem.” – Városligeti fasor 3.: épült 1896/1897-ben Mann József tervei szerint. Striker Gyula, építési vállalkozó, Szentpál Olga édesapja vásárolta meg, majd 1927-ben a kertben külön épületet emeltetett leánya mozgásművészeti iskolájának. Itt alakult meg a Szentpál Táncsoport.

²⁴³ Rabinovszky Máriusz (1895–1953) művészettörténész. – SzJGy az ő emlékének ajánlotta *Görög művészet*. Budapest, 1954. c. könyvét. – A könyvről Genthon István is írt: *Művészettörténeti Értesítő*, 3. 1954. 302.

²⁴⁴ 1918-ban.

történetből doktorálni a származása miatt, úgyhogy magyar irodalomból doktorált.²⁴⁵ De művészettörténész volt, és a műkritikáit később, vagyis a '60-as évektől, mint a Horthy-korszak kiemelkedő teljesítményeit tartották számon – elsősorban Fülep Lajos.²⁴⁶ Aztán meg is jelentettek egy válogatott kötetet a '60-as években a kritikáiból, mert egyike volt a nagyon keveseknek, akik – elsősorban Kállai Ernővel²⁴⁷ együtt – semmiféle engedményt a hivatalos művészetpolitikának nem tettek, és még absztrakt művészeket is dicsértek, ha tetszett nekik, anélkül, hogy valamilyen irány mellett elkötelezettek lettek volna. Martyn Ferencsel²⁴⁸ volt ő nagyon jóban, ezzel a kitűnő pécsi művésszel, aki akkor Párizsból, párizsi emigrációból jött vissza, és nagyon jóban volt Bortnyik Sándorral,²⁴⁹ akivel együtt írtak közvetlenül a háború előtt egy nagy művet *Kétezer év festészete* címmel.²⁵⁰ Ez részben megélhetési feladat volt.

L.: Emlékszem erre, ifjúságomban, kora-tinédzser-koromban ez szenzáció is volt számunkra, lehetőség arra, hogy az ember áttekintést kapjon a festészet történetéből.

Sz.: Igen, igen. A háború után Máriusz a Képzőművészeti Főiskolán lett a művészettörténet tanára, és tudományos munkásságát is folytatta. Egy kora-renaisszánsz művészeti kötete jelent meg és egy máig is eléggé úttörő jellegű tanulmánya az akadémiai intézményéről.²⁵¹ A felesége Szentpál Olga²⁵² táncpedagógus volt. Azelőtt, a háború

²⁴⁵ Nemcsak a származása, hanem az is szerepet játszott Hekler elutasításában, hogy Rabinovszky a Tanácsköztársaság idején a Hekler helyére kinevezett Meller Simonhoz akart doktori értekezést írni. Végül Császár Eleménnél doktorált Csokonai lírájából. Ld.: Pataki Gábor: Rabinovszky Máriusz (1895–1953). *„Ember, és nem frakkok”*. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. Budapest, 2007. 388.

²⁴⁶ Fülep Lajos (1885–1970) művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. Fülep munkásságát és személyét nagyra értékelte SzjGy. 1957-ben írta Fülepnek, Kossuth-díjjal történő kitüntetésé alkalmából: „Talán nem állok egyedül akkor, ha – már akár a díj kiosztásának szándéka szerint, akár nem – a személyes kitüntetésen kívül mást is látok a kiválasztásban: olyan tudós-magatartás értékelését, amelynek számára a legfőbb, áthághatatlan törvény mindig a »quam propius accedere ad veritatem« [akik közelebb akarnak jutni az igazsághoz – Cicero] követelménye volt és maradt, olyan időkben, amikor az egyéni érvényesülésvágy és a »magasabb szempontok« annyira háttérbe szorítják a religio Academici-nek ezt az alapelvét. Ezért jelent számomra különleges élvezetet a Professor Úrral való személyes együttléteken a szellem kérelhetlenségének szinte antik eiróneiában való megjelenése, még ha annak éle – megérdemelten – ellem irányul is, s ezért tartozom Professor Úrnak újabban örvendetesen szaporodó tisztelői s most szerencsére ünneplői közé.” *Fülep Lajos levelezése VI. 1951–1960*. Sajtó alá rend. F. Csanak Dóra. Budapest, 2004. 230–321.

²⁴⁷ Kállai Ernő (1890–1954) művészetkritikus.

²⁴⁸ Martyn Ferenc (1899–1986) festő.

²⁴⁹ Bortnyik Sándor (1893–1976) festő.

²⁵⁰ Bortnyik Sándor – Hevesy Iván – Rabinovszky Máriusz: *Kétezer év festészete*. Budapest, 1943.

²⁵¹ Rabinovszky Máriusz: *Itália festészete. A trecento*. Budapest, 1947.; Rabinovszky Máriusz: A művészeti oktatás kezdetei Magyarországon. *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve*, 1951. Budapest, 1952. 50–79.; Rabinovszky. Máriusz: Die Kunstakademien und die Gesellschaft ihrer Zeit. *Acta Historiae Artium*, 1. 1953. 3–14.

előtt tánciskolája volt, amelyben a mozdulatművészetet, tehát a balettől eltérő új táncirányzatot próbálta meghonosítani Magyarországon. Ő aztán a Színművészeti Főiskolán lett a tánc tanszéken tanár.

Feleségem először maga is táncos volt, de aztán ezt nagyon hamar abbahagyta, és egy különleges tudományos műfajjal, a táncírással foglalkozott. Ennek volt nemcsak Magyarországon, hanem nemsokára világszerte is kiemelkedő ismerője. A '20-as évektől kezdve, de lehet, hogy már korábban is, elkezdődtek kísérletek arra, hogy egy táncnak a mozdulatait ugyanúgy lekottázzák, mint a zenei hangokat, és folyt ennek a monumentális tervnek a kidolgozása, tehát annak, hogy egy mindig többszólamú emberi mozgást jelekkel, mégpedig gyorsan papírra vethető jelekkel rögzítsenek. Ennek volt ő az egyik úttörője először Magyarországon, aztán a nemzetközi táncíró-szövetségnek is a vezetője lett, és az egyik nemzetközileg kiemelkedő művelője a táncírási tudományának. Rengeteg táncpublikációja jelent meg, a Népművészeti vagy Népművelési Intézetben dolgozott Széll Jenő²⁵³ idején, és nagyon jóban is lettek, én is az ő révén ismerkedtem meg Széll Jenővel. Vitányival²⁵⁴ kevésbé volt felhőtlen a kapcsolata. De

24. Szentpál (Rabinovszky) Mária 20 éves korában. Angelo felvétele. Fotográfia. © A család tulajdonában

²⁵² Szentpál Olga (1895–1968) táncpedagógus, mozdulatművészeti iskolát tartott fenn. Munkásságáról és kapcsolatáról a baloldali értelmiséggel ld.: Merényi L. Zsuzsa: Szentpál Olga munkássága (halálának 10. évfordulója alkalmából). *Táncstudományi Tanulmányok*, 1978/1979. Budapest, 1979. 281–338. – Anyósát SzJGy szerette, igen nagyra becsülte. Sógornője, Szentpál Monika (1926–2010) szavalóművész volt, Rákos Sándor (1921–1999) költő második felesége. SzJGy velük is baráti kapcsolatban állt. Rákos az 1950-es évek végén a sógora könyvtárában, még fenn a hegyen talált rá a Gilgames-eposz egy régi német fordítására, és ennek nyomán támadt kedve arra, hogy lefordítsa magyarra az eposzt.

²⁵³ Széll Jenő (1912–1994) magyar–francia–művészettörténet szakos Eötvös collegista, akit a collegiumi kommunista szervezkedés (1932. június) kitudódásakor börtönbüntetésre ítélték, majd textiltechnikus lett, a háború után politikus, nagykövet, az MKP KV osztályvezetője. 1951–1957 a Magyar Népművészeti Intézet igazgatója. 1956 után politikai okokból ismét börtönbe került. (Őt is, mint Litván Györgyöt, a Mérei-perben ítélték börtönbüntetésre).

²⁵⁴ Vitányi Iván (1925–) szociológus, művelődéspolitikus, 1972–1986 a Népművelési (később: Művelő-

25. Szilágyi János György leányával,
Szilágyi Ágival. Fotográfia.
© A család tulajdonában

bős, persze, az életem szempontjából, mert ő ugyanúgy teljesen el volt merülve a saját munkájában, mint én az enyémben, de még azzal a különbséggel, hogy ő azért a lányunk²⁵⁷ nevelését, aki '50-ben született, nem hanyagolta el. (25. kép) Tehát a barátaim valamennyien párttagok voltak, és amikor megérkeztem, akkor még szenvedélyes párttagok, úgyhogy az első év jelentős részben azzal telt el, hogy egyenként vagy együtt különböző barátaimmal megvitattuk, hogy én miért nem lépek be a pártba.

* * *

Sz.: Egyébként a múltkor nem említettem, hogy Freund Dezső Fóti néven vett részt a Legyen a zene mindenkié mozgalomban. No hát, én nagyon jól ismertem az ÁVH

déskutató) Intézet igazgatója.

²⁵⁵ Ortutay Gyula (1910–1978) folklorista, politikus, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1947–1950 között vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd a Múzeumok és Műemlékek Országos Központja elnöke.

²⁵⁶ Ortutay Zsuzsa / Kemény Zsuzsa (1913–1982) mozdulatművész, szakíró, 1948–1951 között a Táncszövetség elnöke, majd 1954-től nyugdíjba vonulásáig a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének munkatársa volt.

²⁵⁷ Szilágyi Ágnes (1950–).

módszereinek a mechanizmusát (nem tudom, hogy akkor éppen hogy hívták), és tudtam azt, hogy ez hogyan működik, tudtam, hogy azt is följegyzik, hogy ha valakit dicsérnek, és azt is följegyzik, hogy ha valaki valami rosszat mond. Mert hogyha én szídom a rendszert, akkor annak, akivel beszélek, nagyon tetszik, és lelkesen elmondja egy másiknak, hogy ez a Szilágyi milyen rendes ember, és harmadnap természetesen ez már a dossziémba kerül. Úgyhogy én nem mondtam semmit, megmondtam, hogy én nem akarok belépni a pártba, mert – ez egyébként igaz is – alkatomtól tökéletesen távol áll az, hogy egy pártnak a tagja legyek, vagyis hogy alávessem magam olyan döntéseknek, amelyekkel esetleg nem értek egyet, de természetesen, aki párttag, annak ezt vállalnia kell. De hát egyébként is, mondjuk, alkatilag irtóztam én a bárhova való belépéstől. Az Eötvös Collegiumba is ezért nem akartam belépni, és még sok más szervezetbe sem. Talán már a múltkor említettem, hogy a szovjetunióbeli tapasztalataim arra a meggyőződésre vezettek, hogy az lehetetlen, hogy mindenkinek párttagnak kelljen lennie, hiszen akkor a párt élcsapat jellege nem érvényesülne, márpedig az élcsapat jellegnek nemcsak erkölcsi, hanem anyagi következményei is vannak.

L.: És te nem akartad ettől megfosztani a párttagokat.

Sz.: Én nem akartam megfosztani őket (*nevetés*), másfelől soha nem nyilatkoztam, egészen máig az említett nagybátyámról, aki a munkásmozgalom hőse volt, mert érdemeket sem akartam szerezni. Francia Kiss Mihályt '57-ben elfogták, és anyám koronatanú volt ebben a perben, mint aki túlélte, és jól emlékezett minden eseményre. Tehát az első egy-két év a barátokkal való beszélgetéseknek az éve volt, de az első probléma természetesen az volt, hogy miből élek meg.

L.: Várjál még egy pillanatra, a barátok, akiket nem találtál; Honti János.

Sz.: Igen, Honti Jánosról már a múltkor mondtam, hogy ő szegény meghalt, miután átkerült egy másik századba.

L.: De hogy volt-e több is?

Sz.: Nemigen, egy volt, de azt nem is tudom, hogy ismeritek-e, egy Faludi István nevű,²⁵⁸ aki meghalt, egyébként a baráti körből nem voltak halottak. Egy nagyon kedves barátom volt és a körnek egyik kitűnő tagja, Anhalt István zeneszerző,²⁵⁹ aki

²⁵⁸ Faludi István (1916–1943/1945?) tanár, irodalomtörténész. Disszertációja: *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged, 1941. (Értekezések a m. kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből, 2. [20].) Szép írást közölt Devecseri Gábor első önálló verseskötetéről *A mulatságos tenger-ről: Válasz*, 4. 1937. 58.

²⁵⁹ Anhalt István (1919–2012) zeneszerző, karmester. Munkaszolgálat, a háború befejezése után 1946-tól néhány évig Párizsban élt, majd Kanadában telepedett le, s a zeneszerzés és elektronikus zene professzora volt (McGill University, Montréal, Queen's University, Kingston). – Anhalt a munkaszolgálatból rendszeresen írt SzJGy-nek, postai levelezőlapon említi Weöres *Magyar Csillag*-beli versét (a *Háromrészes ének*-ről van szó, 5. 1943. 410–413.); ún. Zárt levelezőlapon (Sepsibükszád, [1943.] október 10.) kéri tőle az *Ezüstkort* (a *Nyugat* harmadik nemzedékének folyóirata, 1943-ban két száma jelent meg); leszólja Weöres *Medúza* c. kötetét (1944. március 12.) stb. SzJGy akkor már maga is munkaszolgálatos volt, de még itthon. Anhalt csak 1948-ban tudta meg Párizsban, hogy SzJGy hazajött

26. Anhalt István és Szilágyi János György, Anhalt István lakásán Kingstonban, 1985. Fotográfia. © A család tulajdonában

munkaszolgálatból hazajövet azonnal kiment Párizsba és onnan Kanadába. Ma a kanadai modern zenének kimagasló alakja, máig is állandóan levelezünk. (26. kép) De egyébként lényegében mindenki itthon volt, és mindenki egyetértett a párttagságban. Na most, volt egy munkaszolgálatos társam, egy Szentmihályi János nevű,²⁶⁰ akit eléggé sokan ismertek később is. Ez a Szentmihályi János azok közé tartozott Lengyel Tamással együtt, akik, amikor még lehetett, arra a bizonyos teherautóra, amelyikkel a szovjet csapatok katlanából ki lehetett jutni, mégiscsak fölszálltak. Ő épségben hazajött, és ahogy elmesélte, Debrecenbe vitték, ott pedig az utcán sétálva találkozott, én már nem is tudom kivel, talán Sötérrrel²⁶¹ vagy Tolnaival,²⁶² és megkérdezték, nincs-e kedve a minisztériumba jönni, a kultuszminisztériumba. Nem volt állása, nem tudta, hogy mit csináljon, és mondta, hogy dehogynem! A kultuszminisztériumban a nem-

a fogságból, azonnal írt neki, még a Sziget utcába, régi címére: „Végre hát Te is hazajöttél – lefogytál, meghíztál a fogságban? Mit dolgoztál? Hol voltál? stb. stb. Most hogy helyezkedtél el, Marcsival, Anyáddal, könyveiddel mi van?”. (1948. november 16.). SzJGy élete végéig meleg baráti kapcsolatot tartott vele, Anhalt budapesti látogatásai során mindig találkoztak, SzJGy hagyatékában számos kottája, tanulmánya maradt fenn, meleg dedikációkkal.

²⁶⁰ Szentmihályi János (1908–1981) jogász, bibliográfus, a második világháború után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a Collegium Hungaricumok előadója.

²⁶¹ Sötér István (1913–1988) irodalomtörténész, író, egyetemi tanár, az MTA tagja.

²⁶² Tolnai Gábor (1910–1990) irodalomtörténész, a Szegedi Fialok Művészeti Kollégiumának tagja, egyetemi tanár, az MTA tagja.

zetközi ügyek csoportjának az előadója volt, úgyhogy amikor két vagy három hét múlva hazaérkezésem után Devecserinél találkoztunk, azt kérdezte, hogy nem akarsz Olaszországba menni? És mondtam, hogy dehogynem! Azt mondta, hogy jó, hát akkor mindjárt elintézek neked egy három hónapos ösztöndíjat.

Na, így történt az, hogy nem sokkal hazaérkezésem után, talán három vagy négy hónappal utána, már Olaszországban voltam három hónapig, de közben, mondom, itt volt az a probléma, hogy valamiből meg kell élni. Akkor találkoztam Dobrovitscsal, akinek itt²⁶³ volt a szobája, csak egy emelettel lejjebb, de ugyanilyen szoba. Ő volt az Antik Osztály vezetője, egyúttal az egész Nemzeti Múzeumnak is a főtitkára. Akkor még ez egy szervezet volt, amelyikbe az összes magyar múzeum és műemléki hivatal meg a többiek beletartoztak. Az ő fő munkahelye a Nemzeti Múzeumban volt, úgyhogy csak szombatonként jött át a Szépművészeti Múzeumba, azért, hogy kölcsönkérje azt a két forintot, amiért a szemben lévő Kéményseprő étteremben²⁶⁴ megitta a fröccsét. Na, ővele találkoztam, s azt mondta - amit már korábban tervezett -, hogy gyere ide a Szépművészeti Múzeumba. (Dobrovitscsal a Kerényi-körben lettünk jóban, egyiptológus volt, nagy tehetségű egyiptológus.) Erre én azt mondtam neki, hogy én nem akarok klasszika-archaeológus lenni, én az auctoraimat akarom olvasni. Erre azt mondta, hogy itt, ebben a szobában van egy íróasztal, és van egy hosszú asztal. Te ott a hosszú asztalnál olvashatod az auctoraidat, és ha szól a telefon, akkor majd fölveszed. Na, ez így is lett.

M.: Akkor hol volt ez az asztal? Melyik szobában?

Sz.: Egy emelettel lejjebb, de ugyanilyen elhelyezésben. Hát, ez így is lett, tehát a Szépművészeti Múzeumba kerültem. Én voltam az utolsó önkéntes gyakornoka a Szépművészeti Múzeumnak, vagyis fizetés nélküli.²⁶⁵ Ez körülbelül még egy évig tartott.

L.: Hát, akkor ez nem volt megélhetés...

Sz.: De szerény jövedelmet biztosított az, hogy voltak a kivándorlások. És valamilyen rendelet folytán, ha egy kivándorló műtárgyakat akart magával vinni, akkor engedély kellett hozzá, amelyet két múzeumi tisztviselő adott ki. Tehát kiszálltak, és ezért kiszállási díjat kellett fizetni. Én nem értettem a művészettörténethez, és nem is szálltam ki mint önkéntes gyakornok. Viszont én gépeltem az engedélyeket, ezért a kiszállók szerény juttatásban részesítettek. Rövidesen a kiszállók - ez nem lepett meg szovjetunióbeli tapasztalataim után - határozatot hoztak, hogy az egyik kiszállónak mindig párttagnak kell lenni. Minthogy összesen két párttag volt, ezért ezek elég

²⁶³ Ti. a Szépművészeti Múzeumban.

²⁶⁴ A Kéményseprő étterem a Dózsa György úton volt, a Szépművészeti Múzeum szolgálati bejáratával szemben, ma a Liget Szálló áll a helyén. Később egy ideig az Andrassy út - Dózsa György út sarkon álló étterem használta ezt a nevet.

²⁶⁵ Egy közalkalmazotti létszámcökkentési hullámban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (Tolnai Gábor főosztályvezető) SzJGy-öt „a közszolgálatban megtartandóknak jelölte ki” (1948. április 13.). Ortutay Gyula miniszter 1948. június 4-én a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos tisztviselőinek létszámába múzeumi örré nevezte ki, VIII. fizetési osztály 3. fokozat. (A MNM a múzeumok országos szervezetét jelentette).

hamar meggazdagodtak ezeken a kiszállásokon, de mondom, én ezt már akkor beleszámítottam a rendszerbe, és ebbe bele is nyugodtam. Akkor a Szépművészeti Múzeumnak Genthon István volt a főigazgatója.²⁶⁶ Ez alatt a három év alatt, amíg Genthon volt a főigazgató, fénykora volt – legalábbis az elmúlt ötven évben – a Szépművészeti Múzeumnak.

M.: Mettől meddig volt ő? Ez a három év, '47-'50?

Sz.: '49. De ő már előbb volt, azt hiszem, '46-tól '49-ig, vagy '45 végétől. Eredetileg Hoffmann Edith²⁶⁷ volt kiszemelve, talán már meg is bízva, de őt egy szovjet katonai teherautó elütötte a hídon, és meghalt. Akkor nevezték ki Genthont, azt már nem tudom, hogy mennyivel utána, mert nem voltam itt.

Az az idő, amit Genthon főigazgatósága alatt töltöttem, máig felejthetetlen része a múzeumi pályámnak. Csodálatos egyénisége miatt, és amiatt, hogy olyan ember volt, akinek számára a széleskörű műveltség valami egészen természetes dolog volt. Mint mondtam, én egyáltalán nem voltam járatos még a klasszika-archaeológiában sem, a művészettörténetet is éppen szorgalomból valamennyire megtanultam, de Genthon természetesnek vette, hogy mindent tudsz. Az egyik első Kéményseprő-beli együttlétünkkor azt mondta, hogy te, a palermói múzeumban, tudod, ott a hatodik teremben azon a vörösalakos kráteren a szatír mit tart a kezében? Mondanom sem kell, hogy nekem az egész dologról fogalmam sem volt, amit őszintén bevallottam Genthonnak. Később szeretett meg igazán. Rögtön a megérkezésem után egy-két nappal nyílt meg egy antik kiállítás, amelyet még Oroszlán²⁶⁸ rendezett, az elődöm, pontosabban Dobrovits elődje, aki akkor már átment az egyetemre. Magángyűjtők anyagából rendezett kiállításnak a megnyitása volt, és akkor már Genthon volt a főigazgató. Én megtanultam ezt a kiállítást, mint ahogy a következőket is, de hát nem volt túl sok közöm akkor még az egészhez. Ja, Genthonról beszéltem. Akik ismerik, vagy ha ismernék a Szépművészeti Múzeum mai tudományos kutatóit, akkor elámulnának azon, hogy Genthon például írt egy cikket a *Nyugatba Exekias mester fazekai* címmel,²⁶⁹ vagyis az ókori athéni archaikus vázafestészetéről, és egy másikat Márairól.²⁷⁰ Ő

²⁶⁶ Genthon István (1903–1969) művészettörténész, 1945-től a Szépművészeti Múzeum főigazgatója, 1948-tól haláláig a Régi Magyar Osztály, majd a Modern Képtár vezetője, az MTA tagja. – SzJGy visszaemlékezése: Genthon István, a főigazgató. *Ars Hungarica*, 32, 2004, 1. 13–18. – újra kiadva: Szilágyi 2011. 342–347.

²⁶⁷ Hoffmann Edith (1888–1945) művészettörténész, 1910–1913 között a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának gyakornoka, majd 1913-tól a Szépművészeti Múzeum Grafikai osztályának őre, 1921-től igazgató-őre, majd osztályvezetője. 1936-tól igazgatóhelyettes.

²⁶⁸ Oroszlán Zoltán (1891–1971) régész, művészettörténész, 1919–1945 a Szépművészeti Múzeum antik osztályának vezetője, 1937 igazgató őre, 1938 főigazgatóhelyettes, 1945–1967 a klasszika- és provinciális archaeológia egyetemi tanára (ELTE). – SzJGy nekrológia: *Antik Tanulmányok*, 18. 1971. 61–63. – újra kiadva: Szilágyi 2011. 314–317.

²⁶⁹ Genthon István: *Exekias mester fazekai*. *Magyar Csillag*, 2. 1942; újra kiadva: Genthon *Római napló* c., posztumusz könyvében. Budapest, 1973. 36–42 (1942. április 18). 178–181.

hívta fel a figyelmemet arra, hogy de Falla *Éj a spanyol kertekben* c. műve micsoda remekmű; ezért mentem el aztán Spanyolországba, hogy ezeket a kerteket személyesen megnézzem. Ezekkel valahogy, nehezen ugyan, de érzékeltetni szeretném azt a léggörít, ami Genthon alatt a Szépművészeti Múzeumban volt.

M.: És miért szerette meg magát?

Sz.: Ja, igen, a kiállításon azt mondta Genthon, mert természetesen el se tudta képzelni, hogy valaki ne tudjon írni, és ne tudjon egy kiállításról írni, hogy itt van a *Magyar Művészet* – ez még megvolt, azt hiszem, Bernáth Aurél szerkesztette, akivel ő jóban volt –, írjak oda a kiállításról egy cikket. Én megírtam a cikket,²⁷¹ és mottónak Ipolyi Arnold²⁷² *Magyar Mitológiájának* a mottóját választottam, hogy „Introite, et hic dii sunt” (lépjetek be, itt is istenek vannak). Na, ez Genthonnak nagyon megtetszett, és a következő Kéményseprő-beli találkozásunkon külön kiemelte.

L.: A Kéményseprő, az itt van...

M.: Vendéglő, étterem volt.

L.: Mindennap ott volt? Minden délután a Kéményseprőben fejezte be a napot?

Sz.: Mindennap, igen. Genthon mindennap ott fejezte be a napot, 10-re, 11-re kellett bejönni, ki mikor akart, és úgy fél egy körül át lehetett menni a Kéményseprőbe. Azonban rájöttünk, hogy Genthon titokban reggel 8-kor már az íróasztalánál ül és céduláz. Ezeket a cédulákat azután bárkinek szívesen odaadta. Így egyszer a kezembe nyomott egy csomó iratot, és azt mondta, hogy volt ez a Fejérvár²⁷³-Pulszky-gyűjtemény – amelyről akkor nekem persze fogalmam sem volt, mint annyi minden másról sem. És elmondta nekem, hogy amikor a Nemzeti Múzeumban volt, elkezdett ezzel foglalkozni, de most már nem foglalkozik vele, ezért ő: „Vidd el, hátha hasznát veszed!”²⁷⁴ Ez ’48-ban vagy ’49-ben volt, és ötven év múlva tértem, nem vissza, hanem

²⁷⁰ Genthon nem írt Márairól se a *Magyar Csillagban*, sem másutt. A folyóiratban Kádár Erzsébet, Lovass Gyula, Örléy István, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán írt Márairól. A *Magyar Csillagban* Genthonnak a fent említetten kívül még két cikke jelent meg: A korsó titkai. Alfréd Casella: I segreti della Giara. 2. 1942. 187–188. és Amit Ojetti látott. 3. 1943. 329–337.

²⁷¹ Antik kiállítás a Szépművészeti Múzeumban. *Magyar Művészet*, 15. 1948. 24–25.

²⁷² Ipolyi Arnold (1823–1886) r. k. püspök, régész, művészettörténész, az MTA tagja. *Magyar mythologia* c. könyve 1854-ben jelent meg, és elnyerte az MTA Marczibányi jutalmát (1858). – A könyv mottója Aristotelés: De partibus animalium, I, 5,19 skk.; ott Hérakleitosnak tulajdonítva, akit látogatója a tűzhely mellett talált; az anekdota szerint azt jelezte, hogy a profán helyen is ott vannak az istenek, az is helyszíne lehet a vizsgálódásnak. Lessing használta a *Nathan der Weise* (1789) mottójaként („Introite, nam et heic Dii sunt”). A XX. században Freud nyomán vált szállóigévé. – A Stemmában foglalkoztak Hérakleitos tanításával, de ez az idézet nem szerepel abban a gyűjteményben, amelyet Kerényi Károly irányításával a kör tagjai adtak ki: *Hérakleitos műzsái vagy A természetről. Pontos irányítás az élet célja felé*. A kísérőtanulmányokat írta Kerényi Károly, Kövendi Dénes. Hamvas Béla kísérőtanulmányával kiadta a Stemma. Budapest, 1936.

²⁷³ Fejérvár Gábor (1780–1851) műgyűjtő, Pulszky Ferenc nagybátyja.

²⁷⁴ Ez nem volt Genthonnál egyedül, így kapott cédulákat tőle pl. Kovács Éva, Radocsay Dénes is.

oda ehhez a témához, és használtam föl azután Genthon anyagát, a jegyzeteit is.²⁷⁵

L.: A következő Kéményseprőbeli találkozásról, miután megírtad ezt a cikket...

Sz.: Igen, akkor kihirdette, hogy „Ipolyit idézte”, mert azért Ipolyi művének az olvasása – akkor még nem volt új kiadás, mint azóta – nem volt általános. Ez az érdeklődés minden iránt, ami művészet, képzőművészet, irodalom, zene vagy bármi más, ami Genthonban megvolt, ma jóformán teljesen ismeretlen. Ez kipusztult. Szakemberek lettek a munkatársak, és azok között is szűk körűek. Ma a Régi Képtár négy ember között van fölosztva, olyan módon, hogy az egyik csak a franciákkal foglalkozik, a másik csak a németekkel, a harmadik csak az olaszokkal, a negyedik csak a spanyolokkal. Mindez azonban csak 1800-ig, mert akkortól kezdve már egy másik osztályhoz tartozik.

M.: Mi ennek az oka?

Sz.: Hát, ehhez egy másik másfél óra kellene, elmondani, hogy a tudomány hogy fejlődött idáig, már a társadalomtudományoknak ez a része, ha ezt fejlődésnek nevezhetjük. Ez a változás nemzetközi jelenség, nem korlátozódik Magyarországra. De Genthon számára ez teljesen ismeretlen volt, és minden hangversenyen éppúgy ott volt, ahogy minden képzőművészeti eseménynél is. Nem volt túl nagy barátja a modern irányzatoknak. Az absztrakt művészetet pedig egyenesen nem szerette. De 1959-ben vagy '60-ban, amikor az első kiállítása volt a modern művészeknek – a híres Iparterv-kiállítás –, amikor először léptek föl nyilvánosan a modern nonfiguratív művészek, az akkori párttitkárunk, a híres Bíró bácsi²⁷⁶ – aki Ratkó Annának²⁷⁷ volt

²⁷⁵ SzJGy éveken át foglalkozott Pulszky Ferencel, több tanulmányt írt róla, kitartó kutatással, leleménnyel azonosította csak részben (s külföldön) fellelhető, egyébként pedig csak másodlagos forrásokból ismert gyűjteményét, és ezzel új utat nyitott a gyűjteménytörténeti kutatások előtt. Néhány ide vágó cikke: Pulszky Károly ifjúságának környezete. A Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény kialakulása és sorsa. A Pulszky-szalón. *Pulszky Károly emlékének*. Szerk. Mravik László. Budapest, 1988. 30–43.; Pulszky Ferenc és a múzeum helyzete a XIX–XX. századi európai kultúrában. *Magyar Tudomány*, 102. 1995. 913–918.; „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky-életrajz). *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére*. Szerk. Marosi Ernő et al. Budapest, 1997. 24–36. – új lenyomatban: Szilágyi 2005. 340–362.; Ulises Pannoniában. Pulszky Ferenc (1814–1897). „*Emberek, és nem frakkok*”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai*. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. Budapest, 2007. 91–110. – újra kiadva: Szilágyi 2011. 279–292.; *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry–Pulszky-gyűjtemény történetéről*. Szerk. Szentesi Edit, Szilágyi János György. Budapest, 2005. (Collegium Budapest Workshop Series, 16.), melyben több tanulmánya jelent meg. Ld. még alább.

²⁷⁶ Bíró Károly (Bergsmann) (1906–1997) („Bíró elvtárs”, „Bíró bácsi”), korábban bőripari munkás, szakszervezeti vezető, a KMP, illetve 1929–1934 között a Demény-frakció tagja, Ratkó Anna férje. 1944-ben feleségének rokonai bujtatták. 1951–1957 között a Magyar Képzőművészeti Főiskola igazgatóhelyettese, 1956-ban felesége miatt Pesterzsébeten inzultus érte. Ezután, 1957–1973 között a Szépművészeti Múzeum főigazgató-helyettese volt. Az ötvenes években levelező szakon elvégezte az ELTE művészettörténet szakát.

²⁷⁷ Ratkó Anna (1903–1981) szövegő, szakszervezeti vezető, illegális kommunista, 1948–1953 népjóléti, majd egészségügyi miniszter. Bíró Károlyhoz 1933-ban ment férjhez.

a férje egyébként, aki csak Genthonban bízott valamilyen okból – azt mondta neki fölháborodva: „Most mit szólsz ehhez, hogy nyilvánosan lehet látni ezeket a művészeket, akiknek a szocialista realizmushoz semmi közük nincsen?” És akkor Genthon azt válaszolta, hogy „hát nézd, tudod, hogy én nem vagyok barátja a modern irányzatoknak, de egyet vegyél tudomásul, mindig a fiataloknak lett a végén igazuk”. Sok minden között, amit nem is tudnék itt elsorolni, ezt is meg lehetett Genthontól tanulni, annyi mindennel együtt, és élvezni a kiapadhatatlan derűjét.²⁷⁸ Ami azért volt külön kiemelésre érdemes, mert elég szerencsétlen családi élete volt. Az egyetlen gyereke születése után nem sokkal gyermekparalízisben meghalt, és a felesége is gyermekparalízist kapott, egész életében tolószékekben járt. Szóval, ez volt a családi hátere. ’49-ben – hogy a Genthon-történetet befejezzem – a rendszerváltás keretében, vagy akkor nem így hívták, hanem a fordulat évének, valamennyi főigazgató ellen fegyelmi eljárást indítottak, sőt rendőri eljárást, korrupció miatt. Ezek az akkori főigazgatók nagyjából a Hekler²⁷⁹–Gerevich²⁸⁰ tanszékek tanítványai voltak: Genthon, Voit Pál,²⁸¹ az Iparművészeti Múzeum főigazgatója, szintén Gerevich tanítvány, és mindenhol régi szakemberek voltak. Genthonra azonban semmit nem tudtak bizonyítani, a legnagyobb erőfeszítéssel sem tudtak semmit sem találni, úgyhogy elengedték, de a főigazgatóságáról mindenesetre letették. Akkor a Szépművészeti Múzeum, ahol Genthont mindenki szerette és mindenki nagyra becsülte, alapított egy Modern Osztályt, ami azelőtt nem volt, ezt külön azért alapították, hogy Genthon osztályvezető lehessen. És Genthon derűsen, azt lehet mondani, hogy rezzenéstelenül viselte el ezt a változást, egyáltalán nem érdekelte, hogy főigazgató vagy nem főigazgató, és ’96-ig, nyugdíjba vonulásáig ezen a modern osztályon volt. Időnként egyedül, időnként egy-egy embert beosztottak mellé, és aztán röviddel a nyugdíjazása után halt meg egy régészeti társulati vándorgyűlésen. Hirtelen halála volt. Derűsen, mint azelőtt is mindig. Visszatérnék akkor ’48-ra.

M.: Három hónapig volt Olaszországban.

Sz.: Három hónapig voltam, igen.

M.: Az jelentős tanulmányút volt?

²⁷⁸ Csak egy példa, a sok közül: Stoll Béla „Orosztudása, pontosabban nem tudása legendássá vált. [...] 1956 után a kandidátusi fokozat megszerzésének követelményeül írták elő, hogy a jelölt levizsgáljon oroszról. [...] Stoll kedvtelve mesélgette a hasonló cipőben járó idős művészettörténész, Genthon István esetét, aki amikor a jóindulatú vizsgáztató azt a könnyű mentőkérdést tette fel neki, hogy »mi a könyve többes szám alanyesete?«, kissé ingerülten azt válaszolta: »knyasgem«”. Bojtár Endre: „Aludj”, édes öregem. (Stoll Béla 1928–2011). *Holmi*, 24. 2012. 379.

²⁷⁹ Hekler Antal (1882–1940) művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja, 1913–1918 a Szépművészeti Múzeum Antik osztályának vezetője. 1918-tól haláláig a budapesti egyetem művészettörténet tanszékének vezetője.

²⁸⁰ Gerevich Tibor (1882–1954) művészettörténész, Eötvös collegista, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1924-től a budapesti egyetem Keresztény Régészeti és Művészettörténeti Intézetének vezetője. 1934–1949 között a Műemlékek Országos Bizottsága elnöke.

²⁸¹ Voit Pál (1909–1988) művészettörténész. 1946–1949 között az Iparművészeti Múzeum főigazgatója.

Sz.: Ez rendkívül jelentős volt, mert akkor már mint a Szépművészeti Múzeum antik gyűjteményének az alkalmazottja voltam ott, és én kötelességtudó ember vagyok, úgyhogy azt mondtam, akkor én ezt most megtanulom. Úgyhogy a három hónapot...

M.: És hol volt?

Sz.: Két hónapot voltam Rómában, egy hónapot Nápolyban és Firenzében. Ezek a legnagyobb olasz gyűjtemények. A Magyar Akadémián laktunk. Én reggel kilencre ott voltam a múzeumokban, zárásig tanultam a múzeumot.

M.: Mit jelent az, hogy tanulta a múzeumot?

Sz.: Hogy néztem a tárgyakat. A római múzeumoknak van egy négykötetes földolgozása, amelyben darabonként föl vannak dolgozva tudományosan a kiállított tárgyak, mindegyik feldolgozását ott előtte elolvastam. Majd zárás után, öt órakeret átmentem a Német Régészeti Intézet könyvtárába, amelyik a világon a legjobb régészeti könyvtár, és még hozzáolvastam a látott darabokról.

L.: Ahová most is jársz...

Sz.: Ahová most is járok, most már mint tagja az Intézetnek. Akkor a Római Magyar Akadémián rendkívül élénk élet volt. Az utolsó ilyen év volt egyébként, mert ott ért Tito kitagadásának a híre, és jött a vasfüggöny. Rengeteg író, költő, tudós, zenész volt ott, a kis épületet akkor még rendeltetésszerűen képzőművészek foglalták el, műteremlakások voltak benne. Nagyon sokakkal ismerkedtem ott meg, és nagyon sokan voltak, akit már ismertem, Weöres Sándor volt ott, Fülep Lajos, Jékely, szóval, jöttek-mentek az emberek.

L.: Lukács György is volt ott egy időben, találkoztatok ott?

Sz.: Nem. Ott volt akkor Hantai Simon,²⁸² akiből később Párizsban nagy művész lett, és az egyik vezető francia festőként tartják számon. Nagyon jó társaság volt. Kardos Tibor²⁸³ volt az igazgatója, természetesen párttag. Meller Péter²⁸⁴ felesége volt a titkára, Meller Péter ösztöndíjas volt. Sok-mindenki volt ott, többek között Szemerényi Oszvald.²⁸⁵ Na, itt megállnék egy percre. Én öt még az egyetemről ismertem, talán négy évvel járt fölöttem, de nagyon jóban lettünk. Szemerényi a legnagyobb mértékben elutasította egészében a Gömböstől kezdve történeteket Magyarországon. Amikor bevonultam, a szakkönyvtáram egyik felét órá bíztam, mert elég

²⁸² Hantai Simon (1922–2008) festő.

²⁸³ Kardos Tibor (1908–1973) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja; 1946–1950 között a Római Magyar Intézet igazgatója. – SzJGy-gyel régről ismerték egymást, később is jó viszonyt ápoltak.

²⁸⁴ Meller Péter (1923–2008) művészettörténész, műfordító. Kerényi köréhez tartozott. 1956-ban külföldre távozott, Firenzében, majd Kaliforniában (Santa Barbara) élt, egyetemen tanított, vendégprofesszor volt többek között Budapesten is. Itt említett felesége: Stromer Edina. – SzJGy közeli barátja, Meller leányának, Juditnak, SzJGy volt a keresztapja. Meller munkásságáról, köztük soha ki nem állított, nagyjából antik tárgyú (szatirikus) grafikáiról is, halála után elemző pályaképet írt: Aki két rókára vadászik. *Enigma*, 17. 2010. No 63. 20–34. – újra kiadva: Szilágyi 2011. 355–365.

²⁸⁵ Szemerényi Oszvald (Oswald John Louis Szemerényi) (1913–1996) nyelvész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1948-ban külföldre távozott, előbb Londonban, majd 1965-től a freiburgi egyetemen volt az indoeurópai nyelvtudomány professzora.

sok volt már akkor. A másik felét a Kerényi-lakáson hagytam, amelyiket Dobrovitsékra bízott Kerényi, amikor ők kimentek Svájcba. Azt hiszem, erről beszéltem a múltkor. Nem?

L.: Nem.

Sz.: Kerényi '42-ben engedélyt kért arra, hogy mint egyetemi tanár egy hónapi szabadságot kapjon, vagy két hónapit, hogy egy svájci meghívásnak eleget tegyen. Ő akkor *persona non grata* volt, amikor ezt az engedélyt beadta. Mire azonban az engedélyezésre sor került, kialakult a Kállay-kormányánál egy koncepció, hogy nem kompromittált magyar értelmiségieket szétküldenek a világban, azzal a megbízással, hogy terjesszék el, hangsúlyozottan mint magánemberek, hogy mi tulajdonképpen nem is szeretjük a németeket. Úgyhogy amikor Kerényi az engedélyért ment, a külügyminisztériumi tisztviselő, aki aztán – nem jut eszembe a neve – Londonba disszidált, és ott is maradt, azt mondta neki, hogy professzor úr, nem akar egy évre kimenni? Persze, nagyon szívesen, és még hozzátette, hogy esetleg két évre meghosszabbítjuk, majd meglátjuk, mikor lesz vége a háborúnak. Elmondta neki, hogy milyen feladata lenne, hogy semmi mást nem kérnek tőle, mint azt, hogy tudományos tekintélyével és politikai integritásával képviselje azt a Magyarországot, amelyik nem akar Hitler szövetségese lenni. Így Kerényi '42 végén kiment Svájcba,²⁸⁶ és a lakását²⁸⁷ Dobrovitsék őrizetére bízta. No, oda tettem én is a könyveim egyik felét, és a könyvtár meg is maradt. De Szemerényiről kezdtem beszélni, ott folytatom. Tehát a másik felét Szemerényire bízta, aki ott lakott akkor a közelünkben, és utána, amikor hazajöttem...

M.: Fönt laktak már a hegyen?

Sz.: Nem, a háború után laktam fönt, a háború előtt a Sziget utcában,²⁸⁸ a mai Radnóti Miklós utcában laktam. És ő is valahol ott a közelben. Dobrovits is a

²⁸⁶ Kerényi végleg 1943 nyár elején ment ki Svájcba (Ascona), magyar ösztöndíjjal. Érdekes portrét fest Kerényiről egy svájci találkozásuk kapcsán: Granasztói Pál: *Ifjúkor a Belvárosban. Múltó világom. Itthon éltém.* Budapest, 1984. 578-579., 602-605., illetve Lengyel Balázs egy római együttlétre emlékezve: Lengyel Balázs: *Két Róma. Esszék.* Budapest, 1995. 11-12., 15-16.

²⁸⁷ XII., Zalai út 5 (az egykori villamosmegálló közelében); a háború végén bombatalálat érte. – Itt volt biztonságba helyezve SzJGy könyveinek egy része is. Édesanyja írja neki a hadifogságba (1946. június 12.): „A szépirodalmi rész (ti. a könyvtáré), amit Csala kicipelt három v. négy ládában Kerényihez, pár darab kivételével a Kerényi könyvtárával együtt elveszett. Lehet újra gyűjteni, van hely.” SzJGy válaszul, tábori levelezőlapon levelében ([1946]. november 10.): „Könyvtáram prózai részét nem építem újra, a versgyűjteményre egy 10 éves újjáépítési tervet dolgoztam ki, 75 kötetből fog állni (ezek persze csak az alapvető művek)”. Ez az elhatározása csak önróniának minősíthető; itthon a következő évtizedekben minden könyvet, amelyről úgy érezte, hogy valamikor szüksége lehet rá, megvásárolt és zsúfolt könyvespolcaira helyezett. Mindjárt hazaérkezése után megkapta Örkény Istvántól a *Tengertánc* c., első könyvét (1941), ezzel az ajánlással: „Pótlása ama példánynak, mely dr. Szilágyi János birtokában volt (dedikációja: »Első könyvem első példánya Szilágyi Jánosé«), s melyet a barbár hitlerfasizmus elpusztított. 1947. XI. 18. Örkény István.” (Örkény a baráti társaság minden tagjának a könyv „első” példányát dedikálta.)

²⁸⁸ Sziget utca 27. III. em. 6.

közben lakott.²⁸⁹ No, hazajövet eléggé elképedve, de nem olyan nagyon elképedve hallottam, hogy Szemerényi a Magyar-Szovjet Társaság²⁹⁰ főtítkára, majd később az egyetem pártszervezetének, nem tudom, elnöke vagy titkára volt. A könyveimet visszaadta,²⁹¹ csak azt mondta, hogy van két-három, amelyeket nem adok még vissza, mert ezekre még szükségem van. Egyébként jóban voltunk, beszélgettünk, nem politikáról, és ő nem akart semmiről meggyőzni, nem úgy, mint a barátaim, akikkel szüntelen éles viták voltak, melyeknek a konklúziója mindig az volt, hogy „de ugye, aztán majd később”, és mondtam, hogy persze, persze. Devecseri ettől tökéletesen megnyugodott. De Rényi nem. Amikor hazajöttem, azután már a hegyen laktunk, a Normafa úton. Az apósoméké volt az a kertes ház, amelyet aztán mi foglaltunk el. A feleségem ott lakott már a háború vége óta, Devecseriéék pedig egy utcával lejjebb, a Béla király úton. A szombat estékből vasárnap délutánok lettek. Annak a háznak a kertjében, ahol Devecseri felesége²⁹² ma is lakik, ott gyűltünk össze. Ott állandóan heves politizálások voltak. Én hallgattam, és ezt tudomásul vették.

Rényi volt az egyetlen, aki külön följöött egyszer hozzám, hogy beszéljünk meg ezt a dolgot. Rényivel én nagyon jóban voltam, említettem már, hogy '39-ben ővele voltam először Olaszországban, tehát a társaságtól függetlenül voltunk jóban, és valahogy mi ketten voltunk azok, akik lényegében elhatározták, hogy azt az életformát választják, amelyet tudományosnak neveznék, így valahogy egy külön kapcsolat is kialakult köztünk. Egyszerűen mondván, Rényivel nem lehetett hülyéskedni. Úgyhogy emlékszem, hogy egy hosszú, hajnalig tartó beszélgetésen én elmondtam az ideológiai aggályaimat,²⁹³ és Rényi, aki ezeket ugyan nem osztotta teljesen, belenyugodott, tudomásul vette, hogy ez egy lehetséges álláspont, és attól kezdve többet erről nem beszéltünk. A társasággal a kapcsolat szilárd volt, egészen 1950-ig, de most visszaugranék megint '48-ra...

M.: Az olasz tanulmányutat befejezte?

Sz.: Oda ugranék vissza. Tehát, én három hónapot azzal töltöttem, hogy klasszika-archaeológiai ismereteimet valamilyen komolyabb alapra helyezzem, közben persze beszélgetések, és ott találkoztam először '42 óta nyugodt körülmények között Keré-

²⁸⁹ Dobrovits Aladár abban az időben a Pannónia utcában lakott.

²⁹⁰ Magyar-Szovjet Baráti Társaság (1945. januártól), Magyar-Szovjet Társaság (1948-tól); megalakulásakor elnöke Szent-Györgyi Albert, főtítkára Szemerényi volt, a Szovjetunió népszerűsítését szolgálta. A vezető tisztségviselők csak reprezentatív szerepet játszottak.

²⁹¹ SzJGy hadifogoly-levelezőlapon írja édesanyjának (dátum nélkül, 1946?) Szemerényiről: „buzdítsd, hogy írjon ő is, szeretném, ha részletesen beszámolna (akár levélben is) az egyetemi és tudományos élet eseményeiről, [...] könyvtáraink állapotáról... Remélem, használja a könyvtáramat, legalább addig sem vész kárba. Az ő beleegyezésével mások is használhatják.”

²⁹² Huszár Klára (1919–2010) operarendező, Devecserivel 1941-ben házasodtak össze.

²⁹³ SzJGy a háború utáni években itthon is figyelemmel kísérte az ideológiai propagandát. Könyvtárában külön gyűjtemény volt az ilyen brosrúrákból, füzetes kiadványokból, folyóirat-számokból, újságokból, láthatóan mindig *à jour* volt e téren. Másrészt, a rendszer bomlásának éveiben is minden érdemleges napi kiadványt eltett, amely ennek a bomlásnak a stádiumait dokumentálta.

nyivel, aki '47 végén – akkor már itthon voltam – hazajött ugyan Magyarországra, ő tudniillik nem akart disszidálni, de egyetlen feltétele az volt, hogy kapja vissza budapesti tanszékét. Kerényi azonban szókimondó ember volt, s amikor Szegeden volt, amikor a szegedi egyetemet átvitték Kolozsvárra, akkor a pécsi egyetemet átvitték Szegedre, és Kerényi is Szegedre került,²⁹⁴ kötelező ott lakással, tehát nem tarthatta fenn a pesti lakását, amelyet persze ő azért fönntartott, de hetente öt napot Szegeden kellett töltenie. Ott nem volt könyvtár, úgyhogy ezt egy Thomas Mann-nak írott levelében úgy értelmezte, hogy ezzel a tudományos kutatás minden lehetőségétől megfosztották.²⁹⁵ De szombat, vasárnap azért dolgozott.

L.: Ez még a háború alatt volt?

Sz.: '42-ben. Az után, hogy visszafoglaltuk Kolozsvárt.

L.: De akkor ő hamarosan ki is ment.

Sz.: Igen, akkor volt aztán, nemsokára, hogy ő rögtön svájci ösztöndíjat akart, hogy dolgozni tudjon, és ebből aztán...

L.: De pesti tanszéke neki nem volt.

Sz.: Neki magántanári jogosítványa volt a pesti tanszéken, és magántanári előadásokat tartott.

L.: De ő a pesti tanszéket szerette volna.

Sz.: Igen, amelyet '34-ig megbízással már meg is kapott, csak aztán véglegesen Huszti kapta meg. '47-ben hazajött, és állítólag megtartotta az akadémiai székfoglalóját, de ez titokzatos dolog, mert Kerényi mindent publikált a művei közül, de ezt az akadémiai székfoglalót soha nem publikálta. A címe megjelent az *Akadémiai Értesítő*ben.²⁹⁶ Mindenesetre, Kerényit természetesen kizárták az Akadémia újjászervezése²⁹⁷ után az Akadémiából, ez nem is volt kétséges, de eredetileg korábban haza akart jönni, és csak az az egyetlen feltétele volt, hogy Budapesten akar tanár lenni. Csakhogy Ortutay volt a miniszter, akkor Keresztury²⁹⁸ már ő váltotta föl, és – ahogy az előbb már elkezdtem mondani – Kerényi őszinte ember volt, úgyhogy

²⁹⁴ Kerényi Szegeden de facto 1940-től tanított, de iure csak 1943-tól volt a szegedi klasszika-filológiai tanszék professzora. Kedd és csütörtök között tartózkodott Szegeden.

²⁹⁵ 1940. november 15-én írta Kerényi Thomas Mann-nak: „Egyre jobban bezárul előttem a budapesti professzorság lehetősége. A pécsi filozófiai fakultás, ahol idáig klasszika-filológiai tanszékem volt, feloszlott. Egy vidéki városban, Szegeden 20 hallgató előtt kell előadásaimat tartanom. Mivel az utazás igen nehéz lett, a legszükségesebb könyveim is hiányzanak. Másról nem szólva, ami a termékeny, szellemi tevékenységhez szükséges volna. Mindaz, amit tenni tudok: alkotni, amíg szellemi erőm bírja, és minden új munkát testamentumként írni.” Kerényi Károly – Thomas Mann: *Beszélgetés levélben*. Budapest, 1989. 108–109.

²⁹⁶ „December 15. Kerényi Károly 1. t.: Socrates Socraticus. Kísérlet egy Sokrates-életrajz megalapozására. (Székfoglaló.)” Az Akadémia ülései 1947-ben. 20. *Akadémiai Értesítő*, 55. 1947. no. 479. 20.

²⁹⁷ 1949.

²⁹⁸ Keresztury Dezső (1904–1996) író, irodalomtörténész, Eötvös collegista, majd a Collegium tanára, 1945–1948 igazgatója, 1945–1947 között vallás- és közoktatásügyi miniszter.

szegedi tartózkodása alatt azt találta mondani, hogy Ortutay egy nagy hólyag. Amit Ortutay nem bocsátott meg neki, és azt mondta, hogy amíg én miniszter vagyok, addig Kerényi nem kaphat egyetemi katedrát, helyette szegedi professzorát, Marót Károlyt²⁹⁹ hozta a pesti tanszékre. Nem akarom a Kerényi körüli huzavonákat részletezni,³⁰⁰ de a döntő egy támadás volt a *Köztársaság* című lapban, amely szerint ő az SS-szel volt kapcsolatban. Ez teljesen alaptalan volt. Az alapja összesen annyi volt, hogy Honti János honoráriumát őneki utalták át, minthogy Hontinak mint zsidónak nem lehetett átutalni. Ő valamit fordított Altheimtől,³⁰¹ akinek SS-kapcsolatai voltak, így lett az átutalás Kerényi szegedi tanszékére. A cikk után jött a végítélet, a Lukács György-cikk 1948-ban a *Társadalmi Szemlében*,³⁰² amelyikben azt

²⁹⁹ Marót Károly (1885–1963) klasszika-filológus, egyetemi tanár, az MTA tagja; 1924-től a szegedi egyetemen tanított, 1946-tól ny. r. egyetemi tanár, 1947–1962 a budapesti egyetemen az ókori történeti tanszék vezetője. Folklorisztikai alapú vallástörténeti kutatásokat folytatott, fő művei a homérosi eposzok előtörténetével foglalkoznak.

³⁰⁰ A történetet később SzJGy részletesen megírta: Kerényi és Magyarország, 1943–1948. *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 88–103.

³⁰¹ Franz Altheim (1898–1976) klasszika-filológus, ókortörténész. Kerényi és Altheim a neves vallástörténész Walter F. Otto környezetében ismerkedtek meg, s azóta tartották a – politikai okokból erősen hullámzó – kapcsolatot. Kerényi őt kérte fel a római történelem rész megírására a Magyar Szemle Társaság Egyetemes történet sorozatának I., *Az ókor története* kötetében (1935). A *Sziget* III. kötetében (1939) közölte Altheim tanulmányát: Töredék Plótinusról. 123–125. 1940-ben Gulyás Pálnak így írt róla: „kitűnő német barátom”. Szerb Antal *Utazás holdvilágában* (Budapest, 1937) Altheim is megjelenik a vallástörténész Waldheim professzor alakjában. Altheim 1935-ben a frankfurti (a. M.) egyetem magántanára, 1936-ban rk. egyetemi tanár, 1937-ben a hallei egyetemen rk. egyetemi tanár; 1934–1936: az SA tagja, később a Himmler által szervezett Deutsches Ahnenerbe tudományos munkatársa, s ennek az intézetnek a támogatásával több országban folytatott régészeti kutatásokat, írt jelentéseket a Sicherheitsdienst számára a zsidókról és a cionizmusról ezekben az országokban. Amikor itthon Kerényi lányát, Kerényi Gráciát (1925–1985), aki akkor egyetemista volt, a Gestapo 1944. április 3-án letartóztatta és Auschwitzba deportálta, Kerényi hozzá fordult segítségért. Bővebben: Kerényi Károly – Fülep Lajosnak, 1946. szeptember 14. *Fülep Lajos levelezése V. 1945–1950*. Sajtó alá rend. F. Csanak Dóra. Budapest, 2001. 140–141.; Volker Losemann: A Dioskurosok: Franz Altheim és Kerényi Károly. Egy barátság szakaszai. *Mitológia és humanitás. Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*. Szerk. Szilágyi János György. Budapest, 1999. 111–144.; Honti honoráriumáról: 128–131.; illetve: Kerényi Grácia: *Utazások könyve*. Budapest, 1980. 117–128.

³⁰² Lukács György: Kerényi Károly: Napleányok. *Társadalmi Szemle*, 3. 1948. 491–495. – Nem maradt el Kerényi – igaz, áttételes – válasza sem: Kerényi Károly: Thomas Mann – Naphta – Lukács György. *Új Látóhatár*, 13, 1962, 1. 30–38. – A régi ellentétek azonban tartósan tovább éltek: Moravcsik Gyula – Kerényi nevének említése nélkül – így fogalmazott: „Ugyancsak erősen érvényesült az idealisztikus felfogás, amelyet a nyugati klasszika-filológia hozott magával s amely a lassan előtörő történeti szemléletbe is belejátszott, amidőn azt »szellemtörténet«-té akarta halványítani. Ez az idealisztikus áramlat csúcspontját abban az irracionális jellegű betörésben érte el, amely főleg a vallástörténeti kutatások

mondta, hogy akár akarja, akár nem, Kerényi a fasizmus szálláscsinálója Magyarországon. Ezzel a Kerényi-ügy el volt intézve.

L.: Bocsánat, én emlékszem, jelen voltam, hogy Kerényi és Waldapfel³⁰³ között az egyetlen volt egy éles politikai vita, egy ilyen szabad fórum-féle, ahol Kerényi nagyon határozottan véleményt mondott, ez valamikor '40...

Sz.: '47-ben, akkor volt, tudniillik, amikor hazajött, tartott egy előadást Lucretiusról.³⁰⁴

L.: Homo – humus, másnak ki az emberi lények a földből...³⁰⁵

Sz.: Igen, és Waldapfel ezt mint a történelmi materializmus első megfogalmazását ünnepelte, Kerényi pedig azt mondta erre, hogy ez egy hülyeség. Egyszerűsíttem egy kicsit az érveléseket. Kerényi határozottan visszautasította Lucretius marxizálását. De Waldapfel akkor még Kerényi-barát volt. Tehát '47-ben Kerényi csak egy pár napig maradt itt, és utána elment. Még nem adta fel ugyan teljesen, de látta, hogy nem sok remény van a tanárságra. Pár nap múlva elment valami meghívásra, úgyhogy csak alig beszélünk. '48-ban azután a Római Akadémián találkoztunk. Ő is ott volt a Római Akadémián, akkor viszont részletesebben és sokat beszélünk esténként. A Campo dei Fiorin volt egy kis vendéglő, kocsmá, ahol ő törzsvendég volt. Fülep Lajos is megemlékezik erről mint valami különleges helyről, ahol a pincér természetesen olasz módra nemsokára személyes ismerősként üdvözölt valamennyiünket.³⁰⁶ Akkor történt Tito

terén kerített hatalmába egy kis kutatócsoportot, amely az »exisztenciális tudomány« s az »antikvitással való összenövés« jelszavával az »antik szellem«-mel való misztikus egyesülést hirdette, s elvakultságában a kutatást vissza akarta szorítani az ókor határai mögé.” Moravcsik Gyula: A klasszika-filológiai kutatás helyzete és feladatai. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 2. 1951. 464–465. „Nem célom, hogy fölelevenítsem a múltat és közelebbről jellemezzem azt a tudománynak semmi esetre sem nevezhető játékot, amelyet »klasszika-filológia«, »vallástörténet« vagy »mythológia-kutatás« címen Kerényi Károly üzött. Inkább csak emlékeztetek arra, hogy ezt az áltudományt társadalmi háttérével együtt a történelmi materializmus módszerének egyik kiváló képviselője leplezte le. Lukács György írt a több mint három évvel ezelőtt a Társadalmi Szemlében a klasszika-filológiának erről a formájáról”. Szabó Árpád hozzászólása. – uo.: 487. – hasonló szellemben foglalt állást az 1950-es években Fogarasi Béla és Trencsényi-Waldapfel Imre is.

³⁰³ Trencsényi-Waldapfel Imre. – SzJGy nekrológot írt róla: Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970). *Antik Tanulmányok*, 17. 1970. 149–167., ennek azonban egy része Kerényi 1930-as évekbeli helyzetével foglalkozik; a nekrológ Trencsényi-Waldapfelre vonatkozó része új kiadása: Szilágyi 2011. 325–336. SzJGy válogatta, szerkesztette Trencsényi-Waldapfel posztumusz tanulmánykötetét: *Vallástörténeti tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Szilágyi János György. Budapest, 1981., 1983.²

³⁰⁴ Karl Kerényi: Urmensch und Mysterium. *Eranos-Jahrbuch*, 15. 1947. 41–74. Magyarul nem jelent meg.

³⁰⁵ Lucretius, *De rerum natura*, V, 805. skk., 823. skk. (a *homo*, *humanus* és a *humus* szavak esetleges etymológiai összefüggése).

³⁰⁶ Kerényi 1948. április 8-án írta Tolnay Károlynak: „Utólag azt sajnálom csak, hogy bár naponta együtt voltunk s együtt ültünk a Piazza Farnese abruzzói kocsmájában, ahol Fülep pokoli élvezetet talált a dudára táncolt vad salterellóban, a kocsmáros és a vendégek improvizált stanza-recitálásában, sőt a férfiak véres és a nők hajtépő viselkedésében is – mondom, sajnálom, hogy ennek ellenére túl keveset beszélgettünk.” Lackó Miklós: Sziget. Kerényi Károly levelezéséből. *2000*, 4, 1992, 12. 52.

kiközösítése,³⁰⁷ nagy szenzáció, megjelent az újságokban, hogy Titót kiközösítették, mert árulója a kommunizmus ügyének stb. stb. Én akkor Kerényitől megkérdeztem, hogy mit szólsz ehhez a Tito-ügyhöz? Mire Kerényi azt mondta, hogy nekem ez az ember már régóta nem tetszik. No, Tito kiközösítése után hazajöttem Rómából. '48 nyarán, igen.

Én megértettem a barátaim lelkesedését. Mindig ezt mondtam – már úgy magamban, és később már nyilvánosan is –, hogy én nem tudom, ha '45-ben itt lettem volna, nem léptem volna-e be a pártba. Megértettem azt, hogy azok után, amik itt történtek, egy ilyen programhoz, amelyik az emberiség végső boldogságát ígéri, csak éppen egy pár apró nehézséget kell megoldanunk, hogy egy ilyen programhoz lelkesen csatlakoztak azok, akik azt átélték, amit átéltek. Úgyhogy én egyáltalán nem voltam a barátaimmal szemben türelmetlen, de óvatos igen. Egy bizonyos pontig. Folytak ezek a vasárnapi összejövetelek, és 1950-ben vagy '49 végén Devecseri,³⁰⁸ aki mindig fölolvasta újabb műveit, egy határőr-eposszal lepett meg minket.³⁰⁹

L.: *Az Önkéntes határőr.*

Sz.: *Az Önkéntes határőr* című határőr-eposszal, amelyiknek a témája az volt röviden – ma már nemigen olvassák –, hogy a jugoszlávok egy kémet akarnak átdobni, de egy kislány, aki ott valamelyik határmentén lakó család tagja, leleplezi a kémet. És Devecseri ezt a Toldi versmértékében, nyolcas sorokban egy kis határőr-eposzban írta meg, amelyet a határőrség valamennyi katonája megkapott, és egy vasárnap fölolvasta az eposzt. Óriási lelkesedés tört ki utána (nem akarok nevetek mondani, hogy kik voltak ott), hogy végre, ez kellett, ez kellett a magyar irodalomnak, és végre valaki megírta. Általános volt a lelkesedés. De Devecserinek finom füle volt, és egy idő múlva azt mondta, hogy Jancsi, te még nem mondtál semmit. Szerinted milyen? És én azt mondtam, hogy szar. Ami némi konsternációt keltett a társaságban. Utána hazamentünk, és este Devecseri fölívott telefonon (akkor még minden telefon 3 Ft-ba került, vagy 1 Ft-ba, vagy 20 fillérbe, nem tudom, szóval, nem számított a hosszúság), és azt mondta, hogy Jancsikám, nagy zaj volt, meg tudom, hogy kiabáltak össze-vissza, nem tudtál úgy figyelni, most még egyszer fölolvassom neked. És akkor este 10-től kezdve még egyszer fölolvasta az egész határőr-eposzt, amire én nem változtattam meg a véleményemet.³¹⁰ Akkor egy évig nem jártam a társaságba.³¹¹ Nem

³⁰⁷ 1948. június.

³⁰⁸ Devecseri 1949-től vezető szerepet játszott a kulturális politikában: az Írószövetség főtitkára, a Néphadsereg Tiszti Akadémiáján őrnagy, majd alezredesi rangban tanár volt.

³⁰⁹ *Önkéntes határőr. Elbeszélő költemény.* Budapest, 1951. – a költeményért Devecseri 1952-ben a József Attila-díj I. fokozatát kapta. Ld. még: Somlyó György: „Zeusz hasznos fia...” Devecseri Gáborral – a *De Amore* megjelenése mentén. *Holmi*, 8. 1996. 677–678.

³¹⁰ A könyvet Devecseri a következő dedikációval adta SzJGy-nek: „Jancsinak / kötelező olvasmányul / Gabi.”

³¹¹ „A Szabadság-hegyi vasárnap délutánok is megsínylették ezeket az éveket; az új magyar Homérosz nem tudta teljesen összefonni, amit az »Önkéntes határőr« szétszakított. De egyszerre, 1953 táján lehetett, vagy valamivel előbb is, a már-már reménytelenül elváló utak újra összefutottak. A mindig

volt kimondva, hogy rosszban vagyunk, de úgy éreztem, hogy én csak zavarnám ezt az egyetértést. Ez tartott egészen a Rajk-perig, amikor egy újabb szinten kezdett kialakulni egyetértés a társaságban.³¹²

L.: Az '49, akkor korábban volt az *Önkéntes határőr*?

Sz.: '50-ben volt. '49 végén, vagy '50-ben.

L.: Na, de a Rajk-per az '49-ben volt.

Sz.: Na, ezt nem tudom, hogy előtte, vagy utána. Ennyire pontosan nem emlékszem rá. Tény az, hogy a Rajk-pör után, nem is közvetlenül a Rajk-pör után változott a hangulat. Itt meg kell, hogy jegyezzem, hogy a Rajk-pört én a fogas megállójánál hallottam, amikor vártunk az indulásra, bömbölt a hangszóró, és közvetítette Rajk beszédét. És a Rajk-beszédből, ismerve a párttörténetet és a koncepciók pereket, tökéletes biztonsággal megállapítottam, hogy ez nem igaz. Hogy ez nem létezik. Hogy ezt a beszédet valaki így, önkéntesen elmondja, és hogy igaz, amit elmond.

M.: Akkor viszont miért van az egész? Mit gondolt erről?

Sz.: Én tudtam a párttörténetből, miről van szó. Mint később kiderült, Máraival közösen jöttünk rá arra, amit Márai írt a *Naplójában* (amit én persze akkor nem ismertem),³¹³ hogy nem veszik ezek észre, hogy itt minden egy előre megírt forgatókönyv szerint történik? Na, én észrevettem, mert ismertem a forgatókönyvet, de az utolsó pillanatig reménykedtem abban – ahogyan Márai is –, hogy talán nálunk nem kell mindennek pontban úgy megtörténnie, és talán van egy lehetőség arra, hogy Magyarországon megússzuk ezeket a dolgokat. Hát, a Rajk-pörnél én azonnal tudtam, hogy most hol tartunk a párttörténetben, és tudtam, hogy mi lesz a következő jelszó Rákosinál, és hogy mi hogy fog menni. Persze '56-ot nem tudtam. Az nem volt benne a párttörténetben. Úgyhogy akkortól kezdve a barátaimmal a kapcsolatok fokozatosan megváltoztak; nem azt mondom, hogy hétről hétre. Devecseri az *Önkéntes határőr* szerzőjeként az Írószövetség titkára vagy főtitkára lett,³¹⁴ és ő hajtotta végre a kizárásokat az Írószövetségből, amelyek közül a Jékely Zoltánét – érthetően – máig senki nem akarja neki elfelejteni. De én tanúsíthatom, hogy tökéletes jóindulattal és lelkesedéssel csinálta, ő akkor hitt ebben a dologban.

L.: Persze, nem ő döntötte el, hogy kit kell kizárni, ő aláírta.

Sz.: Hát, Máté, ugye.

L.: Máté György,³¹⁵ hogyan.

szenvedélyesen szókimondó – ez talán legalább részben Kerényi öröksége volt – hitvalló-őszinteségű és ezért csaknem vére menő viták műsorából nem tűnt el az irodalom, de mindinkább fölébe kerekedtek a valamennyi résztvevő agyáig és gyomráig hatoló élességű, egyre könyörtelenebbül morálissá váló kérdései a szükségszerűen megélt mindennapi események hátterének – némileg elnagyolt fogalmazásban: a belpolitika.” Szilágyi János György: Vajna János emlékezete. *Beszélő*, 1993. január 9. 6–7.

³¹² Ld. még: Karinthy Márton: *Ördöggyörcs*. Budapest, 2003. I.: 404–405.

³¹³ SZJGy élőszóban rendszerint az 1947-es naplójegyzetekre utalt. Ld. Márai Sándor: *A teljes napló 1947*. Budapest, 2007. 146–147., 150., 151., 176., 325.

³¹⁴ Devecseri 1949–1951 között a Magyar Írók Szövetsége főtitkára volt.

³¹⁵ Máté György (1913–1990) gyári munkás, illegális kommunista, 1946–1950, 1957–1975: újságíró és

Sz.: De Mátéről jut eszembe, hogy a magánéletünk azért változatlanul derűs keretek között folyt, hála Örkénynek és Cininek, akik kifogyhatatlanok voltak az új ötletekben. Cininek az első ilyen nagy szereplése az volt, hogy amikor ő még aktív vízipólózó volt – többek között –, egy párttaggyűlésen a téma a tagsági könyv volt, és az előadó azt mondta, hogy...

L.: Én voltam az előadó.

Sz.: Te voltál az előadó? (*nagy nevetés*).

L.: Mondd csak el, Erdős Péter³¹⁶ és én.

M.: Ez valami pártiskolán volt?

L.: Nem, a VIII. kerületi fejtágító, ideológiai konferencián.

M.: Hányban vagyunk?

Sz.: '50 körül.

L.: Nem lehetett később, mert aztán én bevonultam.

Sz.: Na, az előadó azt fejtegette, hogy a párttagsági könyv az olyasvalami, amire mint a szemünk fényére kell vigyázni, mint tudjuk, és azt az ember semmilyen körülmények között nem hagyhatja el. És akkor Cini jelentkezett, és azt mondta, hogy kérem szépen, én egy vízipólózó vagyok, amikor beugrom a vízbe, akkor mit kell csinálnom a tagsági könyvvel? De ezt – mint hallottam – az előadó leintette mint komolytalant. Cini fölvetette, hogy esetleg egy vízhatlan zacskóban...

L.: Nem hagyhatom az öltözőben, ugye, mert az ellenség lecsap rá – mondta. A legnagyobb zavarban voltunk (*nevetés*).

M.: Karinthy azért nem vette olyan komolyan ezt a párttagságot.

Sz. Nem, persze hogy nem, de eleinte azért...

M.: ...azért neki is tetszett az *Önkéntes határőr* eposz. Vagy, hogy volt?

Sz.: Biztos, hogy nem mondott semmit ellene. Ciniben volt bizonyos hajlam a megalkuvásra a hatalmakkal szemben, amelyek mindenfélét osztanak.

L.: De humorérzéke is volt.

Sz.: A humorérzékét nem tudta magába fojtani, ugyanúgy, ahogy Örkény sem, és ezekben az években, nem tudom, '51, '52-ben volt az a híres történet, hogy Füst Milán egyszer Bécsbe utazott. És mindenki rettegett, hogy a határon majd cirkuszt fog csinálni, és hogy mi lesz belőle, és mindent gondosan előkészítettek. Ki volt akkor a Párt? Máté volt, de Barabás Tibor³¹⁷ volt a – mi is volt? – pártelnök, vagy mit tudom én, micsoda. Nem tudom már, mi volt. Valami főember volt Barabás Tibor, nem tudom, pártelnök, vagy valami más volt.

L.: Szabolcsinak³¹⁸ telefonáltak...

káderes a *Szabad Népnél*, az 1950-es évek első felében két ízben is (1950, 1953–1956) a Magyar Írók Szövetsége párttitkára.

³¹⁶ Erdős Péter (1925–1990) jogász, politikai szereplő, zenei menedzser („a popcézár”).

³¹⁷ Barabás Tibor (1911–1984) író. 1946–1949 között a Magyar Írók Szövetsége főtitkára, majd 1951-ig a Révai, illetve Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója.

³¹⁸ Szabolcsi Miklós (1921–2000) irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1948–1950 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztályvezetője.

Sz.: Nem, Barabásnak, Barabás Tibornak. Szabolcsi, az egy másik történet. Na, szóval, mindenki rettegett, hogy mi lesz, főleg Barabás, aki felelős volt, alá kellett valamit írni, hogy ő felelősséget vállal Füst Milánért.

Éjszaka szólt a telefon Barabás Tibornál, és beleszólt egy hang (Cini és Örkény főlváltva beszéltek, azt hiszem, Örkény volt Füst Milán és Cini a határőr főhadnagy), hogy „Itt Farkas határőr főhadnagy jelentkezem, Barabás elvtárs?” „Igen.” „Kérem szépen, itt van egy öregúr, egy izgága öregúr.” És akkor Barabás: „Kérem, Farkas elvtárs...” „De kérem szépen, ez fegyelmetlenül viselkedik, nem veti alá magát a legelembibb szabályoknak!” És akkor azt mondta Barabás: „Farkas elvtárs, vegye tekintetbe, hogy ez egy nagyszerű író, egy zseniális ember!” És: „Kérem, hát mindjárt át is adom neki, mert beszélni akar.” És akkor Örkény Füst Milán hangját utánozva: „Kérek, Tibor, itt minősíthetetlenül bánnak az emberrel. A vizeletemet nem hagyják kiengedni. Ez egy példátlan eset. Légy szíves azonnal intézkedni!” Erre Barabás: „Milán bácsi, hát értsed meg, hogy az ellenség...” Ezt magyarázta neki Barabás, és akkor „Farkas” vette át a kagylót, hogy: „Kérem szépen, megrágalmazza a határőrséget, rosszhiszeműséggel vádol minket.” Erre Barabás: „Ez egy rossz idegzetű ember, hát tessék figyelembe venni, egyetemi előadó...” És így folytatták a végtelenségig, amíg aztán valahogy lekerítették a dolgot, és másnap Barabás őrjöngve vette tudomásul, hogy Cini és Örkény volt. Két hét múlva azonban Gergely Sándor³¹⁹ hivatalos ügyben Romániába utazott, és a határon föltartóztatták. Erre Gergely Sándor, akiről semmi rosszat a pártban nem lehetett mondani, mit csinált, hát fölhívta Barabás Tibort éjszaka, és azt mondta, hogy: „Kérek szépen, Tibor, itt vagyok a román határon...” Erre Barabás: „Menj a fenébe, Cini, hagyjál engem aludni!”, és lecsapta a kagylót. No, ezeket csak azért mondtam el, hogy volt egy másik szólama is ezeknek az éveknél.³²⁰ És ami engem illet, én csináltam azokat a dolgokat, amiket itt a múzeumban csinálni kellett.

M.: Az alatt a pár hónap vagy egy év alatt, amíg ezekből a baráti találkozókól kimaradt, hogy érezte, hogy majd észhez térnek, vagy meg fog valami változni?

Sz.: Nem gondoltunk ezen. Mondom, hogy semmiféle megegyezés nem volt, valahogy kialakult egy olyan hangulat, hogy jobb, ha nem megyek. Azt hiszem, hogy ők...

M.: S nem hiányzott?

Sz.: Dehogynem! De láttam, hogy nem érdemes, mert, ugye, az nyilvánvaló volt, hogy én most nem tarthatok előadást a Szovjetunió ellen, és nem mondhatom el, amit tudok, mint ahogy ezt már korábban elmondtam, hogy mindent tudtam a besúgások mechanizmusáról. És valahogy önekik is megkönnyebbülés volt, hogy nyugodtan beszélhettek. Volt, akit elvittek, Monath Lajost³²¹ internálták, teljesen koholt ügyben.

³¹⁹ Gergely Sándor (1896–1966) író. 1945-ben tért haza moszkvai emigrációjából, 1945-től az Írószövetség három társelnökének egyike, 1949–1951 között elnöke.

³²⁰ Egy kortársuk Karinthy és társai „telefonvicceit”: „a gonoszokdó” leleményesség „szigorúan megszerkesztett” remekműveinek nevezte. Kolozsvári Grandpierre Emil: *Béklyók és barátok*. Budapest, 1979. 213.

³²¹ Monath Lajos (1904–1996) („Laj”) elektromérnök, villamossági vállalkozó, a tágabb baráti társaság tagja. (Egy levelezőlapon SzJGy-öt Lepencére hívta, 1942. július). – A társaság az előző s ebben az évben

L.: Igen, mert ez a baráti kör, ez széles volt, Beér János,³²² aktív funkcionáriusok is oda tartoztak, Donáth is, áttételekkel.

Sz.: Igen sokan jöttek, mert ugye Devecseri egész héten rohangált a városban, és akivel találkozott, azt meghívta, hogy jöjjön.

L.: Schöpflinék...³²³

Sz.: Hogyne, hogyne, igen.

L.: És Monathék...

Sz.: Igen, mindenki fölött.

L.: Igen, egyszer-kétszer én is a Svábhegyen találkoztam egy részükkel...

Sz.: Igen...

M.: S a baráti körből, vagy a tágabb körből, az ismerősök vagy kollégái közül vittek el valakit a Rajk-per mellékpereiben?

Sz.: Nem, senki nem volt arisztokrata.³²⁴

L.: Nem, de hát '49 után már kommunistákat is...

Sz.: Igen, de nem vittek el senkit, Monath Lajos volt az egyetlen. Mérnök volt, és valami szabotázzsal vádolták, merthogy a gyár nem termelt eleget.

L.: Igen, mert Aczél³²⁵ meg ezek nem tartoztak össze, vagy csak nagyon közvetetten.

Sz.: Nem, úgyhogy ilyen személyes ügyek nem voltak, sőt, Rényit nagyon hamar Kossuth-díjjal tüntették ki, és négy év múlva második Kossuth-díjat kapott, Devecseri szintén. Cini is két Kossuth-díjat kapott, szóval ezek ünnepelelt emberek voltak.

L.: Örkény akkor még nem.

Sz.: Örkény még nem. Mert megírta ugyan azt a regényét³²⁶ a nagy sztálini műszakról Sztálin 70. születésnapján, amelyet Révai mint a szocialista realizmus diadalát ünnepelelt. De rögtön ez után publikálta a *Hunnia Csöködön* és a *Lila tinta* című novelláját, amelyek általános felháborodást keltenek, mert nem voltak realistikák, és tömegesen érkeztek „munkásoktól” tiltakozó levelek. Ezeket később Örkény a *Lila*

hosszabb időt töltött Verőcén, itt zajlott le, a Duna-part egy fák által eltakart szakaszán, az antik gimnasionokban szokásos öltözékben, a később SzJGy által sokat emlegetett férfi szépségverseny, amelynél a nők voltak a zsűri, s amelyet Devecseri nyert meg. Ahogy Kerényi Grácia is írta egy táborbeli társának elbeszélése nyomán, aki szintén ismerte a Verőcén nyaraló „aranyifjúság»-ot, Karinthy Cinit, Devecseri Gábort és társaikat.” Kerényi Grácia: *Utazások könyve*. Budapest, 1980. 30.

³²² Beér János (1905–1966) jogász, egyetemi tanár. 1945–1948 között Budapest tisztii főügyésze, majd 1952-ig Belügyminisztérium Elnöki, illetve Igazgatási Főosztályának vezetője. 1948-tól az ELTE jogi karán az államjogi tanszék vezetője volt.

³²³ Schöpflin Gyula (1910–2004) író, Eötvös collegista, akit kommunista szervezkedésért 1932-ben elítéltek. 1945–1949 között a Magyar Rádió műsorigazgatója, ezután diplomata, majd 1950-tól Angliában élt.

³²⁴ Értsd: párt-arisztokrata.

³²⁵ Aczél György (1917–1991) politikus. A 30-as évek elején előbb a Somér ifjúsági cionista mozgalom, majd a Magyar Kommunista Párt tagja lett. Az 1956-tól a nyolcvanas évek elejéig terjedő időszak fő kulturális ideológusa és irányítója. Az MSZMP alapító tagja, a KB majd a PB tagja.

³²⁶ *Házastársak*. Budapest, 1951.

tintával együtt közölte, azzal, hogy valamelyik gépgyár dolgozó is tiltakoznak ellene. És Révai a következő évi beszámolójában³²⁷ értetlenül és felháborodva azt mondta, hogy Örkény elvtárs, aki ezt a nagyszerű regényt írta, most egy ilyen szeméttel rukkol elő, mint a *Lila tinta*. Hát, Örkény elvtárs, micsoda író az, aki így is tud írni, meg úgy is? Ezt egyáltalán nem értette Révai; azt, hogy ilyen létezik. De ezt megint csak mint jellemzőt mondom el az egész helyzetre. Ami engem személy szerint illet, nekem az volt a mániám, hogy itt Magyarországon szükség van klasszika-archaeológiára. És ezt senki más nem csinálja, csak én, úgyhogy ezt nekem csinálni kell, és természetesen, lehetőség szerint jól kell csinálni. Akkor még foglalkoztam filológiával is, hatvanéves koromig úgy gondoltam, hogy lehet a kettőt együtt csinálni. Akkor hagytam abba a filológiát, mert éreztem, hogy az most már nem megy tovább. Akkor egy *Paradigmák* című kötetben³²⁸ kiadtam az ókori irodalmi tanulmányaimat, és ezzel ezt a részét a kutatásaimnak lezártam.

³²⁷ A beszédnek az Örkényre és a *Lila tintára* vonatkozó része szó szerint: „Egy író, aki meg tudta írni a *Házastársakat*, amely minden gyengesége és fogyatékosága ellenére becsületes, derekas, eszmei mondanivalójában helyes munka, hogyan tudta megírni egy-két évre rá ezt a novellát? Mindegy Örkénynek, hogy mit ír? Tudja ezt is és azt is? Csak rutin kérdése nála az irodalom? Az ilyen rothadási terméknek a mi új irodalmunkban nem lehet helyük.” Révai József: *Kulturális forradalmunk kérdései*. Budapest, 1952. 175. [Irodalmunk egyes kérdéseiről. (Zárszó az MDP Központi Előadó Iroda kulturális munkaközösségében rendezett irodalmi vitán. 1952. október).]

³²⁸ Szilágyi János György: *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*. Budapest, 1982.